

Parasharadhab
Byabharakandam
1898

Sas.
Librarian

Uttarpara Joykrishna Public Library
Govt. of West Bengal

· PREFACE ·

अवतरणिका ।

पराशरस्मृतेर्माधवाचार्यकृता व्याख्या समीचीनोग्रन्थः । तेयं न परं
पराशरस्मृतियाख्याः” किन्तु पराशरस्मृतियाख्याव्याजेनोपादेयः स्मृति-
निबन्तोऽयं विरचितो माधवाचार्येण । सोऽयं ग्रन्थो दाक्षिणात्ये प्रचरद्रूपः ।
सोऽयं महामहोपाध्यायरघुनन्दनभट्टाचार्यप्रभृतिभिः स्मृतिनिबन्धकर्तृभिः
प्रमाद्यतयोपन्यस्तः । तस्यैतस्य ग्रन्थराजस्यार्थावर्त्ते विशेषतस्तु गौड़मण्डले
विरलप्रचारं लुप्तप्रायताक्षालक्ष्य शास्त्रग्रन्थरक्षणदौक्षितैर्विद्यावारिधिभि-
रस्यातिकसमितिशोभाकरैः सभास्तारैस्तम्बुद्रुणं स्थिरीकृत्य तच्छोधनादौ
नियुक्तोऽयं जनः । मया तु यतमानेन यथामति एतस्य शोधनमकारि ।
अद्यत्वेऽध्ययनाध्यापनयोरव्यवहृतत्वेन विरलप्रचारतया चास्यैकमपि पुस्तकं
परिमुञ्चं न लब्धम् । तथापि महता आयासेनास्य शुद्धता कथञ्चित्
सम्पादिता । ग्रन्थार्थवैशद्याय टिप्पणमपि तेषु तेषु स्थानेषु विरच्य दत्तम् ।
तथापि अत्र याऽसुद्धिर्विपश्चितां प्रतिभास्यति सा तैरेव ह्यप्या शोधनीया ।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्यैतस्य शोधनमकरवं तेषामिदानीमुल्लेखः क्रियते ।
एकं तावदस्यातिकसमाजादागतं मूलमात्रम् । द्वितीयमपि तत एवानौत-
माचारप्रायश्चित्तकाण्डद्वयात्मकं व्याख्यासहितम् । तृतीयमपि तस्मादेव
समाजात् संगृहीतं आचारकाण्डरूपं व्याख्यासहितमेव । चतुर्थं संस्कृत-
विद्यामन्दिरात् समासादितमाचारप्रायश्चित्तरूपकाण्डद्वयोपेतं सव्याख्यम् ।
पञ्चमं शान्तिपुरनिवासिपण्डितरामनाथ-तर्करत्नात् प्राप्तं तादृशमेव । षष्ठं
भद्रदेशादागीतं त्रैलोक्याक्षरमुद्रितं तथाविधमेव । तदेवमाचार-प्रायश्चित्त-
काण्डयोः षट् पुस्तकान्युपलभ्यानि । व्यवहारकाण्डस्य चैकं पुस्तकं
पण्डितरामनाथ-तर्करत्नात् प्राप्तम् । द्वितीयं संस्कृतविद्यामन्दिरादधि-
गन्म् । तृतीयं काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालातः समानौतम् । तदेवं
व्यवहारकाण्डस्य षोडश पुस्तकानि संगृहीतानि ।

पराशरस्मृतौ तावत् अष्टभिः श्लोकैरुक्तानि षट् प्रतानि श्लोकानां विद्यन्ते । ते च श्लोका द्वादशभिरध्यायैर्विभक्ताः । तत्राद्यमध्यायत्रयमाचारकाण्डम् । पराचीनमध्यायाष्टकं प्रायश्चित्तकाण्डम् । अन्तिमस्वध्यायः परिश्रुत्यरूपः । आचारो हि धर्मानुष्ठानम् । तच्चाद्येनाध्यायत्रयेणोपदिष्टम् । शास्त्रीयं धर्ममनाचरतः निषिद्धञ्चानुतिष्ठतो यदनिष्टं प्रापद्यते, तन्निराकरणाथं प्रायश्चित्तम् । तच्चाचारोपदेशात् परतः समुपदिष्टम् । यथा कल्पसूत्रादौ श्रौतधर्मानुष्ठानं तदतिक्रमप्रायश्चित्तञ्चोक्तम्, तथेहापि स्मार्त्तधर्मानुष्ठानमतिक्रमप्रायश्चित्तञ्चोक्तं न तु व्यवहारोऽपि पराशरयोक्तः । परन्तु राजधर्मप्रस्तावे, प्रजाधर्मण पालयेदित्यनेन व्यवहारः सूचितः । यद्यपि स्मार्त्तधर्मान्तरवत् व्यवहारोऽपि वेदमूल इति सोऽपि धर्म एव, एवञ्च स्मार्त्तधर्ममुपदिदिद्वोः पराशरस्य व्यवहारोऽप्युपदेयुमुचितः, तथापि तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादुपदेशेन कृतः । द्विविधो हि धर्मः कश्चित् परलोकप्रधानः कश्चित्तल्लोकप्रधानः । तत्र परलोकप्रधानं धर्ममुपदिदिद्वोः शास्त्रार्थः श्रौचादिक्रमेवोपदिष्टवान्, तस्य परलोकप्रधानत्वात् । व्यवहारन्तु नोपदिदेश तस्यैतल्लोकप्रधानत्वादिति लिप्यते । व्याख्यैत्रा तु माधवाचार्येण आचारकाण्डप्रायश्चित्तकाण्डयोर्धाख्यानानन्तरं परिश्रुत्यरूपतया व्यवहारकाण्डमप्युपनिबद्धम् । तदेवं मूलस्याचारप्रायश्चित्तरूपकाण्डद्वयात्मकत्वेऽपि माधवाचार्यकृता तद्वाख्या तु काण्डत्रयवती, आचारकाण्डं प्रायश्चित्तकाण्डं व्यवहारकाण्डञ्चेति ।

तत्र प्रथमेऽध्याये चतुर्णां वर्णानां साधारणः (श्रियुक्ताचारः आङ्घ्रिकश्च) असाधारणः (षट्कर्म क्षतिरक्षादिरूपः) च धर्मो निरूपितः । द्वितीये कृष्यादिरूपो जीवभोपाय उपदिष्टः । उद्देशतश्चाश्रमधर्मसूचनं कृतम् । तृतीयेऽध्याये अश्रौचविस्तर उद्देशतः आहुतसंग्रहश्चोक्तः । चतुर्थेऽध्याये प्रकीर्णपापप्रायश्चित्तं पुत्रभेदादि परिवेदनञ्चोपदिष्टम् । पञ्चमेऽध्याये प्रकीर्णपापप्रायश्चित्तशेषः आहिताग्निसंस्कारश्चाभिहितः । षष्ठेऽध्याये मलावहसङ्घरीकरणोपपातकप्रायश्चित्तान्युक्तानि । शुद्धिश्चाम्नरसयोः । सप्तमेऽध्याये रसा-

ज्ञातिरिक्तद्रव्यमुद्धिरूपदिष्टा । अष्टमेऽध्याये सामान्यतोगोबधप्रायश्चित्त-
मुक्तम् । नवमेऽध्याये रोधादिनिमित्तकगोबधप्रायश्चित्तमनुश्रियम् । दशमे-
ऽध्याये अगम्यागमनप्रायश्चित्तमादिष्टम् । एकादशेऽध्याये अभोज्यभोज-
नादिप्रायश्चित्तमादर्शितम् । द्वादशत्वध्यायः काण्डद्वयपरिश्रियरूपः ।

पराशरस्मृतौ खल्वस्यां बाहुल्येन कलिधर्मागामेवोपदेशः । मुनिभिः
समन्वितः किल भगवान् वेदव्यासः कलौ मनुष्याणां शक्तिङ्गामेन यथा-
वद्धर्ममनुष्ठातुमसमर्थानालक्ष्य कृपया वदन्किंश्रमस्यं पितरं पराशरं पृष्ट-
वान् । स तैवं पृष्टो धर्ममुपदिदेश । अतएवात्र आचारस्य सङ्कोचः
प्रायश्चित्तस्य बाहुल्यञ्चोपलभ्यते । लोकानामल्पसामर्थ्यात् आचारसङ्कोचः,
पापबाहुल्यात् प्रायश्चित्तविस्तरः । अत्रापि सङ्कोचोऽस्त्येव । यथा गोबधे
त्रैमासिकव्रतादिकं मन्वादिभिरुपदिष्टं, ब्रह्महत्यायां च द्वादशवार्षिक-
व्रतादिकम् । पराशरेण तु तत्र तत्र यथाक्रमं प्राजापत्यं सेतुदर्शनञ्चोक्तम् ।
तस्मात् पराशरमते तत्र तत्र तत्तदेव मुख्यं प्रायश्चित्तम् । व्रतान्तरश्चेतद्वै-
कल्पिकम् । यस्य हि शास्त्रे प्रसंशा श्रूयते, तदेव महत्, आयासबाहुल्यं
तु न महत्त्वप्रयोजकम् । तथात्वे ह्यषकागामायासबाहुल्यात् कर्षणमेव
महत् स्यात् गोमूत्राद्यपेक्षया सिंहव्याघ्रादिमूत्राणामुत्कर्षो भवेत् । स्मृत्य-
न्तरानुसारेण तु विषयव्यवस्था न समीचीना । सर्वासां स्मृतीनामर्वाग्दृशा-
ज्ञातुमशक्यत्वात् । स्वपरिज्ञातस्मृत्यनुसारेण व्यवस्थायामभ्युपगम्यमानायान्तु
पूर्वं तथा व्यवस्थायां कृतायां कालान्तरे स्मृत्यन्तरदर्शने व्यवस्थाया अव्यव-
स्थत्वापत्तेः । तस्मात् व्रतान्तरविधानं न व्रतान्तरस्य निवारकम् । इत्यञ्च
यत्रैकस्मिन् विषये भिन्नभिन्नासु स्मृतिषु विभिन्नानि व्रतान्युपलभ्यन्ते, तत्र
सर्वेषां विकल्प एवोक्तं समीचीनः पश्याः । आयासबाहुल्यात्त्ववान्तरफल-
बाहुल्यं महत्तोरव्रतस्याल्पेनांशेन पापक्षयोऽवशिष्टेन चांशेन स्वर्गादिसुखान्निर्वा-
कल्पनोपयम् । पापक्षयादिकं प्रकृतफलन्तु विहितेभ्यः सर्वेभ्य एवाविशेषेण
जायते । एवमल्पव्रतेनापि महतः पापस्य कियानंशः क्षीयते । अस्मिन्नर्थे
व्याख्याद्विर्माधवाचार्यैः सर्वथा समुपादेयो विचारः प्रवर्तित इत्युपास्यते ।

माधवाचार्य्येणोदमपि विचारितम् । तद्यथा । ब्रह्महत्याद्युत्पन्नं पापं
द्वादशवार्षिकादिना व्रतेन नश्यतु । कर्मजन्यपापस्य कर्मणा नाशोपपत्तेः ।
अभक्ष्यभक्षणजनितन्तु पापं कथं नश्यति ? यावता भक्षितस्याभक्ष्यस्य मांस-
शोणितादिरूपेण परिणतस्य शरीरेऽवस्थानात् । अपवित्रपदार्थपरिणाम-
रूपस्य शरीरस्य कथं प्रायश्चित्तानुष्ठानेन पवित्रतो शक्यते वक्तुमित्येवमाशङ्क्य
सिद्धान्तितम् । अतएवाभक्ष्यप्रक्षणप्रायश्चित्ते शङ्खुपुष्पीप्रभृतीनां काथस्य
पानं विहितम् । तथाच तत्तत्काथपानेनाभक्ष्यद्रव्यपरिणामभूतमांसशोणि-
तादेः संशोधनमुपपद्यते । पवित्रतत्तद्द्रव्यकाथादीनां मांसशोणितादिरूपेण
परिणतानां प्रदुष्टमांसशोणितादिशोधकत्वोपपत्तेरित्यादिकं विचारितम् ।
एतेनाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं आदिष्टव्रतादिकमेव करण्योयं न तत्रानुकल्प-
धेनुदानादिकं कर्तुमुचितमिति माधवाचार्य्याणामभिप्रायः प्रतीयते ।

सा खल्वियं पराश्वरस्मृतिः कलौ युगे प्रणीतेति तत एवोपलभ्यते ।
सा चेयं प्रायः सर्वासामेव स्मृतीनां परभाविनी । पराश्वरं पृच्छता वेदस्था-
सेन खल्वेवमुक्तम् ।

श्रुता मे मानवाधर्मा वाग्निष्ठाः काश्यपास्तथा ;
गार्गेया गोतमीयाश्च तथाचौश्रभसाः श्रुताः ।
अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्ताद्दत्तादङ्गिरस्तथा ।
शातातपाच्च हारीतादुयाञ्जवल्क्यात्तथैव च ।
आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खुस्य लिखितस्य च ।
कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्धुनेः ।

तदनेनैतासां स्मृतीनां परतो भगवतो व्यासस्य प्रश्नः, तदुत्तररूपतया
च पराश्वरस्यास्याः स्मृतेरभिधानमिति स्पष्टमवगम्यते । सेयं स्मृतिः पूर्व-
स्मृतीनां सारसंग्रहभूतेति प्रतीयते । अस्यां हि स्मृतौ क्वचित् स्मृत्यन्तर-
वाक्यमविकलमेवोक्तम् । यथा नष्टे मृते प्रव्रजिते इत्यादि नारदस्मृतिवाक्यं
तथैवाभिहितम् । क्वचित्त्वंशतो विकलत्थ स्मृत्यन्तरवाक्यमिहोपन्यस्तम् ।
यथा शुद्धोद्विप्रो दशाहेन इत्यादि दक्षवाक्यं जातौ विप्रो दशाहेन इत्यंशतो-
विकलत्थ पठितम् ।

शास्त्रार्कर्त्तर्माधवाचार्यस्य लिपेऽसातुर्थं सारस्यश्च सुप्रसिद्धमिति तत्र न किञ्चिदुक्तव्यम् । स किल प्रसिद्धस्य बुक्कमहोपतेरमात्य आसीदित्यपि सुप्रसिद्धमेव । किं बङ्गना सायणाचार्य-माधवाचार्यावेव तस्य प्रसिद्धेर्मूलमिति शक्यते वक्तुम् । स खल्वयं माधवाचार्यो भारतीतीर्थस्य शिष्य इति अस्मिन्नेव ग्रन्थे कालमाधवादौ घोषलभ्यते । अस्य माधवाचार्यस्य जननी श्रीमती, पिता मायणः, सायणभोगनाथौ सहोदरौ । सोऽयं भरद्वाजगोत्रो-त्यन्नः यजुर्वेदी बौधायनशाखीय इत्येतदस्य ग्रन्थस्योपक्रमणिकायां तदुक्त्या-ऽवगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।

सायणोभोगनाथश्च मनोबुद्धौ सहोदरौ ।

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा तस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधव इति ।

तदनेन माधवसायणौ सहोदरौ भ्रातराविति स्पष्टमवगम्यते । ये तु माधवसायणयोरभेदं मन्यन्ते, ते कथमिमां माधवाचार्यस्योक्तिं न पर्या-लोचयन्तीति न खल्वधिगच्छामि । अस्तु तावत् । स खल्वयं माधवाचार्यः सायणाचार्यस्याग्रजः न त्वनुजः । तथाच सायणाचार्यज्ञतयज्ञतन्वसुधा-निधिग्रन्थे ।

तस्याभूदन्वयगुरुस्तत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्वज्ञः सायणाचार्यो मायणार्थतनूद्भवः ।

उपेन्द्रस्येव यस्यासौदिन्द्रः सुमनसां प्रियः ।

महाक्रतूनामाहर्त्ता माधवार्यसहोदरः ।

तदत्रोपेन्द्रस्येन्द्र इव सहोदरो माधव आसीदित्युक्त्या माधवस्य साय-णाग्रजत्वं प्रतीयते । माधवार्येत्यर्थपदप्रयोगाच्च तथाऽवगम्यते । अतएव माधवाचार्यो बुक्कस्य बुक्काणस्य वाऽमात्य आसीत् सायणाचार्यस्तु बुक्कस्य तत्पुत्रस्य हरिहरस्य चामात्य आसीदिति सुतरां सङ्गच्छते । हरिहरस्य बुक्कात्मजत्वं तु यज्ञतन्वसुधानिधौ स्पष्टमुपलभ्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

वंशे चान्त्रमसे तदन्वयनिधिः श्रीसङ्गमोऽभून्नृप-
स्तस्मात् प्रादुरभूदभीष्टसुरभिः श्रीबुक्ताष्ट्वीपतिः ।
हरिहरनिभभूमा कामदोऽभूञ्जगत्यां
हरिहरनरपालस्तस्य भूष्णस्तनूजः ।

स खल्वयं सायणाचार्यो वेदभाष्याणि विरचितवान् । न तु माधवा-
चार्यो वेदभाष्याणां निर्माता । अतएव वेदभाष्ये माधवाचार्यनिर्मित-
जैमिनीयन्यायमालाग्रश्रेष्ठः श्लोकः प्रमाणतयोल्लिखितः । तदुद्धरणवेलायां
न्यायविस्तरकार आह, — इत्यन्योक्तिरूपेण समुल्लेखः सुतरां सङ्गच्छते ।
यच्च क्वचित्,—

ह्यपानुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ।

इत्युक्तम् । तदपि ज्येष्ठे भ्रातरि सम्मानप्रदर्शनार्थमेव । अतएव खल्वंशा-
श्रयभूतसङ्गममहाराजकृतितया वेदभाष्यस्य तत्रैव क्वचिदुल्लेखो दृश्यते ।

सङ्गमेन प्रकाशयते ।

इत्यत्र । खल्वतेरन्यकृतितयोल्लेखः खल्वन्यस्मिन् सम्मानातिशयमवगमयति ।
‘तत्रैव वेदभाष्ये तत्तत्प्रकरणपरिसमाप्तौ, “इति सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे” — इत्यादिकं पुष्पिकायां यल्लिखितं तदप्येवं
सङ्गच्छते । अपि च धातुवृत्तिर्नाम ग्रन्थः सायणाचार्येण निर्मितः । सेयं
धातुवृत्तिर्माधवीयेति नाम्ना तेनैव प्रख्यापिता । तथाच धातुवृत्तेरुपक्रम-
णिकागतः श्लोकः ।

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

‘वेदभाष्यं सायणाचार्यकृतमित्येतच्च तत्कृतयज्ञतन्त्रसुधानिधियज्ञात् स्पष्ट-
मवगम्यते । तथाच तत्र सायणाचार्यं प्रति समासदामुक्तिः ।

अधीताः सकला वेदास्ते च दृष्टार्थगौरवाः ।

त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रधीयसा ॥

सोऽयं माधवाचार्यः पुराणसार-पराशरस्मृतिव्याख्या-कालमाधवापरनाम-

धेय-कालनिर्णयग्रन्थान् विरच्य परतो जैमिनीयन्यायमालां तद्विस्तरं च रचितवान् ।

व्याख्याय माधवाचार्य्यो धर्म्मन् पाशाश्रानय ।

तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः ॥

इत्यनेन कालमाधवगतेन श्लोकेन पराशरस्मृतिव्याख्यानानन्तरं कालमाधवग्रन्थः प्रणीत इत्यवगम्यते ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।

स्मार्त्तं व्याख्याय मर्ब्बार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥

इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरगतेन श्लोकेन सर्व्वार्थां स्मार्त्तधर्म्माणां व्याख्यानानन्तरं जैमिनीयन्यायमालाविस्तरोरचित इति चावगम्यते । व्याख्यातस्वायं श्लोकः स्वयमेव । तद्यथा । सर्व्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसार-पराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्त्तधर्म्मः पूर्ब्बं व्याख्यातः, इदानीं द्विजानां विंशदानुग्रहाय श्रौतधर्म्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः इति ।

अन्नेदमाशङ्कते कैश्चित् । सायणमाधवयोर्भिन्नत्व, सर्व्वदर्शनसंग्रहे —

श्रीमत् सायणमाधवः प्रभुरुपन्यास्यत् मतां प्रीतये ।

इत्युपन्यासः कथं सङ्गमनीयः । अत्र य एव सायणः स एव माधव इति सायणमाधवयोरेकत्वमवगम्यते । अत्रेतदालोचनीयम् । पूर्ब्बोक्तप्रबन्धेन सायणमाधवौ सहोदरौ माधवस्य स्वर्गमनात् परतोऽपि सायणो जीवित-आसीत् तदानीमेव तेन यज्ञतन्त्रमुद्यानिर्धिर्विरचित इति स्पष्टमवगम्यते । तस्मात् सायणमाधवौ भिन्नमित्यत्र नास्ति सन्देहः । सायणमाधवयो-रभेदनिर्देशस्तु सायणशब्दस्य वंशनामतामप्यवगमति । तथाच माधवा-चार्य्यस्य सोदरो नाम्ना सायण आसीत् सायणमाधवौ द्वावेव तु सायण-वंशोत्पन्नाविति श्लिष्यते । सायणशब्दस्य वंशनामता तु सर्व्वदर्शनसंग्रह-एव स्तष्टमवगम्यते । एवं हि तत्रोक्तम् ।

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिक्रीत्त्वेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्य्येण सर्व्वदर्शनसंग्रहः ॥

अत्र सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेनेति विशेषणोपादानात् सायणवंशोत्पन्नत्वं
माधवस्यावगम्यते । तथा सायणरचितधातुवृत्तौ,-

अस्ति श्रीसङ्गमन्त्रापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।

+ + + +

तस्य मन्त्रिप्रिखारत्नमस्ति मायणसायणः । .

यः ख्यातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥

× × × ×

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनौषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥

अत्र हि तस्येत्यादि श्लोके मायणस्य सायणतयोस्त्रेखो वंशनामतां तस्याव-
गमयति । तेनेत्युत्तरश्लोके च सायणनामधेयत्वं तस्येति धीमद्भिरनुचिन्त-
नीयम् । धातुवृत्तेः पुष्पिकायामपि, मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणा-
चार्येण विरचितायां,- इत्यादि लिखितम् ।

इदन्त्विह विचारणीयम् । माधवाचार्येण अर्धत्रैव ग्रन्थादौ विद्या-
तीर्थस्य प्रणामः कृतः । सर्वदर्शनसंग्रहस्यादौ तु,—

पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-

मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् ।

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं

सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ।

इत्युक्तम् । विद्यातीर्थस्योस्त्रेखस्तु न कृतः । किमत्र कारणमिति न निश्ची-
यते । परन्तु शार्ङ्गपाणितनयस्तस्य दर्शनशास्त्रे गुरुरासौदित्येवमपि सम्भ-
वेत् । इत्यन्तु किं विस्तरैण ?

तदेवं माधवाचार्यसायणाचार्ययोर्ग्रन्थदर्शनात् यावान् माधवा-
चार्यस्य परिचयोऽवगम्यते, तावानेवात्रोपनिबद्धो न तु कल्पनया कलुषतां
नीत इति शिवम् ।

कलिकाता राजधान्याम्, }
श्राकाः १८२० । भाद्रे मासि । }

सेरपुरनगरवास्तव्यः, }
श्री चन्द्रकान्त देवशर्मा । }

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	८	आस्त्रायो ...	आस्त्रायो
१२	८	प्रायास ...	प्रयास
१८	१३	सम्बर्त्तः ...	संबर्त्तः (एवं परत्र)
१८	१६	येयमुक्त्वा ...	येयमुक्त्वा
३३	४	निरीक्ष्यते ...	निरीक्ष्यते
३५	१३	कैवर्त्तश्च ...	कैवर्त्तश्चैव
४८	२	प्रकारः ...	प्रकारः ।
५४	११	शम्भवं ...	सम्भवं
५४	१३	प्रत्यर्थी ...	प्रत्यर्थी
५६	६	शंकेत ...	संकेत
६०	६	त्वत्पित्रा ऋतीय ...	त्वत्पित्रा ऋहीत
१०६	१४	कालेन ...	काले न
१११	३	घटो ...	घटो
१२१	२१	प्राङ्मुखः ...	प्राङ्मुखः
१२४	८	पूर्वाङ्गे ...	पूर्वाङ्गे
१२७	६	मस्म ...	मस्म
१६६	१६	विवक्षितं ...	अविवक्षितं
१७०	५	स्त्रीशुक्लोषु ...	स्त्रीशुक्लोषु
१७०	६	शुक्लं ...	शुक्लं
१७३	७	मृगमयानां ...	मृगमयानां (एवमन्यत्र)
१७४	२०	नामयो ...	नाम यो
१७६	१८	भोगाधिपेषु ...	भोगाधिपेषु
१७६	१८	सभ-	स भ-

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१६०	१८	रूपायैः ...	रूपायैः
१६८	६	स्त्रियै ...	स्त्रियै
२०८	७	दाप्यये ...	दापये
२११	१६	न्नरास ...	न्यास
२१३	१२	क्रीण ...	क्रीणं
२१३	१५	ज्ञाटभिः ...	ज्ञाटभिः
२१५	१६	ज्ञातिभिः ...	ज्ञाटभिः (एवं परत्र)
२२६	२	सुतेपितुः ...	सुते पितुः
२४६	५	गृह्यते ...	गृह्यते
२४८	१८	समक्रिया ...	समयक्रिया
२६६	१७	वृत्ति ...	वृत्ति
२६८	८	दशाहृत ...	दशाहन्तु
२८३	१६	भस्माभिः ...	भस्मादिभिः
२८६	८	सक्त्व ...	सक्थि
३०६	१६	पुरुषैः ...	पुरुषैः
३१६	८	प्रक्तं ...	प्रोक्तं
३१७	२२	भर्तुलानी ...	भर्तुलानी
३२८	१८	स्वत्वम् ...	सत्वम्
३३७	१४	दमुक्तो ...	ददुयक्तो
३३७	१८	दत्तो ...	दतो
३५५	१४	सपिण्डाः ...	ऽसपिण्डाः
३५६	१०	संख्यानान्तु ...	संख्यानान्तु
३६१	१६	भर्गा ...	भर्ग
३७१	८	यस्तासां ...	यास्तासां
३७६	६	याज्ञलवक्यः ...	याज्ञवल्क्यः
३८२	१६	तन् ...	तान्

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

व्यवहारकाण्डस्य ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अग्निविधिः	१३१	१७
अदत्तनिरूपणं तद्भेदाच्च	२२७	१७
अदत्तस्य प्रत्याहरणीयत्वम्	२२८	२०
अदेयदानप्रतिग्रहयोर्दण्डः	२२५	} ६
” ” ”	२३०	
अदेयम्	२२४	१४
अधिकर्म्मकृतः स्वरूपम्	२४२	२०
अनासेध्याः	३८	३
अनियुक्तप्रतिनिधयः	४२	१४
अनेकभृत्यकर्त्तृककर्म्मिणि वेतनार्पणप्रकारः	२३१	१८
अनंशानां पुत्रस्यांशभागित्वम्	३६७	६
अनंशानां भरणम्	३६६	१६
अन्तर्गतभावलक्षकलिङ्गानि	४३	१८
अन्तेवासिनां कर्म्मकरायाम्	२४०	२२
अन्तेवासौ	२४१	३
अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य न प्रामाण्यम्	१०२	१८
अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डः	२७	१
अन्वाहितलक्षणात्	२०६	१६
अपराधानुसारेण दण्डव्यवस्था	१५६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अपराधाः	३३	१८
अपुत्रदायग्रहणाक्रमः	३५२	१७
अपुत्रधने पत्यधिकारविचारः	३५५	१८
अप्रकाशतस्कराणां दण्डः... ..	३०१	१७
अप्रकाशतस्कराः	३००	४
अप्रकृतिस्थकृतस्य कार्यस्यासिद्धिः	१६५	२
अप्रगल्भाभियोक्तारि कालदानम्	५१	१०
अभियोक्तादीनामुक्तिक्रमः	४५	८
अभ्युपेत्याशुश्रूषा	२३८	६
अमेध्यादिना तडागादिदृषणो दण्डः	२७६	१
अर्थिनः प्रतिनिधिः	४२	११
अर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रियेति निरूपणम्	६६	१६
अर्थिप्रत्यर्थिनोः सन्धिः	५८	१६
अवस्करादिभिश्चतुष्पथादिरोधनिषेधः	२७८	१५
अविभाज्यद्रव्यम्	३७६	६
अविभाज्यविद्याधनलक्षणम्	३७७	८
अस्त्रीलवाक्यलक्षणम्	२६४	१०
अष्टादशविवादपदानि	११	५
असाक्षिप्रत्ययाविवादाः	८४	१२
असंबद्धवादलक्षणम्	१६२	४
अस्वामिविवाहः... ..	२११	११

आ ।

आगमपूर्वकमव भुक्तः प्रामाण्यम्	१०२	८
आगमवद्दीर्घकालत्वादिक्रमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणम्	१०२	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आगमं विनाऽपि त्रिपुरुषभोगस्य प्रामाण्यम् ...	१०२	१५
आचरितलक्षणम्	१६२	८
आचार्यस्य कर्तव्यम्	२४२	६
आज्ञाप्रज्ञापनपत्रथोर्लक्षणम्	६०	१२
आदित्याः	१२२	१६
आधिनाशादौ व्यवस्था	१७५	४
आधिनिरूपणम्	१७३	१४
आधिपत्रे विशेषः	६५	४
आधिपालनप्रकारः	१७५	१
आधिभेदाः	१७३	१६
आधिमोचनम्	१८२	१६
आधिसिद्धिप्रकारः	१७५	१६
आधिर्बलावलभावः	१७६	५
आवेदनप्रकारः... ..	४२	७
आसेधभेदाः	३७	७
आसेधादिविधिः	३७	१
आसेधानर्हाः	३७	१३
आसेधानर्हाः	३७	३
आसेधामेधकयोस्तत्कालोत्सङ्घने दण्डः	३७	२०
आहितद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिकालः	१७६	१४
आज्ञानानर्हाः	३६	१५
आज्ञानानर्हाः	३६	६
<hr/>		
इ ।		
इङ्गितादयः	७५	८

उ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
उत्कोषस्वरूपम्	२२६	७
उत्तमद्रव्याणि	२६८	१५
उत्तमसाहसदण्डः	२८०	४
उत्तरपादः	५३	८
उत्तरभेदानां स्वरूपाणि	५६	१०
उत्तरभेदाः	५६	८
उत्तरलक्षणम्	५४	३
उत्तरादाने प्रत्यर्थिनः पराजयः	६४	८
उत्तराभासानां लक्षणानि	५७	१५
उत्तराभासाः	५७	१०
उद्धृतलक्षणम्	२७२	१४
उपधिलक्षणम्... ..	१६१	४
उपनिधिलक्षणम्	२०४	६
उपविक्रयलक्षणम्	२१३	६

कृ ।

कृण्यग्रहणधर्माः	१६०	१३
कृण्यग्रहणभेदेन वृद्धेः परिमाणभेदः	१६८	१
कृण्यदानविधिः... ..	१६६	१५
कृण्यपरिग्रहोद्योगकर्तारः	१६५	११
कृण्यदानप्रकरणम्	१६६	८
कृण्यदानस्य सप्तविधत्वम्... ..	१६६	६

क ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
कतिचिद्वेशाचाराः	१४	७
कन्यादूषणे दण्डः	३२०	१८
कन्याहरणे दण्डः	३२०	१०
कर्मकराः	३३८	१६
कार्यदर्शनप्रकारः	३६	७
कालदानस्य विषयः	५५	१३
कूटसाक्षिणः	८१	८
कूटसाक्षिणां दण्डः	८१	१४
कृतज्ञकृण परिशोधनाशक्तौ दत्तं लेख्यपृष्ठे लेखनीयम्	१००	१४
केषुचित्कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यम् ...	१६३	११
कोशविधिः	१४४	७
क्रियाणां बलाबलभावः	६१*	४
क्रियापादः	६०*	११
क्रियाभेदाः	६०*	२०
क्रीतपण्यपरौक्षाकालः	२५६	२
क्रीतानुग्रहः... ..	२५५	४
क्वचित् पुनर्यवहारः	१६१	८
क्वचित्सूतन्त्रकृतस्यापि कार्यस्यासिद्धिः ...	१६५	६
क्वचिदनङ्गीकृताऽपि वृद्धिर्भवति	१६८	७
क्वचिदग्निरौ दिव्यम्	११३	४
क्वचिद्दाने भार्यादीनामनुमत्यपेक्षा... ..	२२७	३
क्वचिद्भुक्तेः प्राबल्यम्	१०७	१३
क्वचिद्यवहारनिर्णयस्य धर्मबाधकत्वम् ...	१५४	७
क्षुद्रप्रथम्	२६८	११

ख ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
खिलोपचारविधिः	२८२	१२

ग ।

गणकलेखकयोः कर्त्तव्यता	२३	६
गवादिपालकस्य भृतिपरिमाणम्	२६३	६
गोप्रचारभूमिः	२६५	१६
ग्रामक्षेत्राद्यन्तरनिरूपणम्	२६५	२०

च ।

चण्डाल्यादिगमने दण्डः	३२१	२०
चतुष्पाद्यवहारप्रकरणम्	४६	१४
चिरन्तनाया भुक्तेश्पवादः	१०६	८
चोराणां नवविधत्वम्	३००	१०
चोराणां भक्तावकाशादिदाने दण्डः	३०५	४
चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायः	३०५	१५
चोरितद्रव्यदापनासम्भवे राज्ञा स्वयं तद्दातव्यम्	३०६	१५
चोरोपेक्षणां दण्डः	३०५	११

छ ।

छलानि	३२	१८
--------------	----	----

ज ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जयपत्रभेदाः	६०	५
जयपत्रे लेखनीयार्थाः	८६	६
जलविधिः	१३७	८
जवि-नर-निरूपणम्	१४०	१४
जातिभेदेन दिव्यवस्था	११७	१६
जामतः साक्षादाने दोषः... ..	८१	१२
जानपदपत्रम्	६०	१७

त ।

तण्डुलविधिः	१४६	१२
तप्तमाषविधिः	१४७	१०
तस्करज्ञानोपायः	२६८	१७
तस्करद्वैविध्यम्... ..	२६६	१४
तीरितानुशिष्टयोर्भेदः	१६१	२
तीव्रवाक्यलक्षणम्	२६४	१२
त्रिपुरुषभोगनिरूपणम्	१०४	१

द ।

दण्डपारुष्यभेदाः	२८३	१८
दण्डपारुष्ये विधयः	२८४	४
दण्डपारुष्यम्	२८३	११
दण्डनिरूपणं तद्भेदाश्च	२९७	१४
दत्तस्यानाहरणीयत्वम्	२२८	६
दत्ताप्रदानिकम्	२२४	८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
दायद्वैविध्यम्	३२६	६
दायभागः	३२६	१
दायलक्षणम्	३३६	५
दायानर्हाः	३६६	५
दास-कर्मकरयोर्भेदः	३३८	१७
दासत्वमोचनविधिः	२४४	१३
दासत्वविधिनिषेधौ	२४३	१०
दासविमोक्षयौतिकर्त्तव्यता	२४६	१२
दासशब्दव्युत्पत्तिः	२४३	३
दासस्वरूपं तद्भेदाच्च	२३६	१५
दिव्यदेशानादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिः	१२१	१३
दिव्यदेशाः	१२१	३
दिव्यप्रकरणम्	११०	१७
दिव्यानां कालविशेषाः	१२०	४
दिव्येतिकर्त्तव्यता	१२१	१८
दिव्योद्देशः	१११	२
देयम्	२२५	१२
देशदृष्टस्य लक्षणम्	३१	११
देशदृष्टस्यानुकल्पत्वम्	३१	८
द्वैव्यतानां पशूनां कर्मादिकं पालेन पशुस्वामिने दर्शनीयम्	२६५	६
द्यूतसमाह्वयौ	३८८	१३
द्यूतस्थानव्यवस्था	३८६	८
द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डः	१७६	२१

ध ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
धटनिर्माणाप्रकारः	१२६	१
धटविधिः	१२५	११
धनतारतम्येन दिव्यव्यवस्था	११४	५
धनागमभेदाः	२१४	२०
धनुषस्त्रैर्विध्यम्	१३७	१५
धनुःपरिमाणम्	१३७	१४
धर्मलक्षणम्	१६१	२
धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे निर्णयः	२६	१६
धर्मशास्त्रविरुद्धस्यार्थशास्त्रस्य व्याज्यता	२६	१५
धर्मशास्त्राणि	२६	६
धर्मादिभिरुपायैः ऋणग्रहणम्	१६०	२०
धर्माधर्मविचारविधिः	१४६	६
धर्माधिकरणलक्षणम्	१७	८
ध्वजाहृतलक्षणम्	३७६	६

न ।

निक्षेपनाशे व्यवस्था	२०५	१६
निक्षेपभेदाः	२०४	{ ८ २०
निक्षेपभोगादौ दण्डः	२०५	१७
निक्षेपरक्षणफलम्	२०५	१४
निक्षेपविधिः	२०४	१४
निक्षेपः	२०४	४
निजधर्माविरोधेन राजद्वतधर्मपालनम्	२४८	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वम्	३५०	१७
निर्यायपादः	१५०	८
निर्यायप्रकारः	१५०	१०
निर्यायस्थानानि... ..	१८	३
निर्यायहेतवः	१२	१
निवर्त्तनीयव्यवहाराः	१६१	१२
निसुरवाक्यलक्षणम्	२८४	८
निस्तृष्टार्थकृतस्य व्यवहारस्य सिद्धिः	१६४	१४
निस्तृष्टार्थलक्षणम्	१६४	१२
न्यायशब्दार्थः	७	१७
न्यायस्य व्यवहारनिर्यायकत्वम्	३०	२
न्यासलक्षणम्	२०४	११

प ।

पक्षदोषाः	४७	८
पक्षलक्षणम्	४७	४
परण्यद्रव्यादावयथाव्यवहारतो दण्डः	३१२	१२
परण्यद्वैविध्यम्	२५८	१३
परण्यप्रकारभेदाः	२५८	१६
परण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये व्यवस्था	२३७	६
पतितस्य भरणाभावः	३६७	१
पथि पुरीषादिकरणे दण्डः	२७६	१
परित्याज्याः स्त्रियः	३२४	५
पाख्य्याकरणाय प्रतिभूदानम्	२८६	११
पालदोषः	२६५	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डः	३१२	५
पितुरुद्धं दुहितरोऽप्यंशभागिन्यः	३४५	१
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः	२२६	१०
पुनर्न्यायप्रकरणम्	१६०	६
पुत्रदत्तागत्येन दण्डव्यवस्था	१५६	१८
पूर्वपक्षशोधनकालः	५१	२
पूर्वपक्षस्य चतुर्विधत्वम्	५२	१६
पूर्ववादिनिर्णयः... ..	४५	११
पैतामहधनविभागः	३३७	४
पौरुषभोगकालः	१०४	२
प्रकाशतस्कराणां दण्डः	३००	१५
प्रकाशतस्काराः	२६६	१७
प्रकीर्णकलक्षणाभेदौ	३६३	१६
प्रकीर्णकम्	३६३	५५
प्रकृतयः	३५	११
प्रतिग्रहप्राप्तभूमौ क्षत्रियादिपुत्राणामनधिकारः	३४२	११
प्रतिज्ञादादः	४६	१५
प्रतिभूयज्ञप्रकरणम्	४४	१०
प्रतिभूदानासामर्थ्ये विधिः	४५	१
प्रतिभूभेदाः	१८५	६
प्रतिभूः	१८५	४
प्रत्यर्थिनः कालदानव्यवस्था	५५	१
प्रत्यर्थिनः कालदानम्	५४	१३
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम्	५६	१५
प्रमाणदोषस्योद्भावयितारः	६६	७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
प्रमाणदोषोद्भावनप्रकारः...	६६	८
प्रमाणदोषोद्भावनानन्तरभाविराजछात्यम्	६६	१६
प्रयत्ननिरूपणम्	८	५
प्रव्रज्यावसितब्राह्मणस्य निर्वासनप्रकारः	२४५	८
प्राङ्न्यायोत्तरम्	५६	१७
प्राङ्विवाकगुणाः	२२	७
प्राङ्विवाकलक्षणम्	२१	१३
प्राङ्विवाकस्यानुकल्पः	२२	१०
प्रातिभाष्ये निधिद्धाः	१८६	१७
प्रातिभाष्ये वर्ज्याः	४४	११

फ ।

फालविधिः	१४६	१
----------	-----	-----	-----	-----	-----	---

ब ।

बलात्कारलक्षणम्	१६१	६
बान्धवाः	३५४	२

भ ।

भागभृतस्य द्वैविध्यम्	२४२	१८
भाटकेन परभूमौ वासव्यवस्था	२३६	२
भाटकेन यानादिग्रहणव्यवस्था	२३५	१०
भाषादोषाः	४६	७
भाषालक्षणम्	४८	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागः	३४२	११
भिन्नमाटकानां सर्व्यानां विषमसंख्यानां पुत्राणां विभागः	३४२	६
भिन्नमाटकानां सर्व्यानां समसंख्यानां पुत्राणां विभागः	३४२	२
भुक्तिप्रकरणम्	१०१	१४
भुक्तिभेदाः	१०३	१२
भृतकानां त्रैविध्यम्	२३६	} ११
” ” ” ”	२४२	
भृतिं गृह्णीत्वा कर्माकरणे विधिः	२३२	१३
भृतेरनिश्चये भागव्यवस्था	२३०	१४
भृतेरनिश्चयेऽपि क्वचित् स्वामीच्छया न्यूनाधिकदानम्	२३१	१०
भृत्यत्वमङ्गीकृत्य कर्माकरणे दण्डः	२३२	१६
भृत्यानां रक्षणीयवस्तूनि	२३२	६
भोगाङ्गानि	१०२	१६
भोगाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ तत्साधनम्	१०३	६

म ।

मनुष्यबन्धे श्वादिसन्निधौ साक्ष्यग्रहणम्	७६	२०
मरुतः	१२३	६
मर्यादाभेदने दण्डः	२७६	१४
मातरः	१२३	५
मित्थ्योत्तरस्यावान्तरभेदाः	५७	७
मित्थ्योत्तरम्	५६	११
मुख्यगौणानां पुत्राणां स्वरूपम्	३४६	१७
मौलजक्षयम्	२७२	१२

य ।

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
यथाविधिविचारे राज्ञः फलम्	२५ }	{ १०
”	”	”	१६५ }	{ १२
याचितलक्षणम्	२०६	१६
युक्तिः	६३*	३

र ।

राजमार्गे पुरीषकरणे दण्डः	२७६	४
राजलेख्यविभागः	८७	१०
राजलेख्ये लेखनीयार्थाः	८८	८
राजप्रासनलक्षणम्	८६	११
राजेच्छया निर्णयविधिः	६३*	१६
राज्ञा प्रास्त्राद्यनुसारेणैव कार्यं कर्तव्यम्	३५	७
रुद्राः	१२२	२१

ल ।

लिखितनिरूपणम्	८४	२१
लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डः	१००	१७
लेख्यदोषाः	६५	७
लेख्यद्वैविध्यम्	६४	१६
लेख्यमात्रे लेख्यान्तरं कार्यम्	६३	१८
लेख्यनिराकरणकार्यानि	६८	१
लेख्यपरीक्षा	६४	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
लेख्यप्रयोजनम्... ..	६३	१२
लेख्यभेदाः	८५	७
लेख्यलक्षणम्	८५	५
लेख्यशुद्धिप्रकारः	६६	५
लेख्यस्यावान्तरभेदाः	८५	११
लेख्यहानेरपवादः	६६	२
लेख्यानां मिथोविरोधे निर्णयः	१००	६
लौकिकलेख्यभेदाः	८५ }	{ १२
” ” ” ”	६१ }	{ १८
लौकिकलेख्यभेदानां लक्षणानि	८५	१४

व ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिर्निर्णयः... ..	३२	१
वयोविशेषादिना दिव्यविशेषः	११८	४
वर्णलक्षणम्	२०	५
वसवः	१५२	१३
वाक्पारुष्यत्रैविध्यम्	२६४	३
वाक्पारुष्यम्	२६३	१५
वानप्रस्थादिधनविभागः	३६५	२
वानप्रस्थादीनां धनसम्बन्धः	३६५	१७
विक्रीयासम्प्रदानम्	३५८	६
विभक्तानां कर्त्तव्यम्	३८४	२
विभागापलापे निर्णयः	३८५	१२
विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य भागः	३३६	२०
विभाज्यद्वयाणि	३७५	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
विवादमन्तरेणापि दण्डार्हापराधाः...	...	३४
विषमक्षायजनितविषवेगाः	...	१४९
विषयविशेषेषु दिव्यविशेषाः	...	११३
विषविधिः	...	१४१
द्वन्द्वलक्षणात्	...	२७२
द्विपरिमाणम्	...	१६७
द्विप्रभेदानां लक्षणाणि	...	१६७
द्विप्रभेदाः	...	१६६
द्व्युपरमः	...	१७२
द्व्युपरमापवादः	...	१७२
वेतनदानप्रकारः	...	२३०
वेतनस्यानपाकर्म	...	२३०
वेदकमन्तरेणापि कृत्वाद्यो राज्ञा स्वयं निर्णेतव्याः	...	३२
व्यवहारदर्शनकालः	...	१८
व्यवहारदर्शनविधिः	...	२८
व्यवहारदर्शने राज्ञः प्रतिनिधिः	...	२१
व्यवहारदर्शने वर्ग्यास्तिययः	...	१८
व्यवहारदर्शनोपक्रमः	...	४१
व्यवहारदर्शनामुत्तमाधमभावः	...	३२
व्यवहारनिर्व्वचनम्	...	७
व्यवहारपादाः	...	११ } ४६ }
व्यवहारभेदाः	...	६
ज्ञातगणशब्दयोरर्थः	...	२५०

श ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शपथाः	१११	१०
शस्यक्षेत्रे वृत्तिकरणम्	२६६	०
शारीरदण्डस्य प्रकारभेदाः	१५५	१०
शारीरार्थदण्डभेदेन दण्डद्वैविध्यम्... ..	१५५	११
शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यम्	१०५	२०
शिल्पिन्यासस्वरूपम्	२१०	२
शिशुबालयोर्लक्षणयोः	१६६	५
शिष्याणां गुरुशुश्रूषा	२४०	१६
शुभाशुभकर्म्मणी	२३६	२
शुश्रूकभेदाः	२३८	१५
शूद्रस्य दासीपुत्रविभागः	३५२	०
शौर्यधनलक्षणम्	३७६	१५

स ।

सकारणमित्योत्तरम्	६३	१
सङ्गरोत्तरम्	६०	१२
सङ्गरोत्तरे क्रियाक्रमः	६१	१४
सजातिप्रभुकायाः स्त्रियालक्षणम्	४०	६
सत्यप्रशंसा	७६	१
सत्यसाध्यपवादः	७६	२२
सदोनिरूपणम्... ..	२४	८
सनाभयः	६८	६
सन्दिग्धलेख्ये निर्णयप्रकारः	६७	४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सभाङ्गानां कर्म्मणि	२४	२०
सभाङ्गानि	२४	१४
सभानिरूपणम्	१७	१
सभाप्रवेशकालः	१७	१२
सभायामुपवेशनप्रकारः	२७	१६
सभायाश्चातुर्विध्यम्	१८	१६
सभ्यसङ्ख्या	२०	१३
सभ्याः	२०	१०
सभ्येषु वर्ज्याः	२१	२
सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यम्	२१६	६
सम्भूयकारिणां दक्षिकराणां कर्त्तव्यम्	२२३	३
सम्भूयकारिणां परस्परविवादनिर्णयप्रकारः	२२०	१
सम्भूयकारिणाम्दत्तिजां कर्त्तव्यम्	२२१	६
सम्भूयकारिणाम्दत्तिजां दक्षिणाविभागः	२२२	१
सम्भूयकारिणां शिल्पिनां विभागः	२२३	१२
सम्भूयसमुत्थानाधिकारिणः	२१८	८
सम्भूयसमुत्थानम्	२१८	४
सर्वस्वदण्डे वर्जनौयानि	३६५	८
साक्षिणः	६५	२
साक्षिणां द्वादश भेदाः	७०	१३
साक्षिदोषोद्भावकालः	७४	१२
साक्षिदोषोद्धानम्	७३	३
साक्षिद्वेषे निर्णयः	८३	१
साक्षिनिरूपणम्	६४*	६
साक्षिपरीक्षा	७५	४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
साक्षिप्रश्नप्रकारः	७८	८
साक्षिभेदेन सङ्ख्याभेदः	७२	३
साक्षिलक्षणम्	६४*	१४
साक्षिशब्दार्थः	६४*	७
साक्षिषु प्रतिप्रसवः	७०	१
साक्षिषु वर्ज्याः	६६	७
साक्षिसङ्ख्या	६५	१४
साक्ष्यदानकाले उपानदुष्णीषपरित्यागः	७६	११
साक्ष्यनुयोजनम्	७५	१७
साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायाः	८४	११
साक्ष्यस्य हेयोपादेयता	८०	८
साक्ष्यकौ विशेषः	८०	३
साक्ष्ये मित्याकथनदोषाः	७७	८
साधारणस्त्रीगमने दण्डः	३१६	१२
साध्यनिरूपणम्	७	१६
साध्यपालस्य कर्त्तव्यता	२४	२
सामन्तलक्षणम्	२७१	१७
साहसभेदाः	३०७	१०
साहसस्वरूपम्	३०७	५
साहसिकज्ञानोपायः	३०६	१५
साहसे दण्डः	३०८	४
साहसम्	३०७	४
सीमाचिह्नानि	२७०	६
सीमानिर्णयप्रकारः	२७१	८
सीमाप्रकारभेदाः	२६६	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सौमायाः पञ्चविधत्वम्	२६६	२०
सौमाविषादनिर्यायः	२६६	१८
सुवर्णादिपरिमाणम्	११५	१३
सेतुद्वैविध्यम्	२८१	५
सोद्धारभागस्थाननुष्ठानम्	३३६	१
सोपधिदानादेर्निवर्त्तनीयत्वम्	२२६	१७
सोपाधिदत्तस्य स्त्रीधनत्वाभावः	३७०	७
संविद्यतिक्रमः	२४७	१
संसर्गनिर्यायः	३६१	१
संस्कृष्टिविभागः... ..	३६०	१५
स्तेयम्	२६८	१
स्तेयसन्देहे निर्यायः	३०६	१७
स्तोभकसूचकयोर्लक्षणे	३५	२
स्त्रीधनदाने विशेषः	३६६	१०
स्त्रीधनभेदाः	३६८	६
स्त्रीधनविभागः... ..	३६८	५
स्त्रीपुंसयोगलक्षणम्	३२२	१२
स्त्रीरक्षणम्	३२२	१४
स्त्रीरक्षणोपायाः	३२३	६
स्त्रीसंग्रहणज्ञानोपायः	३१६	१५
स्त्रीसंग्रहणभेदाः	३१५	१७
स्त्रीसंग्रहणम्	३१५	१६
स्त्रीसंग्रहणे दण्डः	३१७	६
स्त्र्यादिविषये पुनर्यतश्चारप्रवर्त्तनम्... ..	१६१	८
स्त्र्यावरप्रतिनिमित्तानि	१०२	२

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
स्यावरविषये देयनिरूपणम्	२२६	१४
स्यावरादौ कूटलेख्यकरणे दण्डः	१०१	२
स्यावरादौ लेख्यस्यावश्यकत्वम्	६३	१३
स्वत्वकारणविचारः	३३०	१२
स्वत्वस्य शास्त्रीयत्वलौकिकत्वविचारः	३२८	४
स्वामिपालयोः कर्तव्यम्	२६३	२
स्वामिपालविवादः	२६२	१६

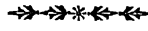
ह ।

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारः	५७*	१७
हीनवादी	६४	११
हेयोपादेयपूर्वपक्षौ	२५	६

(२२)

पराशरमाधवोल्लिखितश्रुतीनामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

श ।

श्रुति १६६ । ६ ॥ ३६० । ३ ॥ ३८३ । १० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानिर्दिष्टस्मर्तृनामस्मृतीनां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

००००

(व्यवहारकाण्डस्य)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर वा स्मरण २२ । ७ ॥ ४७ । १२ ॥ ६१ । १, ६ ॥
१०४ । १० ॥ १०६ । १५ ॥ ११२ । ६ ॥ ११५ । ८ ॥ १३२ ।
१२ ॥ १३३ । १३ ॥ १३५ । ६, १२, १६ ॥ १३८ । २ ॥ १४१ ।
३ ॥ १५६ । ६ ॥ १६२ । १२ ॥ २०१ । ७ ॥ २१३ । १६ ॥
२३७ । ६ ॥ २५२ । १३ ॥ २६५ । १३ ॥ २६७ । १३, १७ ॥
२७५ । ५ ॥ २८० । ६ ॥ ३३२ । ११, १७ ॥ ३४० । ६ ॥ ३४१ ।
१३ ॥ ३५२ । ३ ॥ ३६० । १ ॥ ३८१ । १६ ॥ ३८४ । २० ॥
३८५ । ३ ॥ ३९५ । २० ॥

(२४)

पराशरमाधवोत्तिखितगीतावाक्यानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

ग ।

गीता ५।९ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितपुराणनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

भ ।

भविष्यपुराण २६।१० ॥

म ।

मत्स्यपुराण २३८।२ ॥

(२६)

पराशरमाधवोस्त्रिखितानिर्दिष्टनामपुराणवचनाना-
मकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

—•••—

(व्यवहारकाण्डस्य)

प ।

पुराण १६४ । १२ ॥

—————

(२७)

पराशरमाधवोल्लिखितेतिहासनाम्नामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

म ।

महाभारत २८ । ४ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितस्मर्तृनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

आ ।

आपस्तम्ब ३३६ । ६ ॥ ३५४ । १६ ॥

उ ।

उग्रना ४२ । ८ ॥ २६८ । १७ ॥ २६६ । १३ ॥ ३८१ । १० ॥ ३८२ । ८

क ।

कात्यायन ७ । १४ ॥ ८ । २० ॥ १२ । ४ ॥ १५ । १६ ॥ १७ । ६ ॥ १८ ।
६ ॥ २० । ५ ॥ २२ । १० ॥ २४ । ६, १२ ॥ २५ । १० ॥ २६ ।
२, १२ ॥ २७ । ४, १३ ॥ २९ । ८, ११, १४, १६ ॥ ३५ । २ ॥
३७ । १४ ॥ ३८ । ४ ॥ ४० । ४ ॥ ४१ । १, १४ ॥ ४२ । ११ ॥
४३ । ३, १० ॥ ४४ । ११ ॥ ४५ । १, ८ ॥ ४६ । १ ॥ ४७ । ६ ॥
४८ । ३ ॥ ५० । १३ ॥ ५१ । ४, १३ ॥ ५२ । ३ ॥ ५४ । १२ ॥
५५ । ७ ॥ ५ । २ ॥ ५७ । १०, १५ ॥ ६० । १३, १६ ॥ ६४ ।
८ ॥ ६६ । २ ॥ ६८ । ६, २० ॥ ७३ । ८ ॥ ७४ । ४, १२, १५ ॥
७५ । ३ ॥ ७६ । १३, १६ । ८१ । ३ ॥ ८२ । १३ ॥ ८३ । ७ ॥
८० । ५ ॥ ८२ । ११ ॥ ८३ । ८ ॥ ८४ । १०, १५ ॥ ८६ । ३, ६,

६ ॥ ६७ । १३ ॥ ६८ । १ ॥ ६९ । ८ ॥ १०० । १७ ॥ १०१ । ३ ॥
१०३ । ३, १२ ॥ १०४ । १४ ॥ १०७ । २, १३ ॥ १०८ । ५ ॥
१०९ । ६ ॥ ११२ । १३ ॥ ११३ । ४, १६ ॥ ११४ । १४ ॥ ११८ ।
२, १२ ॥ ११९ । २, १४ ॥ १२१ । ८ ॥ १३६ । २० ॥ १४१ ।
४ ॥ १४६ । १७ ॥ १४७ । ३ ॥ १५१ । १३ ॥ १५२ । १ ॥ १५४ ।
११, १७ ॥ १५७ । ४ ॥ १५८ । ८, १२ ॥ १५९ । ३ ॥ १६१ ।
२ ॥ १६२ । २२ ॥ १६४ । ४ ॥ १६८ । १७, २० ॥ १६९ । २, ८,
११ ॥ १७० । ३ ॥ १७२ । ३ ॥ ५७६ । २१ ॥ १७७ । ६, ९ ॥
१७९ । ७, १० ॥ १८१ । ८ ॥ १८५ । २१ ॥ १८६ । १८ ॥ १८८ ।
७, १७ ॥ १८९ । ११, १७ ॥ १९१ । १३ ॥ १९२ । २२ ॥ १९३ ।
४ ॥ १९४ । १६ ॥ १९६ । ७, ११, १४, २० ॥ १९७ । ५, १७ ॥
१९८ । ७ ॥ १९९ । ४, १८ ॥ २०० । ११ ॥ २०२ । २२ ॥ २०६ ।
२, १७ ॥ २०७ । १ ॥ २०८ । २० ॥ २१० । ४, ८, १३, २१ ॥
२११ । ७, १८ ॥ २१३ । १३ ॥ २१४ । १, १५ ॥ २१५ । ५, १०,
१५, १८ ॥ २१६ । १७ ॥ २२० । १४ ॥ २२३ । १६, १९ ॥
२२४ । ४ ॥ २२५ । १५ ॥ २२६ । ७, १० ॥ २२८ । २१ ॥ २२९ ।
७, १४ ॥ २३३ । १ ॥ २३५ । ७ ॥ २३७ । ३ ॥ २४१ । ८ ॥ २४३ ॥
२, ८, ९, १७, २० ॥ २४५ । ५ ॥ २५० । १४ ॥ २५१ । ३ ॥
२५४ । १०, १४ ॥ २५६ । ९ ॥ २५८ । २ ॥ २६० । ४ ॥ २६६ ।
५ ॥ २७१ । १७, १८ ॥ २७२ । २, ९ ॥ २७५ । २ ॥ २७६ । ३,
७, १७, १९ ॥ २७७ । २ ॥ २७९ । ९ ॥ २८० । ८, ११ ॥ २८१ ।
१६ ॥ २८३ । ६ ॥ २८५ । ७ ॥ २८६ । ५, ९ ॥ २८७ । १९ ॥
२८८ । १८ ॥ २८९ । ६, १३ ॥ २९१ । ६, १९ ॥ २९४ । ७ ॥
३०५ । ७ ॥ ३१० । ७, १९ ॥ ३११ । १, ७ ॥ ३३५ । ५ ॥ ३३७ ।
१५ ॥ ३३९ । १५ ॥ ३४७ । १७ ॥ ३४८ । ९ ॥ ३५६ । १६ ॥
३५७ । १ ॥ ३५८ । १६ ॥ ३५९ । ३ ॥ ३६८ । ११, १९ ॥ ३६९ ।

५, १० ॥ ३७० । ७, १२, १८ ॥ ३७३ । १२, १४ ॥ ३७५ । ४,
 १५, २० ॥ ३७६ । २, ६ ॥ ३७७ । ८ ॥ ३७८ । ७ ॥ ३७९ । १,
 ५, ९, १५ ॥ ३८३ । १ ॥ ३९० । १५ ॥ ३९५ । २ ॥ ३९६ । ५ ॥
 ५७* । १७ ॥ ५८* । २, ९, १९ ॥ ६०* । ५, १७ ॥ ६१* । ४,
 ७, १०, १३ ॥ ६२* ७, १८, २१ ॥ ६३* । ३, ६, ९ ॥

कात्यायनसूत्र २२२ । ११ ॥

ग ।

गौतम ३१ । ३ ॥ १५७ । ७ ॥ १५८ । १५, २० ॥ १७० । ११ ॥ १७२ ।
 १५ ॥ २०१ । १९ ॥ ३०६ । १६ ॥ ३१८ । १९ ॥ ३२८ । ७ ॥
 ३२९ । ९ ॥ ३३१ । १३ ॥ ३३४ । १४ ॥ ३३७ । १ ॥ ३५४ ।
 १८ ॥ ३५७ । १५ ॥ ३५८ । १, २ ॥ ३६४ । १ ॥ ३६५ । १८ ॥
 ३७१ । २, ५ ॥ ३७३ । २, १८, १९ ॥ ३७८ । १६ ॥ ३८२ । १ ॥

द ।

दत्त २२५ । १ ॥

देवल ३२४ । २० ॥ ३२७ । २२ ॥ ३३८ । ५ ॥ ३४४ । १, ३ ॥ ३४६ ।
 ६ ॥ ३६७ । २, ७ ॥ ३७५ । ११ ॥

न ।

नारद ८ । ८ ॥ ९ । १२ ॥ २१ । २१ ॥ २७ । १ ॥ २८ । १४ ॥ २९ । ३,
 १६ ॥ ३२ । ६ ॥ ३३ । १८ ॥ ३६ । ७ ॥ ३७ । २, ७, १७, २० ॥
 ३८ । १८ ॥ ३९ । १२ ॥ ४२ । १९ ॥ ४३ । ६ ॥ ४५ । ११, १७ ॥
 ४९ । ७, १० ॥ ५० । १ ॥ ५१ । ७ ॥ ५२ । ६ ॥ ५४ । १५, २० ।

५५ । १३ ॥ ५६ । ७ ॥ ६४ । ११, १८ ॥ ६६ । ४, १६ ॥ ६८ ।
 ५ ॥ ७० । १, ७ ॥ ७२ । ७, १०, १६ ॥ ७६ । १८ ॥ ८१ । ८ ॥
 ८३ । १२ ॥ ८४ । ११ ॥ ८२ । १२ ॥ ८३ । १५ ॥ ८४ । ३ ॥
 ८५ । ४, २२ ॥ ८७ । ७ ॥ ८८ । १० ॥ १०१ । १० ॥ १०२ । ५,
 ११, १५, १८ ॥ १०५ । ५, ८ ॥ १०६ । १२ ॥ १०७ । ५, १६ ॥
 ११२ । ८ ॥ ११३ । १ ॥ ११७ । ५, १६ ॥ ११८ । ३ ॥ १२० ।
 १० ॥ १२१ । ६, १३ ॥ १२४ । ६ ॥ १२५ । १५ ॥ १२६ । ६ ॥
 १२७ । २, २१ ॥ १२८ । ५, ११ ॥ १३० । १४ ॥ १३१ । ४ ॥
 १३२ । १७ ॥ १३३ । १४ ॥ १३४ । ५, १८ ॥ १३५ । ११ ॥ १३६ ।
 ११ ॥ १३७ । १४ ॥ १३८ । १२ ॥ १३९ । ३ ॥ १४० । १४ ॥
 १४१ । १५ ॥ १४२ । १, ४, ७, १६ ॥ १४३ । २० ॥ १४४ । ८,
 १८ ॥ १४५ । १८ ॥ १४६ । ५ ॥ १५१ । १६ ॥ १५२ । ६ ॥
 १५४ । २ ॥ १५५ । ७, १० ॥ १५८ । १७ ॥ १६० । १५ ॥ १६१ ।
 ८ ॥ १६२ । ३, ११ ॥ १६३ । १४, १८ ॥ १६५ । ३ ॥ १६६ । ८ ॥
 १६८ । १४ ॥ १६९ । १४ ॥ १७१ । १३ ॥ १७३ । १५ ॥ १७५ ।
 १५ ॥ १७६ । २ ॥ १७८ । ८ ॥ १८६ । ५, ८, १२ ॥ १८८ । ८ ॥
 १९० । ७ ॥ १९२ । १३ ॥ १९४ । ८, १८ ॥ १९५ । ६, १४ ॥
 १९७ । १, १४ ॥ १९८ । २२ ॥ १९९ । १० ॥ २०० । ५, १५ ॥
 २०१ । २२ ॥ २०२ । १८ ॥ २०३ । ३, १२, १८ ॥ २०४ । ५,
 २० ॥ २०६ । ५ ॥ २०७ । १२, १५ ॥ २०८ । १४ ॥ २११ । १२ ॥
 २१२ । १ ॥ २१३ । १० ॥ २१७ । ३ ॥ २१८ । ५ ॥ २१९ । १४ ॥
 २२२ । २१ ॥ २२४ । ८, १७ ॥ २२५ । ८, १२ ॥ २२७ । १३ ॥
 २३० । ३, ७, ११, १५ ॥ २३२ । ५, २० ॥ २३३ । १३, १६ ॥
 २३५ । १० ॥ २३६ । २, १२ ॥ २३७ । ६, १४ ॥ २३८ । ५, ११,
 १४ ॥ २३९ । ११ ॥ २४० । १५ ॥ २४१ । २, ५, १२, १८ ।
 २४२ । २, १४, २० ॥ २४३ । १३ ॥ २४४ । १४, १८, २१ ॥

२४५ । ८, १२, २० ॥ २४६ । ५, ६, १२ ॥ २४७ । ३ ॥ २४८ ।
 १२ ॥ २४९ । ३ ॥ २५० । ५, ६ ॥ २५१ । १५ ॥ २५२ । ७, १० ॥
 २५३ । ५, १०, १३ ॥ २५४ । ११, १६ ॥ २५५ ॥ १६ ॥ २५६ ।
 ४ ॥ २५७ । २ ॥ २५८ । ३, ६ ॥ २५९ । १३, १७ ॥ २६० । ८ ॥
 २६१ । १६, १८ ॥ २६२ । २, ७, १६ ॥ १०, २० ॥ २६३ ।
 ५ ॥ २६४ । १२, १६ ॥ २६५ । ८ ॥ २६६ । १० ॥ २६७ । १५ ॥
 २६८ । २० ॥ २६९ । १, ४ ॥ २७० । १६ ॥ २७१ । २, १२, १८ ॥
 २७२ । ५ ॥ २७३ । १६ ॥ २७४ । ३ ॥ २७५ । ८ ॥ २७६ । ८ ॥
 २७७ । ६, २१ ॥ २७८ । ५, १५, १६ ॥ २७९ । १४ ॥ २८० ।
 ११ ॥ २८१ । २, २० ॥ २८२ । ५, १५ ॥ २८३ । ४ ॥ २८४ । १८ ॥
 २८५ । ५, ११ ॥ २८६ । २१ ॥ २८७ । २१ ॥ २८८ । १८ ॥
 २८९ । ४ ॥ २९० । १ ॥ २९१ । २ ॥ २९२ । २, १० ॥ २९३ ।
 ८ ॥ २९४ । १० ॥ २९५ । ६, १६ ॥ २९६ । ८ ॥ २९७ । १८ ॥
 २९८ । ७ ॥ २९९ । ६ ॥ ३०० । ४ ॥ ३०१ । १० ॥ ३०२ । ४,
 १७ ॥ ३०३ । ३ ॥ ३०४ । ३ ॥ ३०५ । १८ ॥ ३०६ । १० ॥
 ३०७ । १६ ॥ ३०८ । ५, १४ ॥ ३०९ । १७ ॥ ३१० । ६ ॥
 ५८* ॥ ५ ॥ ६३* ॥ १६ ॥

प ।

पाणिनि ६४* । ११ ॥

पारशर ३७२ । ५ ॥

पितामह २६ । ६ ॥ ३२ । ६, १२, १५, १८ ॥ ३४ । १३ ॥ ३५ । ११ ॥
 ३६ । १४ ॥ ३७ । १४ ॥ ५५ । १६ ॥ ६२ । १८ ॥ २०६ । २ ॥
 ११२ । १० ॥ ११३ । १३, १६ ॥ ११४ । १६ ॥ ११५ । ११ ॥
 १२० । ४, २० ॥ १२१ । १७ ॥ १२२ । ४ ॥ १२३ । १२, १६ ॥

१२५ । ७, ८, १२, १७ ॥ १२६ । १, १३, १६ ॥ १२७ । ७, ११ ॥
१२८ । ४ ॥ १३० । ५, ११ ॥ १३१ । ६, ८ ॥ १३५ । २० ॥
१३६ । ३ ॥ १३७ । ३, ६ ॥ १३८ । ३, १५ ॥ १३९ । १३ ॥
१४० । ७, १७ ॥ १४३ । १, १५ ॥ १४४ । २, १४ ॥ १४५ । १,
६, ६ ॥ १४६ । १३ ॥ १४७ । ११, १६ ॥ १४८ । ३, ११, १७ ॥
१४९ । १० ॥ १५० । २० ॥
६३* । २० ॥

पैठीनसि ३७४ । ५ ॥

प्रजापति २८ । ११ ॥ ५४ । ३ ॥ ५६ । १६ ॥ ५७ । ७ ॥ ६२ । १५ ॥
१०० । ११ ॥ १०८ । ११ ॥ २४१ । ६, १२ ॥ १५२ । १० ॥
२२६ । १५ ॥ ३३३ । १६ ॥ ३५६ । १६ ॥ ३६३ । १२ ॥

—
ब ।

बृहद्बृहस्पति ६४ । ६ ॥

बृहन्मनु ३५३ । २० ॥

बृहद्विष्णु ३४४ । ११ ॥

बृहस्पति ६ । ६ ॥ ८ । १३ ॥ ११ । १७, २२ ॥ १३ । १३ ॥ १६ । १ ॥
१७ । २ ॥ १८ । १६ ॥ २० । १३ ॥ २१ । २, १४ ॥ २३ । ६ ॥
२४ । ५, १५ ॥ २५ । १६ ॥ २७ । १०, १६, २० ॥ ३० । ४ ॥
३८ । १३ ॥ ३९ । ६, ६ ॥ ४० । १३ ॥ ४१ । १८ ॥ ४६ । ६,
१६ ॥ ५० ॥ १०८ ॥ ५१ । १०, १६ ॥ ५२ । ६ ॥ ५३ । ११, १६ ॥
५५ । १६ ॥ ५६ । १० ॥ ६५ । १४, १७ ॥ ६६ । १३ ॥ ७० । १३ ॥
७२ । २ ॥ ७३ । ३ ॥ ७५ । ६ ॥ ७६ । १० ॥ ८० । ११ ॥ ८२ ।
१६ ॥ ८३ । १ ॥ ८४ । २१ ॥ ८५ । ११ ॥ ८५ । १५ ॥ ८६ ।
१६ ॥ ८७ । १, १० ॥ ८८ । २ ॥ १०१ । १४ ॥ १०२ । २ ॥

१०३ । १६ ॥ १०४ । ५ ॥ १०५ । २० ॥ १०६ । ६ ॥ १०८ ।
१६ ॥ ११० । ५, ८, १२, १६ ॥ ११२ । २, १० ॥ ११४ । ५ ॥
११६ । १७ ॥ ११७ । १२ ॥ ११८ । ८ ॥ ११९ । २ ॥ १५० ।
१० ॥ १५१ १९ ॥ १५४ । ८ ॥ १५६ । १३, १८ ॥ १५७ । १२ ॥
१६० । ५ ॥ १६४ । ११ ॥ १६५ । ११ ॥ १६६ । ३, १५, १९ ॥
१७२ । १९ ॥ १७३ । ९ ॥ १७४ । ५ ॥ १७५ । ५ ॥ १७६ । १२ ॥
१८० । १२, १७, २२ ॥ १८२ । १७ ॥ १८४ । ३ ॥ १८५ । ५,
११, १८ ॥ १८७ । १४ ॥ १९० । १९ ॥ १९१ । १ ॥ १९२ । १९ ॥
१९५ । १० ॥ १९६ । १७ ॥ १९७ । ८, ११ ॥ १९८ । २, १९ ॥
१९९ । १५ ॥ २०४ । ८, १७ ॥ २०५ । ३, १३, १६, १९ ॥
२०६ । २० ॥ २०७ । २० ॥ २०८ । ५, ११ ॥ २०९ । ३, २१ ॥
२११ । १५ ॥ २१४ । ५, १२ ॥ २१६ । ७ ॥ २१८ । ८, १५,
१९ ॥ २१९ । २ ॥ २२० । १, ६, १०, १९ ॥ २२१ । ३ ॥ २२३ ।
३, ६, ९, १३ ॥ २२४ । १४ ॥ २२६ । २०, २१ ॥ २२७ । ५,
११ ॥ २२९ । ३, ६ ॥ २३२ । ९, १२ ॥ २३६ । १८ ॥ २४० ।
१८, २१ ॥ २४२ । ५, १७ ॥ २४७ । ७, १५, १८ ॥ २४८ । १०,
२० ॥ २५० । ११, १७, २२ ॥ २५१ । ६, ९, १७ ॥ २५५ । १३ ॥
२६२ । १९ ॥ २६३ । १३ ॥ २६९ । २ ॥ २७० । १६, २१ ॥
२७१ । ४ ॥ २७३ । ८, १८ ॥ २७४ । ८ ॥ २७७ । ६, १७ ।
२७८ । ४, ७, ११, १८ ॥ २७९ । १ ॥ २८२ । ८, ११ ॥ २८५ ॥
४ ॥ २८९ । १३ ॥ २९४ । १४ ॥ २९५ । ६, १६ ॥ २९७ । १४,
१७ ॥ २९९ । १४ ॥ ३०० । ४, १६ ॥ ३०१ । १७ ॥ ३०७ । ९ ॥
३०९ । १५ ॥ ३१० । १२ ॥ ३१५ । १७ ॥ ३१६ । ७ ॥ ३१८ ।
१६ ॥ ३२२ । ११ ॥ ३२३ । १५ ॥ ३३३ । २२ ॥ ३३५ । ३, १४ ॥
३३७ । १० ॥ ३३८ । १० ॥ ३३९ । १२ ॥ ३४२ । ६, ९ ॥ ३४३ ।
१० ॥ ३५३ । ७ ॥ ३५४ । १० ॥ ३६० । ७ ॥ ३६१ । २, ७ ॥

३६४ । १३, २१ ॥ ३६६ । १६, १८ ॥ ३७२ । २ ॥ ३७४ । १३ ॥
 ३७६ । १२ ॥ ३८० । ७, १६, २० ॥ ३८१ । १७ ॥ ३८२ । १० ॥
 ३८४ । १४ ॥ ३८६ । १४, १८ ॥ ३८७ । ३ ॥ ३८८ । ८ ॥ ३८९ ।
 ५, ८ ॥ ३९० । १२ ॥ ३९१ । १२ ॥ ३९२ । ११ ॥ ३९३ । ८, १५ ॥
 ५७* । ८, ११, १४ ॥ ५८* । १६ ॥ ५९* । २ ॥ ६०* । १४,
 २० ॥ ६२* । ३ ॥

बौधायन ३१० । १६ ॥ ३२५ । ७ ॥ ३५४ । ३ ॥ ३७४ । २ ॥

भ ।

भरद्वाज १७४ । १३ ॥ १६३ । ७ ॥
 भृगु १६ । ४ ॥ १६६ । ७ ॥

म ।

मनु ५ । ८ ॥ १५ । २ ॥ १८ । २ ॥ २१ । ८ ॥ २२ । १५ ॥ २५ । १३ ॥
 २६ । १६ ॥ ३० । ११ ॥ ३१ । ४ ॥ १६ । १ ॥ ४१ । ११ ॥ ४३ ।
 १७ ॥ ४६ । १० ॥ ६६ । ७ ॥ ७० । ४ ॥ ७५ । १७ ॥ ७८ । ८ ॥
 ७९ । २२ ॥ ८० । ८ ॥ ८१ । १४ ॥ ८३ । ४ ॥ १०६ । ३, १६ ॥
 ११५ । १३ ॥ १५३ । १३, १६ ॥ १५३ । १० ॥ १५५ । १७ ॥
 १५६ । १० ॥ १५७ । १२ ॥ १५८ । २२ ॥ १५९ । ६, ८ ॥ १६१ ।
 ५, १६ ॥ १६२ । १४ ॥ १६४ । १७ ॥ १६७ । ८ ॥ १७१ । ३ ॥
 १७२ । ८ ॥ १७८ । १२, २२ ॥ १७९ । ३ ॥ १८० । ११ ॥ १८५ ।
 १५ ॥ १६१ । १० ॥ १६२ । १६ ॥ १६३ । १४, २२ ॥ १६८ ।
 १३ ॥ २०१ । १६ ॥ २०४ । १४ ॥ २०५ । ६ ॥ २०६ । १०, १४ ॥

२०८ । २, ८, १५ ॥ २०९ । ५, ११ ॥ २१० । २, ६ ॥ २११ ।
 २ ॥ २१२ । ५ ॥ २१३ । ६, ९, १४, १७ ॥ २१४ । १३, १७ ॥
 २१५ । ६ ॥ २१६ । १७ ॥ २१७ । ५, ९ ॥ २१८ । २१ ॥ २१९ ।
 ११ ॥ २२० । ३, ६, १० ॥ २२१ । ४ ॥ २२२ । १३ ॥ २२३ ।
 १२, १७ ॥ २२४ । १४ ॥ २२५ । २, ६ ॥ २२६ । १, ६, १० ॥
 २२७ । १२, १८ ॥ २२८ । १० ॥ २२९ । १२ ॥ २३० । ८ ॥
 २३१ । १६ ॥ २३२ । १३ ॥ २३३ । ४ ॥ २३४ । १७, २२ ॥
 २३५ । ४ ॥ २३६ । १ ॥ २३७ । ८, १२, २१ ॥ २३८ । ३, ८,
 १३ ॥ २३९ । ९, २२ ॥ २४० । ९, १२, १८ ॥ २४१ । १, ७ ॥
 २४२ । २ ॥ २४३ । २, १९ ॥ २४४ । २१ ॥ २४५ । ९, १९ ॥
 २४६ । १ ॥ २४७ । १५ ॥ २४८ । ५ ॥ २४९ । ४, १५ ॥ २५० ।
 ७, १३ ॥ २५१ । ९ ॥ २५२ । ३, १५, २० ॥ २५३ । ६, १४ ॥
 २५४ । १२ ॥ २५५ । ११ ॥ २५६ । ५ ॥ २५७ । ७ ॥ २५८ ।
 ५, १२, १६ ॥ २५९ । ३, १६ ॥ २६० । ६ ॥ २६१ । १ ॥
 २६२ । १३ ॥ २६३ । ५, १० ॥ २६४ । ३, १४ ॥ २६५ । ७,
 १८ ॥ २६६ । १३, १९ ॥ २६७ । १३, १९ ॥ २६८ । ३ ॥ २६९ ।
 १४, १९ ॥ २७० । ९ ॥ २७१ । ८, १६ ॥ २७२ । १५ ॥ २७३ ।
 १४ ॥ २७४ । ८ ॥ २७५ । ६, १७ ॥ २७६ । २, १५ ॥ २७७ ।
 ७, १६ ॥ २७८ । ८, ११ ॥ २७९ । ४ ॥ २८० । ९ ॥ २८१ ।
 २ ॥ २८२ । ३ ॥ २८३ । ८, १८ ॥ २८४ । ५, १५ ॥ २८५ ।
 १७ ॥ २८६ । ४, १४ ॥ २८७ । १७ ॥ २८८ । ५, १४ ॥ २८९ ।
 २, ११ ॥

६४* । ७, ११, १४ ॥

मरीचि ४० । ९ ॥ ९३ । १२ ॥ १०९ । १६ ॥ २१६ । १ ॥ २१७ । ६ ॥

य

यम १६२ । १८ ॥ ३२४ । ११ ॥ ३२५ । १२ ॥ २८६ । ८ ॥

याज्ञवल्क्य ७ । २० ॥ ११ । १५ ॥ २० । १० ॥ २१ । ५ ॥ २७ । ७ ॥

३० । १, १६, २० ॥ ३६ । ४ ॥ ४२ । ३ ॥ ४४ । २, ६ ॥ ४६ ।
 १६ ॥ ५३ । ८ ॥ ६५ । ६ ॥ ६६ । १६ ॥ ८१ । ११ ॥ ८७ । १२ ॥
 ८८ । ६ ॥ ९१ । ६, १२ । ९३ । १०, १८ ॥ ९४ । १८ ॥ ९५ ।
 १ ॥ ९७ । ४ ॥ १०० । १४ ॥ १०६ । ६ ॥ १०८ । ८, १६ ॥
 १११ । १६ ॥ ११२ । १६ ॥ ११६ । १४ ॥ ११७ । ३ ॥ १२४ ।
 ६ ॥ १२८ । १३ ॥ १३२ । १७ ॥ १३५ । ४ ॥ १३६ । १७, २० ॥
 १४३ । ६ ॥ १५३ । १, ४, १३ ॥ १५५ । ४ ॥ १५६ । ६ ॥ १६० ।
 ८ ॥ १६१ । १३, १६ ॥ १६७ । ११, १८ ॥ १६८ । ४ ॥ १७० ।
 १३, १७ ॥ १७५ । १८ ॥ १७७ । १६, २० ॥ १७८ । १४ ॥
 १७९ । १४ ॥ १८० । १० ॥ १८१ । १५, १७ ॥ १८३ । ३, १८,
 २० ॥ १८४ । ८ ॥ १८७ । ४ ॥ १८८ । १० ॥ १८९ । ४, १४ ॥
 १९० । ३, १०, १४ ॥ १९१ । १६ ॥ १९२ । २, ७ ॥ १९४ । ५ ॥
 १९५ । ३ ॥ १९७ । २० ॥ १९९ । १२ ॥ २०० । २, ८, १८ ॥
 २०६ । ८ ॥ २०७ । १८ ॥ २०९ । १७ ॥ २१२ । ४, ७, १४ ॥
 २१३ । १६ ॥ २१६ । ५ ॥ २२५ । १८ ॥ २२८ । ६ ॥ २३० ।
 २० ॥ २३१ । १२, १६ ॥ २३२ । १६ ॥ २३४ । ६ ॥ २४१ । १५ ॥
 २४५ । २ ॥ २४६ । ३ ॥ २४७ । १० ॥ २४८ । २ ॥ २५१ । १३ ॥
 २५३ । १३ ॥ २५४ । ३, ७ ॥ २५६ । २० ॥ २५९ । २ ॥ २६० ।
 १५ ॥ २६१ । ७ ॥ २६२ । १० ॥ २६३ । २२ ॥ २६४ । २० ॥
 २६५ । १६, २० ॥ २६७ । ३ ॥ २६८ । १३ ॥ २७२ । २१ ॥
 २७३ । २२ ॥ २७५ । ११ ॥ २७९ । १४, २० ॥ २८० । १५ ॥
 २८१ । १० ॥ २८२ । २ ॥ २८५ । ११, १८ ॥ २८६ । १२, १७ ॥

२८७ । ४ ॥ २८८ । ४ ॥ २८९ । २६ ॥ २९० । १५ ॥ २९२ । ९ ॥
 २९३ । ४ ॥ २९५ । १ ॥ २९६ । ७, १६, १९ ॥ २९७ । ४ ॥
 २९८ । १७ ॥ ३०२ । ८ ॥ ३०४ । १६ ॥ ३०५ । ४, १५ ॥ ३०८ ।
 १०, १४ ॥ ३१० । २ ॥ ३११ । १० ॥ ३१६ । १५ ॥ ३१७ । ९ ॥
 ३१९ । १२ ॥ ३२० । ५, ११, १९ ॥ ३२४ । १ ॥ ३२२ । १२ ॥
 ३३३ । १३ ॥ ३३४ । ३ ॥ ३३६ । १७, १९ ॥ ३३७ । ५ ॥ ३३८ ।
 १३ ॥ ३३९ । २० ॥ ३४० । १८ ॥ ३४१ । ८, १० ॥ ३४२ । ११ ॥
 २४४ । १७ ॥ ३४६ । १८ ॥ ३४९ । १५ ॥ ३५२ । ७, १७ ॥
 ३५६ । १३ ॥ ३६१ । १२ ॥ ३६२ । ९ ॥ ३६३ । १७ ॥ ३६५ ।
 ३ ॥ ३६६ । १२ ॥ ३६७ । १०, १३, १७ ॥ ३६८ । ५ ॥ ३७१ ।
 ४, १५ ॥ ३७३ । २१ ॥ ४७४ । २१ ॥ ३७६ । ९ ॥ ३८२ । १४ ॥
 ३८५ । १३ ॥ ३८७ । ९ ॥ ३८९ । १३ ॥ ३९० । ६, १९ ॥
 ३९१ । ५, १५ ॥ ३९२ । ८ ॥ ३९४ । ११, २० ॥ ३९५ । १७ ॥
 ५८* । १२ ॥ ५९* । ९, १६ ॥ ६०* । १२ ॥ ६१* । १८ ॥

ल

कौगाद्धि ३८१ । ५

व ।

वशिल्ल वा वसिल्ल ७७ । ७, १५ ॥ ८० । ३ ॥ ८५ । ९ ॥ ८७ । ९ ॥
 ९० । २, ११ ॥ ९१ । ४ ॥ ९६० । १८ ॥ १७१ । १, १७ ॥ १७३ ।
 ६ ॥ १७६ । १५, १८ ॥ १७७ । २२ ॥ १७८ । ३ ॥ २२५ । २१ ॥
 २२६ । ११ ॥ ३२४ । ११, १६ ॥ ३४१ । ६ ॥ ३४७ । १६ ॥
 ३४८ । ९ ॥ ३६५ । १४ ॥ ३६६ । १२ ॥ ३६७ । ५ ॥ ३७८ ।
 १२ ॥

विष्णु ६७ । २० ॥ ११५ । ३ ॥ १२० । १५ ॥ १२६ । ७ ॥ १३४ । १७ ॥
 १३६ । ८ ॥ १४५ । १४ ॥ १५२ । ६ ॥ १६८ । ८ ॥ १७२ । ६ ॥
 १७६ । ६ ॥ १७७ । ४ ॥ १६४ । ७ ॥ २६० । १ ॥ २६७ । १ ॥
 २८६ । २० ॥ २६० । १ ॥ २६२ । ४ ॥ २६२ । ४ ॥ ३३२ । २ ॥
 ३४८ । २ ॥ ३६२ । ६ ॥ ३६२ । ३ ।

६४' । ६ ॥

वृद्धमनु २३३ । १६ ॥ २३४ । ३ ॥ २३५ । ३ ॥ ३०६ । १७ ॥ ३५३ । १० ॥
 वृद्धयाज्ञवल्क्य ३८७ । १४ ॥

व्यान्न ७० । १० ॥

व्यास २३ । ६ ॥ २४ । २ ॥ ३२ । १ ॥ ४२ । ६ ॥ ६५ । १, २० ॥ ७६ ।
 १३ ॥ ७७ । १० ॥ ८८ । २, १२ ॥ ८६ । २, ६ ॥ ६० । १७ ॥
 ६१ । १७ ॥ १०० । ६ ॥ १०२ । ७ ॥ १०४ । १ ॥ ११० । २ ॥
 ११७ । ७ ॥ १२६ । १६ ॥ १३० । १७ ॥ १५२ । १० ॥ १५३ ।
 ७ ॥ १६७ । १५ ॥ १७० । ७ ॥ १७२ । २२ ॥ १७५ । १२ ॥
 १८० । ३, १६ ॥ १८३ । ६, १३, १५ ॥ १८७ । १, १२ ॥
 १८८ । २ ॥ २०७ । ४, ८ ॥ २१४ । ८ ॥ २२६ । ६ ॥ २५५ ।
 १६ ॥ २५६ । २ ॥ २६२ । ६ ॥ २६४ । ६ ॥ २७० । ५ ॥ ३०० ।
 ७ ॥ ३१० । १० ॥ ३२१ । १७ ॥ ३४२ । ३ ॥ ३४४ । १४ ॥
 ३७७ । ५ ॥ ३७६ । २० ॥ ३६४ । १६ ॥

६१' । २२ ॥ ६२' । १३ ॥

श ।

शङ्ख ११२ । ८ ॥ १५७ । २ ॥ १५८ । १८ ॥ ३२७ । १३ ॥ ३३३ । ६ ॥
 ३४६ । १५ ॥ ३५८ । ६ ॥ ३६४ । ४ ॥ ३७६ । १८ ॥

शुद्धलिखित ८४ । १६ ॥ १११ । १४ ॥ २६७ । २२ ॥ २८० । ६ ॥
३७१ । २१ ॥

—
स ।

संवत्त १८ । १३ ॥ ३४ । ४ ॥ १०५ । १३ ॥ १०७ । १६ ॥ १६६ । २१ ॥

—
छ ।

हारीत ८ । १७ ॥ ३५ । ८ ॥ ३६ । १५ ॥ ५४ । ६ ॥ ६२ । २ ॥ ६३ ।
१५ ॥ ६५ । १२ ॥ १०० । ८ ॥ १०२ । ८ ॥ १०५ । १६ ॥ ११६ ।
१८ ॥ १५८ । १८ ॥ १६२ । ६ ॥ १६३ । ११ ॥ १७५ । २ ॥ ३२४ ।
१४ ॥ ३२७ । १६ ॥ ३४८ । १५ ॥ ३५६ । १२ ॥ ३६० । ३ ॥

—

पराशरमाधवोल्लिखितग्रन्थकर्तृनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(व्यवहारकाण्डस्य)

च ।

चन्द्रिकाक्रम ३४६ । ५ ॥

ध ।

धारेन्द्र ३५७ । ७ ॥

भ ।

भारुचि ३४६ । ३ ॥

म ।

मेघातिथि ३४६ । २ ॥

(४२)

व।

विज्ञानेश्वर ३४६।२॥

स।

संग्रहकार ४८। १५॥ ६२। ५॥ १०३। ६॥ १०७। ८॥ ११३।
११॥ १५१। ३॥ ३२६। ६॥ ३२७। ४॥ ३२८। १५॥ ३३६।
३॥ ३५५। ६॥ ३५७। १७॥

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	४	सङ्गि	सङ्ग
६	७	याज्येन	याप्येन (एवं परश्च)
११	६	कुत	कृत
१५	८	गौतम	गौतम (एवं परश्च)
१५	१६	षष्ठी	षष्ठी (एवमन्यत्र)
२३	१२	याजना	याजना
२६	३	शान्त	सान्त (एवं परश्च)
२६	१२	सप्त	सप्त
३६	१४	हावेतौ	हावेतौ
४७	८	पत्न्या	पत्न्याः
५३	१०	सन्नयाम्	सन्नयार्थम्
५५	१५	वाऽऽस	वास
५६	६	दश	दश
५६	१४	ब्राह्मण्या श्रुद्वाजात ...	ब्राह्मण्यां श्रुद्वाप्नात
६५	५	यत्वाङ्गि	यत्वाङ्गि
६८	१५	अवन्त्यां	अवन्त्यां
६९	१८	द्वयं	द्वयं
७१	५	अप्राण	अप्राण
७२	६	श्रुत्	श्रुत्

इडौ ।	पङ्क्तौ ।	अथबम् ।	...	अथम् ।
७७	२१	प्रसादिक	...	प्रामादिक
८४	१२	कोश	...	कोश
८६	२	पत्थ	...	सत्थ
८६	१७	अयम	...	अयम्
१०२	३	वात्थ	...	वांक्थ
१२४	२१	शुः	...	शुद्धिः
१२६	७	वत्तते	...	वर्त्तते
१३२	२	सम्बर्त्त	...	संबर्त्त (एवमन्यत्र)
१४१	२	श्रोघयित्वा	...	श्रोघयित्वा
१४५	१८	शुचिः	...	शुचि
१५३	६	र्मणीषिभिः	...	र्मनीषिभिः
१६२	२०	सद्भूत	...	सद्भूत
१६६	१०	गौदूधरा	...	गौरूधरा
१७५	१४	त्कर्ष	...	त्कर्ष
१७८	७	ते स	...	ते
१८६	१६	द्वम	...	द्वय
१८७	१०	उरि	...	उपरि
२००	६	पाद	...	पाप
२११	५	च्छेदे	...	च्छेदे
२१३	६	ब्रह्मा	...	बुद्ध्या
२१६	१५	सङ्गनार्थ	...	मङ्गनार्थ
२२३	४	समता	...	समन्ता
२४२	६	ब्राह्मणं	...	ब्रह्मणं
२७३	६	विवाहाङ्गीकारेण	...	विवाहानङ्गीकारेण
३७७	१६	वत्सं	...	सं

पङ्क्तौ ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६६	१६	उपोष्य	उपोष्य
३०४	१७	वाङ्मु	वाङ्मु
३०८	५	पूर्व्या	पूर्व्या
३१२	१०	विप्रेद्	विप्रेद्
३३१	४	ह्यमिर्भुत्वा	ह्यमिर्भुत्वा
३३१	१२	नयं	नायं
३३५	२	ब्रह्मोदने	ब्रह्मोदने (एवं परत्र)
३३५	३	सुहृता पूर्व्या	सुहृतापूर्व्या
३५२	५	भवति	भवति
३८३	१२	सिद्ध्यर्थं	सिद्ध्यर्थं
३६४	७	कामतः	कामतः
३६८	२	अतर	अतर
४००	७	मृत्तं	मैत्तं
४०६	१२	मृत्तं	मृत्तुं
४०६	२	लोक	लोके
४०६	२१	मारिष्ट	मारिष्ट
४२४	१	करोति	करोति
४२७	१४	शुक्लाङ्गस्य	शुक्लाङ्गस्य
४३८	१३	सहदभ्यासा	सहदभ्यासा
४४०	१८	कल्प	कल्पं
४४५	१०	नासना	नासना
४४६	२०	फलप्रम्	फलप्रदम्
४४७	१६	जपन्	जपन्
४५२	१३	शुद्धवत्	शुद्धवत्
४५२	१८	त्रौण्याज्या	त्रौण्याज्य

उदा।	पङ्क्तौ।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
४५७	१५	शुचनो ...	शुचानो
४६८	११	भूमि ...	भूमि
४७०	२०	व्याहृती ...	व्याहृती
४७३	४	गोमूत्रेषु ...	गोमूत्रेषु
४७४	८	गृहीतस्य ...	गृहीतस्य
४७४	१२	प्रत्यास्नाया	प्रत्यास्नाया
४७५	१०	लक्ष्ण्यि ...	लक्ष्ण्यि
४८०	८	धर्म ...	कर्म
४८०	१७	कत्वात् ...	कृतत्वात्
४८३	१७	क्षत्रं ...	क्षत्रं
४८४	५	विधैः ...	वधैः
४८६	१३	देषैः	दोषैः
४८७	७	विषयाचकः	विषयात्मकः
४८८	१६	राजसे ...	राजसे
४९२	१४	गुह ...	गुहं
४९८	८	तामिश्रं ...	तामिखं
५०८	१	उरःस्तम्भा	उरस्तम्भा
५०९	२	रागो ...	रोगो
५१०	७	क्रमि ...	क्रिमि (एवं परञ्च)
५१०	१२	मद्यपश्य ...	मद्यपस्य
५१२	१	क्षौरवास	क्षौरवासा
५१६	२२	क्षुधार्ता ...	क्षुधार्ता
५२४	९	प्रकार्य ...	प्रकीर्य
५२५	४	स्मृतयः ...	स्मृतयः

वचयोः पर्यावर्तनं क्षयमेव कारणीयम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य) ।

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अकामतो विष्णुभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३६५	४
अगम्यागमनकर्मविपाकः... ..	५१८	११
अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	२३८	७
अगम्यागमने गर्भोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम् ...	२७०	२
अगम्यायां जातिभेदेन गर्भाधाने प्रायश्चित्तम्...	२७१	७
अगम्यायां श्रुत्यायां गर्भोत्पादने प्रायश्चित्तम् ...	२७०	५
अग्नित्यागप्रायश्चित्तम्	४२५	१६
अग्नेदिधिषूपत्यादिप्रायश्चित्तम्	४२	३
अग्नेदिधिव्वादेर्लक्ष्यम्	४२	७
अघमर्षाण्यलक्ष्यम्	४७०	१०
अङ्गप्रत्यङ्गसङ्ख्या	२०६	८
अङ्गविलक्षणम्	१७७	८
अच्छिद्रवाक्यप्रश्नंसा	६७	१
अच्छिद्रवाक्यप्रश्नंसा	३५६ } ४६४ }	{ ७ { ८
अतिहाहादिनिमित्तगोबधप्रायश्चित्तम् ...	२१६	१३
अतिपातकानि	१२ } ४१८ }	{ १० { ८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
अतिबुद्धियोगः	२२६	१
अत्यन्तापदिब्राह्मणवाक्यमात्रादपि शुद्धिः ...	८८	८
अत्युत्कटकर्मण्या प्रारब्धकर्मणो विच्छेदः ...	५२७	१६
अत्युत्कटकर्मण्या विच्छिन्नप्रारब्धकर्मणोपशेषस्य देहान्त- रेण भोगः	५२७	१८
अनन्यौषधसाध्यव्याज्युपशमार्थसुरापानप्रायश्चित्तम्	४१३	५
अनाश्रमप्रायश्चित्तम्	४४०	१२
अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तस्य पापस्य प्रायश्चित्तम् ...	३६०	८
अनिश्चितनिमित्तगोबधप्रायश्चित्तम्... ..	२३२	७
अनुक्तप्रायश्चित्तपक्षिबधप्रायश्चित्तम् ...	६६	२
अनुक्तप्रायश्चित्तपापप्रायश्चित्तम्	४१७	१२
अनुगमनप्रकरणम्	४५	८
अनुगमनविचारः	४६	१
अनुगमने साध्वीनामधिकारः	४८	१६
अनुग्रहकर्तारः	८८	१०
अनुग्रहयोग्यस्याननुग्रहे दोषः	१००	१०
अनुग्रहविषयः	८८	६
अनुपनीतस्य मद्यपानप्रायश्चित्तम्	४१०	२१
अनुपातकप्रायश्चित्तम्	४१८	३
अनुपातकानि	१२	} १३ { १८
” ” ” ”	४१८	
अण्डतवदनानुष्ठाविषयः	३८१	१०
अन्तरिक्षादिभरणप्रायश्चित्तम्	३८२	१६
अन्त्यजभाण्डकृजलादिपानप्रायश्चित्तम् ...	८६	५
अन्त्यजकक्ष्याम्... ..	८६	१०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अन्धभागदृष्टितामर्मासादीनां निष्क्रान्तानां शुचित्वम्	८६	१३
अन्धावसायिलक्षणात् ... ' ... ' ...	८७	१७
अन्नशुद्धिः	१०७	१
अपचलक्षणात्	३५१	७
अपहृतधनं स्वामिने दत्त्वा स्तेयप्रायश्चित्तं करणीयम्	४१६	६
अपाङ्गेयपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तम्	७३५	१२
अपात्रीकरणाप्रायश्चित्तम्... ..	७७१	१३
अपात्रीकरणम्... ..	१४	} ५ { ११
” ” ” ” ” ”	७७१	
अपेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्म्मविपाकः	५०६	१६
अप्रायथोत्पत्तौ मुख्यस्नानाशक्तस्य गौशस्नानम्	३७२	११
अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम्	२६४	३
अभक्ष्यभक्ष्ये क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तम्	३०१	१२
अभावाद्भावोत्पत्तिविचारः	६	१५
अभिनवक्षौरादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	३१६	११
अभिप्रायश्चित्तम्	७५०	१
अभोज्यान्नस्य जलादिपानप्रायश्चित्तम्	३३६	७
अभोज्यान्नाः	३०६	७
अथाज्ययाजनप्रायश्चित्तम्	४२६	१०
अर्द्धक्षुण्णक्षणात्	७६१	१५
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	१४	} १० { १
” ” ” ” ” ”	७३६	
अवकीर्णिलक्षणात्	७३७	१६
अविक्रयविक्रयप्रायश्चित्तम्	७३१	१७
अविज्ञातचण्डालादिसहितैकगृहवासप्रानप्रायश्चित्तम्	८८	१७
अविज्ञातरजनवादिभिरेकगृहवासप्रायश्चित्तम्	६७	७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अग्रहस्तौ ब्राह्मणद्वारा प्रताद्याचरणम्	...	६७
अशुचिभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४४४
असत्यतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	४३०
अस्नातादिभोजननिषेधः	३८३

आ ।

आचमनप्रतिनिधिः	...	३७४	१२
आचमने नियमाः	...	३७३	१५
आङ्कपरिमाणम्	...	१०७	१३
आतुरस्य स्नानप्राप्तौ विधिः	...	१३०	३
आत्मघातोद्यमे प्रायश्चित्तम्	...	३६५	१३
आत्रेयीलक्षणम्	...	७८	८
आत्रेयीबधप्रायश्चित्तम्	...	७८	३
आपत्काले धर्मादिचिन्तामहात्वाऽऽत्मरक्षा कर्त्तव्या	...	१४६	८
आयसादिशुद्धिः	...	१३३	१८
आर्धकालक्षणम्	...	३३७	१३
आलस्येन पापोत्पत्तिः	...	८	५
आहिताग्नेः शरीरालाभे पर्यङ्गरदाहविधिः	...	५८	३

उ ।

उच्छिष्टस्योच्छिष्टादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्	...	१३१	१६
उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तप्रकरणम्	...	३११	६
उद्धतोदकशुद्धिः	...	११६	१३
उद्वन्धनमरणानिन्दा	...	१४	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
उद्धन्धनमृतस्याश्रौषादिनिषेधः	१६	३
उपपातकप्रायश्चित्तम्	७२	} ७
” ” ” ”	७२५	
उपपातकरहस्यप्रायश्चित्तम्	७५८	१७
उपपातकानि	१३	} ५
” ” ” ” ”	७२१	
उपेक्षया पापोत्पत्तिः	८	२

च ।

ऋतौ दम्पत्योः परस्परानुपसर्पणनिन्दा	२७	१६
ऋतौ पत्यनुपसर्पणप्रायश्चित्तम्	२६	१७
ऋतौ भार्याऽगमनप्रायश्चित्तम्	२६	७
ऋषिचान्द्रायणव्रतम्	२४५	११

इ ।

एकपङ्क्तयुपविष्टानां वैषम्येण दाने प्रायश्चित्तम्	४४३	१७
एकभक्तादिषु ग्रासपरिमाणम्	४६१	४
एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या	४६०	२१
एकव्यापारेणानेकगोवधे प्रायश्चित्तम्	२२८	१

क ।

कन्यादूषणप्रायश्चित्तम्	४३६	१२
कम्बलादौ नीबीरागस्यादोषता	४४६	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
कर्मविपाकप्रकरणम्	४८०	७
कर्मविपाकसमयादि	४८६	१
कार्यार्थद्वन्द्वच्छेदने दोषाभावः	४९५	११
कलौ क्षत्रियवैश्योच्छेदः	५५७	५
कस्यचित् शूद्रान्नस्याभ्यनुज्ञानम्	६२४	} ५ } १६ } २
” ” ” ”	६२६	
” ” ” ”	६२७	
कामकृतगोबधे निमित्तविशेषात् प्रायश्चित्तविशेषः	२१३	१४
कामकृतपापे प्रायश्चित्तसद्भावविचारः	११	} ८ } १७
” ” ” ”	१५२	
कामकृतपापे व्यवहार्यत्वविचारः	१५४	४
कार्यिक्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११५	१६
काले कन्यामददतो निन्दा	१२०	१५
कौटादिसंयुक्तान्नशुद्धिः	१०४	८
कुण्डगोलकयोः स्वरूपम्	२५	१५
कुभारीणां वपने द्युक्कुलकेऽच्छेदनम्	२३४	६
क्ष्मातिद्विच्छलक्षणम्	४०	} १६ } १८
” ” ” ”	४६४	
कृतप्रायश्चित्तानामपि नैष्ठिकादीनामव्यवहार्यता	१५६	७
कृम्युपहतदेहस्य शुद्धिः	६५	१
क्षौद्रादिबधप्रायश्चित्तम्	६२	१
क्षचित् कृतप्रायश्चित्तस्याव्यवहार्यता	३०६	१३
क्षचित् रात्रौ दानाभ्यनुज्ञा	३७५	२
क्षत्रियादीनां सर्वपापेषु प्रायश्चित्तस्य पादपादहानिः	१७६	१
क्षत्रियाद्यभिवादनप्रायश्चित्तम्	४४६	२
क्षत्रियान्नभोजनाभ्यनुज्ञा	३२४	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ख ।		
खरोष्ट्रयानारोह्यादिप्रायश्चित्तम्	४४२ १५
<hr/>		
ग ।		
गजदन्तादिगानाविधद्रव्यशुद्धिः	१३४ ७
गणिकाकक्षायम्	२६० ४
गण्डूषाद्युपहतकांस्यशुद्धिः	१३३ ८
गर्भपातप्रायश्चित्तम्	३४ १६
गर्भपातादिनिन्दा	२८ ७
गवाघ्नतादिशुद्धिः	१३३ २
गुरोरलौकनिर्बन्धस्य प्रायश्चित्तम्	४२५ १७
गृध्रादिबधप्रायश्चित्तम्	६४ ८
गृहखातादौ गोमरणे प्रायश्चित्तम्	१२३ १६
गृहदाहादिना गोबधे प्रायश्चित्तम्	२१८ १
गृहशुद्धिः	१४८ ४
गृहीतव्रतस्यासमापने दोषः	४७४ ८
गृहे रक्षणीयानि	३८४ १६
गोगमनप्रायश्चित्तम्	२७५ २
गोगर्भबधप्रायश्चित्तम्	२०७ ११
गोचर्मलक्षायम्	३८५ ४
गोपालकक्षायम्	३३७ ११
गोप्रत्याघ्नायः	३०२ ६
गोमांसबधस्यावृत्त्यनावृत्त्योव्रतभेदः	३०० ४
गोमूल्यम्	४७५ ३
गोरवयवविशेषभङ्गे प्रायश्चित्तम्	२१० ८

विषयः ।	.	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
गोबधनिमित्तानि	२१८	८
गोबधप्रायश्चित्तेतिकर्तव्यता	१८४	४
गोबधप्रायश्चित्तम्	१५२	८
गोबधव्रतम्	१८६	४
गोबधपवादः	१२३	२
गोशुद्रोदकस्नानम्	५२	१०
गौर्ध्यादिदानप्रणानि	१२०	८
गौर्ध्यादिलक्षणाणि	१२०	७

घ ।

घातस्य स्वरूपम्	२०५	१०
------------------------	-----	-----	----

च ।

चण्डालखातजलपानप्रायश्चित्तम्	८४	१
चण्डालभागदस्योदकपानप्रायश्चित्तम्	८५	१
चण्डालभागदस्पृष्टकूपस्थजलपानप्रायश्चित्तम्	८४	१७
चण्डालसम्पर्के स्त्रियाः प्रायश्चित्तम्	२७७	७
चण्डालस्य गृहे प्रवेशे शुद्धिः	६३	१३
चण्डालस्य त्रैविध्यम्	२४८	६
चण्डालादिवासे गृहादिशुद्धिः	२६०	१६
चण्डालादिसम्बन्धेऽपि महत्सु जलाशयेषु दोषाभावः	८६	१८
चण्डालादिसम्भाषणादिप्रायश्चित्तम्	८१	११
चण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्	८२	७
चण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणम्	३८७	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
चण्डालाद्यभौजनामग्राह्यता	१४६	१६
चण्डालान्नभोजनप्रायश्चित्तम् '	८७	२
चण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपनयनम्	८८	१०
चण्डालीगमने क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषः ...	२४६	१
चण्डालीगमने शूद्रस्य विशेषः	२४६	५
चण्डाल्यादिगमनप्रायश्चित्तम्	२४८	३
चातुर्वेद्यलक्षणम्	१७७	४
चान्द्रायणफलस्य द्वैविध्यम्	२४७	४
चान्द्रायणम् (यवमध्यम्)	२३६	८
चान्द्रायणम् (पिपीलिकामध्यम्)	२३६	१२
चान्द्रायणलक्षणम्	२३६	६
चान्द्रायणादिप्रत्यास्रायः	४७५	२०

ज ।

जलशुद्धिः	११६	२१
जलं विना जले वा मूत्रपुरीषकरणप्रायश्चित्तम्	४४२	२१
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	४४०	२२
जातिभ्रंशकराणि	१४	} १ } २०
” ” ” ” ”	४४०	
जारदूषितायाः शुद्धिः	११५	३
जारस्य प्रायश्चित्तम्	३६	१८

त ।

तप्तकृच्छररूपम्	२१	१४
तर्पणकाले पाण्डितले तिलस्थापनम् ...	३७३	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
तर्पणात् पूर्वं वस्त्रनिष्पीडननिषेधः	३७२	१५
तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने प्रायश्चित्तम्	४४७	६
तुलापुरुषलक्षणात्	४६७	५
तूजिकादिमुद्दिः	१४०	१०

—
६ ।

दण्डकमण्डलादिनाशे प्रायश्चित्तम्	४४८	२
दण्डस्वरूपम्	२०६	८
दत्तकलक्षणात्	४०	३
दारत्यागप्रायश्चित्तम्	४२७	२
दासलक्षणात्	३३७	६
दुःखप्रलक्षणात्	३६२	१३
दुःखप्रादौ खानम्	३६२	६
दुःखप्रारिष्टदर्शनादौ प्रायश्चित्तम्	४४७	४
दुर्जनस्पर्शादौ खानम्	३६३	१५
दुर्वाक्षणादौ भोजनप्रायश्चित्तम्	३६१	२०
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तम्	५६	८
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्लौकिकाभौ दग्धस्याश्रमां पुनर्यथाविधि- दाहः	५७	७
दुर्मृतानां नारायणवलिः	१६	५
दुर्मृतानां प्रायश्चित्तम्	१८	६
दुर्मृतानामशेषप्रेतक्रियाकरणप्रायश्चित्तम्	२०	१४
दुर्मृतानां बर्धमध्ये प्रायश्चित्तकरणे कालभेदेन प्रायश्चित्त- द्वैगुण्यादि	१८	१३
दुर्मृतानां वर्षापूर्णे प्रायश्चित्तस्य कर्त्तव्यता	१८	१२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
दुर्भेदानां वृद्धनादौ प्रायश्चित्तम्	१८	८
देवकृतकृष्णलक्ष्याम्	४७१	१२
द्यूतादिव्यसनप्रायश्चित्तम्	४३६	२०
द्रव्यजे रजसि शुद्धिः	१२८	७
द्रव्यशुद्धिप्रकरणम्	६०	} १२ } ५
” ” ” ”	१०६	
द्रुमादिहिंसाप्रायश्चित्तम्	४३४	१८
द्रोणपरिमाणम्	१०७	१३
द्विराचमननिमित्तानि	३७४	१०

ध ।

धर्मपाठकालक्ष्याम्	१७७	१०
---------------------------	-----	----

न ।

नानानिषिद्धकर्मफलानि	४६६	१७
नागाविधद्रव्यशुद्धिः	११३	४
नापितलक्ष्याम्	३३७	१०
नामधारकब्राह्मणाः	१५८	७
नास्तिक्यप्रायश्चित्तम्	४३५	१८
नास्तिक्यभेदाः	४३५	१४
नित्यलक्ष्याम्	५	१५
निमित्ततारतम्येन प्रायश्चित्ततारतम्यम्	२०	१०
निरवकाशस्मृतेः सावकाशश्रुतितः प्राबल्यम्	४६	५
नीलौरक्तवस्त्रधारणे प्रायश्चित्तम्	४४५	१५
नेमित्तिकस्य रजसोलक्ष्याम्	१२८	११

विषयः ।		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
	प ।		
पश्चिष् भक्ष्याः		३२३	६
पङ्क्त्युच्छिष्टभोजनप्रायश्चित्तम्	३१५	१३
पञ्चगव्यविधिः	३४०	१५
पञ्चमहायज्ञाद्यकरणाप्रायश्चित्तम्	४४३	१२
पञ्चविधस्नानलक्षणानि	३७०	५
पञ्चविधस्नानम्	३७०	२
पतितसंसर्गकालविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषः	२४	६
पतितसंसर्गविशेषस्य कालविशेषेण पातित्यहेतुता		२३	४
पतितोत्पन्नस्य पतितत्वम्	२४	३
पतितसंसर्गनिन्दा	२२	१५
पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम्	४१६	२०
पतितादिसन्निधावध्ययनप्रायश्चित्तम्	४४२	३
पश्चिमादीनां सिद्धान्तानामान्नभक्षणयोः सक्कदभ्यासात्प्रभ्यास-			
भेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३००	१०
परपाकनिवृत्तलक्षणम्	३५०	१७
परपाकरतलक्षणम्	३५१	२
परस्त्रीगर्भोत्पादनप्रायश्चित्तम्	३६	१७
परस्वहरणप्रायश्चित्तम्	४२७	५
पराक लक्षणम्	२६	} १६ } ७
” ” ” ”	४६५	
परिविष्यादिप्रायश्चित्तम्	४०	८
परिवेत्तादिस्वरूपम्	४०	१५
परिवेदनदोषापवादः	४७	३
परिषदयोग्यब्राह्मणाः	१५६	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
परिषदुपसत्तिः	१५६	१५
परिषदः कर्त्तव्यम्	१६२	३
परिषद्भेदाः	१६५	५
पर्यङ्कच्छलक्षणम्	३६५	१०
पर्याधाने विशेषः	४७	१७
पलपरिमाणम्	२२	६
पवित्रगृहान्नभोजनस्य पापनाशकत्वम्	३६२	४
पश्चात्तापादीनां पापनाशकत्वम्	३३६	११
पश्चादिगमनप्रायश्चित्तम्	३७३	५
पादकृच्छलक्षणम्	४६०	} १३ { १०
” ” ” ”	४६१	
पादप्रायश्चित्तादौ वपने विशेषः... ..	२०८	१
पादोनकृच्छलक्षणम्	४६१	१५
पापभेदाः	१२	७
पापसंशयेऽपि तन्निश्चयपर्यन्तं भोजनं न कर्त्तव्यम्	१५७	१३
पापविशेषे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्ततारतम्यम्...	४०७	१६
पापविशेषेण योनिविशेषः	४८६	५
पापौघस्या अपि भर्त्तुगमनम्	४८	८
पापोत्पत्तिकारणम्	६	८
पितृव्यसुतादिविवाहप्रायश्चित्तम्	२७२	१४
पितृनुमत्याऽप्यग्न्याधाननिषेधः	४४	२
पीतावशेषितपानौघपानप्रायश्चित्तम्	३४६	१६
पुत्रभेदानां लक्षणाणि	३८	१
पुत्रभेदाः	३७	१६
पुनःसंस्कारनिमित्तानि	३६४	६
पुनःसंस्कारे वपनादीनां निवृत्तिः	३६४	१४

विषयः ।		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।	
पुरुषं प्रायुक्तस्य प्रायश्चित्तस्याङ्गं स्त्रियाः	...	२६	१७	
प्रकीर्णकम्	१७	१२	
प्रब्रज्यावसितस्य प्रायश्चित्तम्	...	३६५	१७	
प्रब्रज्यावसितापत्यनिन्दा	३६८	४	
प्रतिनिधिना प्रायश्चित्ताचरणम्	...	४०३	१६	
प्रतिपादोक्तारहस्यप्राम्यश्चित्तानि	...	४५५	१८	
प्रवृत्तियावकप्रतलक्षणां	४७२	३	
प्राजापत्यप्रतलक्षणां	२५	} ६	
” ” ” ”	...	४६०		} १
प्राजापत्यप्रतलक्षणां चतुर्विधत्वम्	...	१८६	१३	
”	...	२६	} १५	
प्रजापत्यप्रतलक्षणां प्रत्याज्ञायाः	...	३६३		} ५
”	...	४७४		} १२
प्रायश्चित्तप्रायश्चित्तम्	६९	७	
प्रायश्चित्तमध्ये मरणोऽपि पापक्षयः	...	४०८	१६	
प्रायश्चित्तशब्दस्यार्थद्वयम्	२	१७	
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतखण्डनविचारः	..	६	५	
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतखण्डनम्	...	४	१५	
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वमतम्	...	३	१५	
प्रायश्चित्तस्य जाल्यादितारतम्यानुसारेण कल्पनीय- त्वोपदेशः	४०५	२	
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वमतखण्डनम्	...	५	३	
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वमतम्	...	३	१६	
प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वादिविचारः	...	३	१७	
प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमतम्	...	३	१७	
प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वव्यवस्थापनम्	...	४	१३	

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प्रायश्चित्ताङ्गवपनाकरणे विशेषः	२३३	३
प्रायश्चित्तानन्तरंपरिवर्तुः कर्त्तव्यम्	४१	१३
प्रायश्चित्तेऽपराधमिथ्या विशेषः	४०८	१०
प्रारब्धसंज्ञककर्मसु प्रायश्चित्तसङ्गावासङ्गावविचारः	५२५	११
प्रेतत्वकारणानि	४८६	७
प्रौढतडागादिध्वमैध्यसम्पर्केऽपि दोषाभावः ...	११८	१३

फ ।

फलकच्छादिलक्षणाणि	४६६	१
--------------------------	-----	---

ब ।

बन्धकौलक्ष्याम्	२६६	२१
बन्धनस्वरूपम्	२०४	२
बद्धमिद्वैकगोबधे प्रायश्चित्तम्	३३०	३
बालातुरयोः प्रायश्चित्तं तत्पित्रादिना करणीयम्	१५५	१५
बालाद्युच्छिष्टान्नशुद्धिः	३११	१५
ब्रह्मकूर्चमहिमा	३४५	७
ब्रह्मतन्निर्मितखट्वाद्यारोहयो प्रायश्चित्तम् ...	४४७	१६
ब्रह्मबधप्रायश्चित्तम्	३६५	७
ब्रह्मद्वजं विना मूत्रपुरीषादिकरणे प्रायश्चित्तम्	४४५	१
ब्राह्मणताङ्गादिप्रायश्चित्तम्	३५६	६
ब्राह्मणतिरस्कारप्रायश्चित्तम्	३५५	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ब्राह्मण्यत्वविधायकानि	१५६	१
ब्राह्मण्यनिन्दकस्यान्नभक्षणाप्रायश्चित्तम्	३५२	१६
ब्राह्मण्यब्रुवलक्षणात्	१५६	१२
ब्राह्मणाद्यन्तरागमनप्रायश्चित्तम्	४४६	२०
ब्राह्मणावगोरेणादिप्रायश्चित्तम्	३५७	८
ब्राह्मण्यः प्रातिलोभ्येन गमनप्रायश्चित्तम्	२८१	४
ब्राह्मस्नानलक्षणात्	३७०	१७

भ ।

भगिनीसपत्नीनां भगिनीत्वम्	२६५	६
भगिन्यादिगमनप्रायश्चित्तम्	१५२	१२
भर्त्सि जीवति उपवासव्रतादिनिन्दा	२८	३
भर्त्सित्कामप्रायश्चित्तम्	३०	१७
भर्त्सवञ्चानिन्दा	२८	१
भस्मस्नानद्वैविध्यम्	३७०	६
भार्यादिविध्वानानां मृतानां प्रायश्चित्तविधिः...	१७	१८
भार्याया अगम्यत्वप्रतिज्ञाप्रायश्चित्तम्	३८८	१६
भार्याया अगम्यत्वप्रतिज्ञायां वर्णभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३६०	१
भूमिशुद्धिः	१४७	४
भृतकाध्ययनाध्यापनप्रायश्चित्तम्	४३४	१६
भोजनसालीननियमाः	१०५	६
भोजनकाले अशुचित्वोत्पत्तौ प्रायश्चित्तम्	४४८	११
भोजनकाले मौनविधानम्	३८१	१६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
म ।		
मण्डूकादिमांसभक्षणप्रायश्चित्तम् ...	३२०	१४
मत्स्येषु भक्ष्याः ...	३२५	२
मद्यपानप्रायश्चित्तम् ...	४०६	१६
मद्यभाग्दृष्टितोदकपानप्रायश्चित्तम् ...	३४८	१५
मद्यभेदाः ...	४०६	२०
मलावहानि ...	१४	७
मलिनौकराण्यप्रायश्चित्तम् ...	६६	} ६ } १८
”	४४१	
मलिनौकरणम् ...	४४१	१६
महापातकरहस्यप्रायश्चित्तम् ...	४४५	२०
महापातकानि ...	१२	११
मातृगमनप्रायश्चित्तम् ...	२५२	८
मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तम् ...	११६	१०
मिथ्याऽभिप्रांसनप्रायश्चित्तम् ...	४४६	७
मिथ्याश्रयप्रथप्रायश्चित्तम् ...	३६०	३
मुखमैथुनप्रायश्चित्तम् ...	२७१	१५
मुख्यामुख्यब्राह्मणाः ...	१५८	११
मेध्यामेध्यानिरूपणम् ...	२६४	१२
मैथुनस्यावृत्तत्वम् ...	२५३	१

य ।

यज्ञज्ञानक्षयक्षयम् ...	४७०	१७
यतिचान्द्रायणक्षयम् ...	२४५	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
यतेः पुनर्गाहस्थस्त्रीकारे प्रायश्चित्तम् ...	४३८	२
यावत्कच्छलक्षणात्	४७०	१७
युगप्रवृत्तधर्माचरणाभ्युत्थानम्	४५४	१०
योक्तृस्वरूपम्	२०४	१६
यौगिकज्ञानम्	४७१	१८

—

२ ।

रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२२	१४
रजस्वलयोश्च्छिद्योरन्योन्यस्पर्शे प्रायश्चित्तम्...	१२५	५
रजस्वलागमनप्रायश्चित्तम्	२७१	१८
रजस्वलामरणे विशेषः	१२१	१२
रजस्वलाया उच्छिद्यद्विजस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२५	८
रजस्वलाया नियमाः	१२६	८
रजस्वलाया बन्धुमरणश्रवणादौ प्रायश्चित्तम् ...	१२६	५
रजस्वलाया भोजनकाले चण्डालदर्शनप्रायश्चित्तम्	१२५	१४
रजस्वलाया भोजनकाले रजस्वलाऽन्तरदर्शने प्रायश्चित्तम्	१२५	११
रजस्वलाया मृतादिस्पर्शपूर्वकभोजनप्रायश्चित्तम्	१२५	२०
रजस्वलायाः श्वादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् ...	१२५	१७
रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१२४	८
रजस्वलायाः श्वादिदर्शनप्रायश्चित्तम् ...	१२६	३
रजस्वलोद्वाहनिन्दा	१२१	१४
रजस्वलोद्वाहप्रायश्चित्तम्	१२२	१
रजोविमित्ताशुद्धिः	१२६	१३
रजोविमित्ताशुद्धौ विशेषः	३८७	१

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
रथ्याकर्दमादिस्पर्शे शुद्धिः	१४३	८
रत्नशुद्धिः	११०	१६
रहस्यप्रायश्चित्तम्	४५०	११
रामजादिभेदेन रजसस्वतुर्विधत्तम् . .	१२७	८
रामजादिरजसां कक्ष्यानि	१२७	१०
रागजे रजसि शुद्धिः	१२८	४
रात्रावपि काम्यनैमित्तिकस्नानम्	३७६	८
रात्रौ चण्डालादिस्पर्शे शुद्धिः	१२२	६
रात्रौ दौषं विना भोजननिषेधः	३८३	३
रात्रौ स्नाननिषेधः	३७४	१८
रेतःस्खलनप्रायश्चित्तम्	३६४	३
रोधस्वरूपम्	२०३	६
रोधादिनिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्	२०१	११

व ।

वधनिमित्तसन्देहे निर्णयः	२३१	१०
वधोद्यमे प्रायश्चित्तम्	४०६	६
वर्णभेदेन परिषत्सङ्ख्या	१७८	१०
वाचिकव्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११६	१०
वाङ्मनस्यश्चक्षुष्यश्चक्षुष्यम्	४६६ } ४७० }	} १२ } ७
” ” ” ”		
वार्धुषिककक्ष्याम्	४०६	५
विकल्पिलक्ष्याम्	१७७	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
विष्णुञ्जोपहृतजलपानप्रायश्चित्तम्	३६५	१०
विधवागमनप्रायश्चित्तम्	२७१	१२
विधवाब्रह्मचर्यम्	४५	२
विप्रोपदिष्टमेव प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम्	१०२	५
विवाहादौ श्वादिस्पृष्टान्नस्यावर्जनीयता	१११	१८
विशेषेण कर्मविपाक्तः	५०२	७
वृककाकादिवधप्रायश्चित्तम्	६३	८
वृकसुनोर्भेदः	५१	१३
वृथापाकक्षयम्	३५२	१४
वृथापाकस्यान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३५२	१६
वृषलक्षयम्	३७८	३
वृषलीनां पञ्चविधत्वम्	२५१	१२
वृषलीलक्षयम्	१२१	१८
वेदविक्रयिलक्षयम्	३५३	१
वेदविश्वासरहितस्य प्रायश्चित्तम्	३५	८
वेश्यागमनप्रायश्चित्तम्	२७४	१
वेश्यागर्भेत्यादनप्रायश्चित्तम्	२७४	६
व्यभिचारप्रायश्चित्तम्	११५	१२
व्यभिचारिणीपरित्यागविचारः	२८४	१
व्यभिचारिणीप्रायश्चित्तम्	३०	१८
व्यभिचारिणीलक्षयम्	२६०	४
व्रतग्रहणप्रकारः	४७३	६
व्रतलक्षणाणि	४५६	७
व्रतादेशनम्	१७६	५
व्रतान्तरलोपे प्रायश्चित्तम्	४३८	१३

विषयः ।		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
व्रते वर्जनीयानि	४७४	६
व्रात्यप्रायश्चित्तम्	४३३	१४

श ।

शक्तितारतम्येन प्रायश्चित्ततारतम्यम्	२०	६
शङ्कितव्यभिचारायां कर्त्तव्यनिर्णयः	२८६	५
शरणागतत्यागे प्रायश्चित्तम्	४४१	२२
शिशुक्लच्छलक्षणम्	४६०	८
शिशुचान्द्रायणलक्षणम्	२४५	१३
शीतक्लच्छलक्षणम्	२१	१०
शूद्रगृहात् खेहपाचितादिकं गृह्यत्वा नदीतीरं गत्वा तत्र तद्भोजने दोषाभावः	३२४	१७
शूद्रसेवाप्रायश्चित्तम्	४४०	१५
शूद्रस्य प्रायश्चित्ते जपहोमाद्यभावः	४६४	४
शूद्रस्य शुक्लान्नादिभोजनाभ्यनुज्ञा	३३५	१५
शूद्रस्यापि मद्यपाने दोषः	५१०	११
शूद्रान्नभोजननिषेधः	२७८	१५
शूद्रान्नस्य गर्हितता	३०२	१३
शूद्रार्थं होमनिषेधः	३८१	१०
शूद्रेषु भोज्यान्नाः	३३७	५
श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तम्	३३२	१
श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्...	४४८	१६
श्रीक्लच्छलक्षणम्	४६६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
श्रौतस्मार्तकर्मणादिलोपे प्रायश्चित्तम् ...	४४३	८
श्रादिदंष्ट्रणप्रायश्चित्तम्	५०	१०
श्रादिमरणोपहृतकूपादिजलपानप्रायश्चित्तम् ...	३४७	३
श्वेतलसुनादिभक्षणाप्रायश्चित्तम्	३२६	१२

स ।

सङ्गरीकरणप्रायश्चित्तम्	६७ } (२	
” ” ” ”	४४१ } (६	
सङ्गरीकरणानि	१४ } (३	
” ” ” ”	४४१ } (५	
सचेतनगर्भवधप्रायश्चित्तम्	२८६	३
सञ्चितकर्मसु प्रबलस्य कर्मणाः फलारम्भकता...	५२८	६
सधवाणां वपने द्यङ्गुलकेशच्छेदनम्	२३४	५
सन्धादिकार्थलोपे प्रायश्चित्तम्	४४८	६
समुद्रयानप्रायश्चित्तम्	४४०	१५
सर्पाद्यन्तरागमने प्रायश्चित्तम्	४४२	८
सर्वप्रतसाधारणाङ्गानि	४५६	८
सहभोजने जातिभेदेन प्रायश्चित्तभेदः	३१४	५
संस्काराङ्गआहुभोजनप्रायश्चित्तम्	३३४	१४
साधारणरहस्यप्रायश्चित्तानि	४५१	११
साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषाभावः... ..	२६३	११
सान्नापनभेदाणां लक्षणाणि	२५	१४
सान्नापनलक्षणम्	२८३	१२
सान्नापनस्य चतुर्विधत्वम्	२५	१२

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शान्तपनादिप्रत्याज्ञायाः	४७७	१
सारस्रतस्नानम्	३७१	१५
सौमन्तोन्नयनादौ श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३३५	१
सुतादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	४३६	२
सुरादिलिप्तकांस्यशुद्धिः'	१३२	१३
सुरापस्य मुखगन्धाम्राणप्रायश्चित्तम् ...	३७६	१०
सुरापानप्रायश्चित्तम्	४११	४
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	४१३	८
सुखप्रलक्षणम्	३६२	८
सूतकाम्भोजनप्रायश्चित्तम्	३२८	४
सूतिकामरणे विशेषः	१३१	६
सूर्य्याभ्युदितसूर्य्यनिर्मुक्तयोर्लक्षणम्	४४७	१०
सूर्य्योदयादिकाले श्रयने प्रायश्चित्तम् ...	४४७	६
सौम्यघान्द्रायणलक्षणम्	२४६	६
सौम्यकृच्छ्रलक्षणम्	४६६	१६
स्तेयकर्मविपाकः	५११	१२
स्त्रीणां पत्यनुज्ञया व्रताचरणम्	३१	१५
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्य युगान्तरविषयत्वम् ...	४४	१६
स्त्रीणां पुनरुद्वाहः	४४	१२
स्त्रीणां प्रायश्चित्तव्रते विशेषः	२३४	१३
स्त्रीव्यभिचारे पत्युः प्रायश्चित्तम्	३७	३
रत्न्याद्युच्छिष्टपानप्रायश्चित्तम्	३४६	१३
स्नानकाले केशधूनादिनिषेधः	३७३	६
स्नाननिमित्तानि	३७६	१४

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सर्वास्त्रेयप्रायश्चित्तम्	४१५	८
सप्तद्वित्रीक्षप्रायश्चित्तम्	४४८	९
—				
हन्तृभेदेन प्रायश्चित्तभेदः...	७६	४
हिंसाविशेषात् योनिविशेषः	५०२	८
—				

पराशरमाधवोल्लिखितप्रवक्तृणामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

आ ।

आध्वर्वाणिक १६६ । ३ ॥

—

व ।

वह्वृच ३६२ । १४ ॥

—

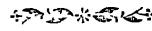
स ।

सामग वा ऋन्दोग १७४ । १ ॥ ३२५ । ७ ॥ ३६२ । ६ ॥

(२६)

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतृणामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।
(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

अ ।

अत्रि २१ । १४ ॥ ३१ । ३ ॥ १२५ । ३, १३, १६ ॥ १३० । ५ ॥ १३१ ।
२० ॥ १४५ । २० ॥ ४५८ । ५ ॥

आ ।

आपस्तम्ब ११ । १ ॥ ३० । १७ ॥ ८२ । ८ ॥ ८४ । ३, ७, १० ॥ ८५ ।
१६ ॥ ६४ । ७ ॥ ६७ । ४ ॥ ६८ । २ ॥ ११८ । १ ॥ १२५ । १० ॥
१२६ । १७ ॥ २०२ । १३ ॥ २०३ । १६ ॥ २०४ । १२ ॥ २०५ ।
२ ॥ २०६ । २ ॥ २०८ । ८ ॥ २१० । २ ॥ २११ । ३ ॥ २१८ । ४ ॥
२२८ । ७ ॥ २३३ । १५ ॥ २७० । १८ ॥ २७१ । २० ॥ ३०४ । ४ ।
३१४ । ६, १६ ॥ ४०० । ५ ॥ ४१६ । १३ ॥ ४३४ । ५ ॥ ४४५ ।
१५ ॥ ४६० । २२ ॥ ४६१ । ३, ८, १४, १८ ॥

उ ।

उपमन्यु २६२ । २० ॥

उपशना ३० । १८ ॥ ४४ । ६ ॥ ४७ । ४ ॥ ५२ । ७ ॥ ६७ । १८ ॥ ७५ ।
३ ॥ १३० । १० ॥ १३५ । ६ ॥ १४० । ५ ॥ १४४ । ६, १६ ॥
२५४ । १ ॥ २७० । ३ ॥ २७१ । १५ ॥ २७६ । १२ ॥ ३६६ । २ ॥
३१२ । १८ ॥ ३२० । १७ ॥ ३३४ । ११ ॥ ३६१ । ४ ॥ ४४४ । ११ ॥

ज ।

कृष्णशङ्ख २७६ । १, ४ ॥

क ।

काव २३ । ३ ॥ २६१ । १०, १८ ॥ २६७ । १२ ॥ २७४ । ७ ॥ ३६४ ।
११ ॥ ४३७ । १२ ॥ ४७७ । १० ॥

कल्पसूत्रकार ४७ । ७ ॥

काश्यप वा काश्यप ६४ । १३ ॥ ६८ । ६ ॥ ७१ । ८ ॥ ७२ । ३ ॥ १२३ ।
७ ॥ १३६ । १३ ॥ १३६ । १४ ॥ २६८ । १२ ॥ ३६४ । १४ ॥
४०१ । १४ ॥ ५०७ । १६ ॥ ५११ । १० ॥

कात्यायन ३२ । ६ ॥ १६४ । १४ ॥ ३६६ । १४ ॥

ग ।

गर्ग ३३० । १ ॥ ३६१ । ४ ॥

गौतम ६ । ५ ॥ १५ । ८ ॥ ४२ । २ ॥ ७२ । १३ ॥ ७४ । ८ ॥ १०५ । ५ ॥
१२० । १७ ॥ १६५ । ६ ॥ २४० । ७ ॥ २५० । ११ ॥ २७२ । ११ ॥
२७४ । १३ ॥ २७५ । १७ ॥ ३१७ । १५ ॥ ३५७ । १८ ॥ ३५६ । १५ ॥
३६६ । ११, १४ ॥ ४०१ । ११ ॥ ४१४ । ६ ॥ ४२६ । १६ ॥ ४३७ ।
१५ ॥ ४४३ । २० ॥ ४४७ । १७ ॥ ४६२ । ३ ॥ ४६५ । १, ६ ॥ ५१७ ।
७ ॥ ५१८ । १५ ॥

च ।

च्यवन २१ । १३ ॥ ६२ । १ ॥ ६६ । १२ ॥ १८८ । ३ ॥

छ ।

छागलेय १५३ । १५ ॥ ३२६ । २ ॥ ४७४ । ८ ॥

ज ।

जातुकच्छी १४ । ६ ॥ ५६ । २ ॥ १६६ । ८ ॥ २६१ । १५ ॥ २१३ । १३ ॥
४१० । २२ ॥ ४२६ । १८ ॥ ४३७ । १७ ॥
जाबाल २६ । ४ ॥ ४६६ । २० ॥ ४७३ । १६ ॥
जाबालि ७० । ७, १६ ॥ १५३ । १ ॥ १६६ । ५ ॥ २६२ । १५ ॥ २७५ ।
६ ॥ ३४५ । १५ ॥ ४२८ । १, १८ ॥ ४६७ । ४ ॥

द ।

दक्ष ३६६ । १७ ॥ ४०४ । १७ ॥
दीर्घतमा २६३ । ३ ॥
देवल २३ । १५ ॥ २५ । ६ ॥ २६ । ४ ॥ ४२ । ७ ॥ ७६ । ८ ॥ ८२ ।
१३ ॥ ८३ । ८ ॥ ८५ । १२ ॥ ६६ । ६ ॥ १०० । ४ ॥ ११७ । ५ ॥
११८ । १६ ॥ १२६ । ४, १३ ॥ १३७ । १३ ॥ १४० । १७ ॥ १४१ ।
४ ॥ १४६ । ६ ॥ १४७ । ६ ॥ १५३ । ४ ॥ १७६ । १५ ॥ १६४ । ११ ॥
२४१ । ६ ॥ २६१ । ७ ॥ २६४ । ११ ॥ २६७ । १६ ॥ ३३८ । २२ ॥
३४८ । १५ ॥ ३७६ । ६ ॥ ४०२ । ४ ॥ ४०५ । ३ ॥ ४१२ । ८ ॥
४४७ । ६ ॥ ४७१ । २१ ॥ ४७८ । २ ॥

ध ।

धौम्य ३३५ । १ ॥

न ।

नारद २६३ । १४ ॥ ३६६ । ११ ॥ ४३१ । १० ॥

प ।

पुलस्त्य ५५ । १७ ॥ ४०६ । १६ ॥

पैठौनसि ४६ । ८ ॥ ५५ । १३ ॥ ६६ । ६ ॥ १४० । ७ ॥ १४५ । २० ॥
 १६६ । १ ॥ १२६ । ४ ॥ ३५८ । १७ ॥ ३७७ । ७ ॥ ४०३ । ४ ॥
 ४२८ । ५ ॥ ४३० । १ ॥ ४३६ । ६ ॥ ४४८ । २ ॥ ४५० । ५ ॥
 ४५४ । ८ ॥

प्रचेताः ७८ । १२ ॥ ११५ । १६ ॥ १६५ । १० ॥ ४२६ । १४ ॥ ४४० । ४ ॥
 प्रजापति २० । ११ ॥ १२८ । १० ॥ २६२ । ७ ॥ २६८ । १२ ॥ २६० ।
 ३ ॥ ३०० । ५ ॥ ३०२ । ५ ॥ ४०५ । १३ ॥ ३४१ । ८, १५ ॥ ३४४ ।
 २, १२ ॥ ३४५ । १३ ॥ ४५८ । २० ॥ ३६० । १७ ॥ ३६४ । २० ॥
 ४०८ । २ ॥

ब ।

बृहत्संवर्त्त २७० । १५ ॥

बृहद्द्वयम् २६८ । १५ ॥ ३१४ । १३ ॥ ३१८ । १६ ॥ ३३४ । १, ६ ॥

बृहद्दुयाञ्जवल्का ४१० । १५ ॥

बृहद्विष्णु ३१३ । १६ ॥ ४१० । ११ ॥ ४५६ । १४ ॥

बृहन्मनु २५७ । १२ ॥

बृहस्पति ६ । १ ॥ ११ । ६ ॥ १६ । १७ ॥ २३ । ११ ॥ २६ । ७ ॥ ४८ ।
 २२ ॥ १०४ । १४ ॥ १२० । ७ ॥ १४४ । २० ॥ १४५ । ४ ॥ १६७ ।
 ३ ॥ १६७ । १५ ॥ २६५ । १८ ॥ ३०६ ॥ ३ ॥ ३०८ । ६, १६ ॥
 ३५२ । १३ ॥ ३५६ । १० ॥ ३५८ । १४ । ३७१ । १५ ॥ ३७६ । ५ ॥
 ४०७ । १५ ॥ ४१० । ४ ॥ ४११ । १२ ॥ ४१३ । २ ॥ ४४३ । १२ ॥

" ४४४ । १४ ॥ ४५० । १६ ॥ ४५७ । २० ॥

बौधायन ११ । १५ ॥ २३ । ८ ॥ २८ । ६ ॥ ५२ । १७, २२ ॥ ५३ । १७ ॥
 ७५ । ६ ॥ १०० । ७ ॥ १०६ । १३ ॥ ११३ । १३ ॥ ११४ । १७ ॥

१२४ । १६, १८ ॥ १३३ । १४ ॥ १३५ । १५ ॥ १३६ । १० ॥ १४० ।
६ ॥ १४३ । ५ ॥ १४६ । १ ॥ १४८ । १० ॥ १५३ । ११ ॥ १८१ । १५ ॥
२५६ । २ ॥ २७३ । १ ॥ ३३६ । १६ ॥ ३५६ । १६ ॥ ३५७ । १ ॥
३७१ । २ ॥ ३८२ । १० ॥ ४३८ । २१ ॥ ४४० । १५ ॥ ४५३ । १८ ॥
४५६ । ४ ॥ ५३० । १७ ॥

ब्रह्मगर्भं ७८ । १५ ॥

भ ।

भरद्वाज ३३४ । १ ॥ ३३५ । ५ ॥ ३५० । ५ ॥ ४२६ । ७ ॥
भृगु २८ । १७ ॥ ४४६ । १२ ॥ ४६३ । १६ ॥

म ।

मध्यमाङ्गिरा ४०४ । ८ ॥ ४०६ । १८ ॥

मनु ३ । २० ॥ ६ । १२ ॥ ८ । ५ ॥ ११ । १२ ॥ १३ । ४ ॥ २२ । २० ॥
२५ । ८ ॥ २६ । १६ ॥ ३० । ७ ॥ ३१ । १८ ॥ ३२ । १८ ॥ ३७ ।
७, १७ ॥ ४५ । ५ ॥ ५२ । ४ ॥ ५४ । २ ॥ ५६ । १७ ॥ ६२ । ११ ॥
६३ । १५ ॥ ६६ । १२, २१ ॥ ६७ । ८ ॥ ६८ । १० ॥ ६९ । १७ ॥
७२ । १४ ॥ ७३ । १४ ॥ ७६ । १३ ॥ ८८ । ७ ॥ ८६ । ५ ॥ १०५ ।
१ ॥ ११४ । ४, ७ ॥ ११६ । १६ ॥ ११८ । ७ ॥ १२१ । २, १७ ॥
१३४ । १३, १६ ॥ १३६ । ६ ॥ १३८ । ६ ॥ १३९ । ११ ॥ १४५ ।
६ ॥ १४६ । ३ ॥ १४७ । १८ ॥ १४८ । १२, २० ॥ १४९ । २ ॥ १५२ ।
१६ ॥ १५५ । ८, २० ॥ १७२ । ५ ॥ १७४ । २ ॥ १८० । १४ ॥
२१५ । ८ ॥ २४० । ४ ॥ २४१ । ३ ॥ २४८ । १२ ॥ २५१ । ८, १४ ॥
२५२ । १ ॥ २५३ । १४ ॥ २५५ । ३ ॥ २५८ । १८ ॥ २५९ । ५ ॥
२६३ । ८ ॥ २६४ । ५ ॥ २७२ । ८ ॥ २७६ । ५ ॥ २८५ । १२ ॥
२८६ । १० ॥ २८८ । ६ ॥ २९३ । ८, ११ ॥ २९६ । ८ ॥ २९८ । ७ ॥

३००।१॥ ३०५।५, १६॥ ३१२।८॥ ३१३।९॥ ३१७।८, ११॥
 ३२६।२॥ ३३६।१३॥ ३४८।२०॥ ३४९।१०॥ ३५५।६॥
 ३५७।२०॥ ३६०।१२॥ ३६४।४॥ ३७६।२॥ ३८४।४॥
 ३८५।८॥ ३९०।१३॥ ३९४।१७॥ ३९८।१८॥ ३९९।६, १८॥
 ४०१।१७॥ ४०२।३॥ ४०५।१८॥ ४११।६॥ ४१२।५, १०॥
 ४१४।१२॥ ४१५।५॥ ४१६।१४, २१॥ ४२१।११॥ ४२३।
 १६॥ ४२४।८॥ ४२५।१४, २१॥ ४२७।५॥ ४२९।११॥
 ४३०।७॥ ४३३।१४॥ ४३४।१६॥ ४३६।४॥ ४३८।१४॥
 ४४०।२२॥ ४४१।१३, २२॥ ४४२।१८, २१॥ ४४३।८॥
 ४४७।१४॥ ४५१।७, ११॥ ४५४।३॥ ४५६।११॥ ४५७।
 १॥ ४५८।१२॥ ४५९।२, १४॥ ४६०।४॥ ४६४।२१॥ ४८७।
 १३॥ ४९२।११॥ ५०२।८॥ ५१०।१६॥ ५११।१३॥
 मार्कण्डेय ३१।१५॥ १२५।७॥ ३२६।८॥ ४४५।१२॥ ५६६।१॥

य ।

यम २०।३॥ २१।२०॥ २५।१६॥ ४१।३॥ ६८।१६॥ ७५।१०॥
 ७८।४, ७॥ १११।१७॥ ११६।१०, १६॥ १२०।१८॥ १३५।
 ३॥ १४३।११॥ १४५।६॥ १४७।६॥ १६४।११॥ १६५।७॥
 २४१।८॥ २४५।१०॥ २४७।५॥ २४८।८॥ २५०।७॥
 २५२।४॥ २५५।८॥ २६८।१२॥ २७१।४॥ २७५।२०॥
 २९८।४॥ ३१४।४॥ ३१६।१०॥ ३४८।१५॥ ३४९।१८॥
 ३५५।१२॥ ३५८।१०॥ ३५९।१८॥ ३६३।१५॥ ३६६।१६॥
 ३६०।५॥ ४००।१८॥ ४०३।१३, १६, १६॥ ४२६।१६॥
 ४३१।७॥ ४३३।२१॥ ४४२।८॥ ४४३।३, १७॥ ४४७।६॥
 ४४८।६, १६॥ ४५२।४॥ ४५६।३, १७॥ ४५७।१७॥ ४५८।
 ११, १८॥ ४६५।७, १४॥ ४६६।११॥ ४६७।१०॥ ४७०।
 ७॥ ४७१।१२॥ ४७४।३॥ ५०७।४॥ ५१७।१८॥

यमदग्नि वा जमदग्नि १०६ । १६ ॥ ४८० । ३ ॥

याज्ञवल्क्य ४ । २ ॥ ६ । ६ ॥ १६ । १५ ॥ २२ । ४, १० ॥ २५ । १४ ॥
२७ । ४ ॥ ३३ । ६ ॥ ३४ । ४, १३ ॥ ३६ । ६ ॥ ३७ । ४ ॥ ३८ । ६ ॥
४० । १६ ॥ ५४ । ५ ॥ ५६ । १४ ॥ ६२ । १४ ॥ ६४ । ३ ॥ ६६ । १५ ॥
६८ । १८ ॥ ७४ । ३ ॥ ७६ । २, १७ ॥ ७७ । ७ ॥ ८० । १८ ॥ ८७ ।
९ ॥ ९५ । १५ ॥ ११४ । ११, १५ ॥ ४१५ । ६ ॥ १३७ । १८ ॥ १३९ ।
७ ॥ १४३ । १ ॥ १४४ । ११ ॥ १४७ । ३ ॥ १४९ । ५ ॥ १५० । १६ ॥
१५४ । ६ ॥ ५८८ । १६ ॥ २२७ । ७ ॥ २५१ । १७ ॥ २५५ । १२ ॥
२५७ । २ ॥ २५९ । ३ ॥ २६० । १० ॥ २६४ । १६ ॥ २८२ । १७ ॥
२८५ । ६, २० ॥ २८६ । ७ ॥ २८७ । ४ ॥ ३०६ । ६ ॥ ३०७ । ५ ॥
३१३ । १६ ॥ ३१८ । १६ ॥ ३२१ । ६ ॥ ३२५ । १८ ॥ ३३६ । ११,
१६ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३५६ । १३ ॥ ३५८ । ७ ॥ ३५९ । १२ ॥ ३६० ।
१५ ॥ ३६६ । २० ॥ ३६२ । १२ ॥ ३६४ । ५ ॥ ३६८ । १४ ॥ ३६९ ।
५ ॥ ४०५ । १० ॥ ४०६ । ८ ॥ ४०८ । ११ ॥ ४०९ । ६ ॥ ४११ ।
१६ ॥ ४१३ । १३ ॥ ४१६ । १७ ॥ ४२१ । १, ८ ॥ ४२२ । ४ ॥ ४२३ ।
१३ ॥ ४२५ । ४ ॥ ४३० । ४ ॥ ४३५ । २ ॥ ४३६ । १ ॥ ४३८ । १७ ॥
४४२ । १५ ॥ ४४६ । ७ ॥ ४५० । १, १६ ॥ ४५५ । १६ ॥ ४५६ ।
२० ॥ ४५८ । ३, ८, २१ ॥ ४५९ । ८ ॥ ४६० । १२ ॥ ४६४ । १३,
१६ ॥ ४६५ । १० ॥ ४६६ । १६ ॥ ४६७ । ७ ॥ ४८६ । ७ ॥ ४८७ ।
४ ॥ ४८६ । १० ॥ ५१२ । १४ ॥

ल ।

लिखित ३०५ । ६ ॥

लौगाद्धि वा लोकाद्धि ८० । १५, २१ ॥ ११० । २१ ॥ २६२ । ३ ॥

व ।

वधिल २० । १५ ॥ २४ । ३ ॥ ३५ । ६ ॥ ४१ । १४ ॥ ४२ । ४ ॥ ५४ ।

१६ ॥ ७५ । ४ ॥ ७७ । १५ ॥ ७८ । १० ॥ ८८ । १३ ॥ ११५ । ८ ॥

११६ । १० ॥ १४४ । १६ ॥ १४५ । २० ॥ १६४ । ८ ॥ २३६ । २० ॥
 २५१ । २ ॥ २५४ । ५, ६ ॥ २६४ । २ ॥ २६८ । ४ ॥ २६९ । २ ॥
 २७२ । ७ ॥ २८३ । ३ ॥ २८५ । ६ ॥ ३३१ । २ ॥ ३६८ । १८ ॥
 ३७६ । ८ ॥ ४०० । ७ ॥ ४०६ । ११ ॥ ४०७ । १० ॥ ४१६ । ६, १७ ॥
 ४२० । ३, ६ ॥ ४३५ । २० ॥ ४३३ । १७ ॥ ४३५ । १८ ॥ ४३६ ।
 १३ ॥ ४४२ । ३ ॥ ४४७ । १६ ॥ ४४९ । १० ॥ ४५० । ४ ॥ ४५१ ।
 १८ ॥ ४५७ । ८ ॥ ४६० । ७ ॥

विश्वामित्र १८२ । १ ॥ १६६ । २ ॥ ३६० । १२ ॥ ४७६ । ५ ॥

विष्णु १२ । ७ ॥ १४ । १२ ॥ २५ । ४ ॥ ६६ । ७ ॥ ६७ । ६ ॥ ६९ । १, ८ ॥
 ७० । १ ॥ ७५ । ८ ॥ ७६ । ५ ॥ ८६ । १६ ॥ ८७ । १६ ॥ ११८ ।
 ४, १६ ॥ १३५ । ६ ॥ १३६ । ६ ॥ १८६ । ८ ॥ २२५ । ११ ॥ २४५ ।
 १७ ॥ ३७५ । ११ ॥ २६८ । १० ॥ ३१० । ६ ॥ ३१२ । ११ ॥ ३१६ ।
 ३ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३३० । १३ ॥ ३३१ । १३ ॥ ३३२ । २ ॥ ३४८ । ३ ॥
 ३४९ । ३ ॥ ३६० । १२ ॥ ३६४ । १६ ॥ ३६५ । ८ ॥ ४०४ । ६ ॥
 ४१८ । ७ ॥ ४१६ । ३ ॥ ४२० । १४ ॥ ४२१ । १६ ॥ ४२४ । २१ ॥
 ४२५ । १७, १६ ॥ ४४० । २०, २२ ॥ ४४१ । ५, ७, ११, १६, १८ ॥
 ४५२ । १२ ॥ ४६४ । २१ ॥ ४७० । १० ॥ ४७३ । ७ ॥ ५१० । २२ ॥
 १३ ॥

बृहस्पति २६६ । १४ ॥ ३४२ । ११ ॥ ३६३ । १८ ॥ ३६८ । ३ ॥ ४३८ ।
 ५ ॥ ४३९ । ४ ॥

बृहस्पतिः १८८ । ८ ॥

बृहवैधायन ५२२ । ८ ॥

बृहमनु ३८५ । १५ ॥

बृहवशिष्ठ ५ । १२ ॥ १२३ । १३ ॥ १२४ । ८ ॥

बृहविष्णु १२४ । ५ ॥

द्विप्रभातातप ३१५।१ ॥ ४४४।४ ॥ ४४८।११ ॥

द्विप्रहारीत ४३०।१५ ॥

व्याघ्र २०।७ ॥ ३६।१८ ॥ ७७।२ ॥ १६६।११ ॥ २६१।२ ॥ २६३ ॥
११ ॥ २६४।८ ॥ २६७।१७ ॥ ४११।१५ ॥ ४२६।१४ ॥ ४४४।
७ ॥

व्याघ्रपाद ४६।१८ ॥

व्यास ४७।१५ ॥ ७१।१६ ॥ ७७।२१।१०५।१८ ॥ १२६।२, ५ ॥
१४०।२ ॥ १५६।६ ॥ १६५।१३ ॥ २२०।७ ॥ २२४।१६ ॥
२५६।८ ॥ ३०३।१५ ॥ ३३४।१४ ॥ ३५२।२० ॥ २७१।१०,
१८ ॥ ४०६।३ ॥ ४१०।१८ ॥ ४१२।२ ॥ ५०८।१० ॥

श ।

शङ्खलिखित ३२।५, १३ ॥ ४१।७ ॥ ४५।१८ ॥ ६६।१८ ॥ ७४।
११ ॥ १८६।११ ॥ २५४।२ ॥ २५७।१० ॥ २६६।१२ ॥ २७२।
११ ॥ २७५।१४ ॥ २६६।१६ ॥ ३०८।११ ॥ ३२०।२ ॥ ३२१।
४ ॥ ३५६।१ ॥ ३६०।१८ ॥ ४४६।१५ ॥ ४५६।१ ॥ ५०७।१ ॥
५११।६ ॥ ५१५।३ ॥ ५१७।१३ ॥ ५२२।१ ॥

श्रातातप १२।३ ॥ १६।१० ॥ ७१।१८ ॥ ७४।१४ ॥ ८३।१, १४ ॥
१०२।७ ॥ ११०।४ ॥ १११।८, २० ॥ १२५।१६ ॥ १३३।४ ॥
१३४।२० ॥ १४४।२ ॥ १४६।१ ॥ १५५।३ ॥ २७०।२१ ॥
२७२।५, १७ ॥ २६६।११ ॥ ३१५।४ ॥ ३१८।११ ॥ ३४५।
१८ ॥ ३४६।५, ७ ॥ ३५२।१३ ॥ ३५३।१ ॥ ३६१।१ ॥ ३६४।
१ ॥ ३६६।१० ॥ ४२७।२ ॥ ४४४।१ ॥ ४५७।१४ ॥

श्रागिडल्य ४३७।६, २० ॥

श्रौनक ५३०।११ ॥

स ।

सुमन्तु ४४ । ई ॥ ७१ । १ ॥ ८२ । १० ॥ १४५ । ३ ॥ १६० । १२ ॥ २४६ ॥
 ६ ॥ २६५ । ५ ॥ २६६ । १ ॥ २७२ । १५ ॥ २७३ । ११ ॥ ३०४ । ११ ॥
 ३०७ । १२ ॥ ३१८ । ४, ई ॥ ३५६ । २ ॥ ४०२ । १२, १७ ॥ ४०३ ।
 ३ ॥ ४०७ । ५ ॥ ४१२ । २० ॥ ४१६ । १४ ॥ ४४३ । ई ॥

संवर्त्त ईर । ई ॥ ई३ । ४ ॥ ६७ । १५ ॥ ७० । ४, १३ ॥ ७३ । ७ ॥ ६२ ।
 १५ ॥ ११७ । १६ ॥ १३२ । २ ॥ १४८ । ३ ॥ १८६ । १४ ॥ २०२ ।
 ८ ॥ २२६ । १६ ॥ २२८ । ४ ॥ २५१ । ५ ॥ २५८ । ७ ॥ २६० । ५ ॥
 २६४ । १३ ॥ २६५ । १० ॥ २६८ । १४ ॥ २७० । १० ॥ २७१ । १७ ॥
 २७५ । ४ ॥ २८० । ७ ॥ २८१ । ५ ॥ २६६ । ३ ॥ २६७ । १६ ॥
 ३१२ । २ ॥ ३८८ । ३ ॥ ४०० । ३, ६ ॥ ४१४ । २ ॥ ४३८ । २ ॥
 ४४८ । ई ॥

ह ।

हारीत ४० । १५ ॥ ४१ । ११ ॥ ४५ । १२ ॥ ५२ । १२ ॥ ५४ । ८ ॥ ५५ ।
 ३ ॥ ५७ । ११ ॥ ५६ । ई ॥ ७४ । १६ ॥ ७७ । १८ ॥ ८० । ११ ॥
 ८१ । १६, २० ॥ ८८ । १ ॥ ९१ । १४ ॥ ९२ । १८ ॥ ९३ । १८ ॥
 ११० । ११ ॥ ११७ । १३ ॥ ११८ । ६ ॥ १४५ । ४ ॥ १७६ ।
 २० ॥ १८१ । ३, १८ ॥ १८३ । १६ ॥ १६४ । ३ ॥ १६६ । १४ ॥
 २१७ । १० ॥ २५७ । ८ ॥ २६२ । १२ ॥ २६७ । २ ॥ ३०० । ६ ॥
 ३११ । १ ॥ ३३२ । ८ ॥ ३४८ । ई ॥ ३४६ । १३ ॥ ३६१ । १ ॥
 ३६५ । ३ ॥ ४०८ । २० ॥ ४२६ । ४ ॥ ४३० । २० ॥ ४३३ । ४ ॥
 ४३४ । १६ ॥ ४३५ । ई ॥ ४३६ । १४ ॥ ४४० । १२ ॥ ४४६ । २, १२ ॥
 ४५० । १३ ॥ ४६० । १ ॥ ४६७ । १६ ॥ ४७२ । ३ ॥ ४८५ । १८ ॥
 ५०७ । ११ ॥ ५११ । ई ॥

(३६)

पराशरमाधवोद्धितपौराणिकानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

प ।

पौराणिक ४३५ । १३ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितदार्शनिकानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

ई ।

ईश्वरादी ८ । १० ॥

—
त ।

तात्त्विक ७ । ८ ॥

—
न ।

न्यायविदः ४८२ । १३ ॥

—
प ।

पतञ्जलि ४८० । १२ ॥

प्राभाकर ७ । १० ॥

—
भ ।

भाट्ट ७ । ८ ॥

—
म ।

मीमांसक ७ । ८ ॥

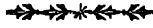
—
व ।

वादरायण ३६३ । १० ॥ ५२६ । ८ ॥

(३८)

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतिनिबन्धकर्तृणामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

अ ।

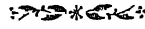
अपरार्क्तं १८ । ३ ॥

(३६)

पराशरमाधवोल्लिखितवैयाकरणानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

व ।

वररुचि ३५२ । १० ॥

पराशरमाधवोल्लिखितप्रवचनानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

आ ।

आथर्वण ६८ । १६ ॥

—

त ।

तैत्तिरीयब्राह्मण १७१ । २० ॥ ३५७ । १४ ॥ ३६८ । १, ५ ॥

तैत्तिरीयकशाखा ५३१ । ५ ॥

—

प ।

पवमानसूक्त १७३ । १६ ॥

—

म ।

मन्त्र १७३ । ४ ॥

—

व ।

वाजसनेयिब्राह्मण ३६८ । ५ ॥

—

स ।

सामविधान १७४ । १ ॥

—

पराशरमाधवोस्त्रिखितानामनुक्तप्रवचनानां
श्रुतीनामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

श ।

श्रुति १० । ७ ॥ ३२ । १८ ॥ ४६ । २, ५ ॥ ८८ । १६ ॥ १०३ । ७, १२,
१६ ॥ १०६ । १३ ॥ १५८ । ११ ॥ २८२ । ७ ॥ ३५२ । २ ॥ ३५७ ।
१४ ॥ ४१८ । ७ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितस्मृतिग्रन्थानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्राथमिककाण्डस्य)

कृ ।

ऋग्विधान ५२६ । २ ॥

ख ।

चतुर्विंशतिमत २६ । १४ ॥ ३५ । २ ॥ ४४ । २ ॥ ७३ । ४ ॥ ८३ । १७ ॥
८६ । १५ ॥ ११५ । ११ ॥ ११६ । ४ ॥ १५६ । ११ ॥ १६० । ७ ॥
१६४ । ८ ॥ १७१ । ११ ॥ १७५ । १५ ॥ १७८ । १८ ॥ १६७ । १० ॥
२५७ । १७ ॥ २५८ । ४ ॥ २५९ । १३ ॥ २६६ । २ ॥ २७० । ५, ७ ॥
२७१ । ७, १२ ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । १० ॥ २७५ । ६ ॥ २८४ । ७ ॥
२८५ । ३ ॥ २९७ । ५ ॥ ३०७ । १ ॥ ३१७ । १८ ॥ ३२० । ४ ॥
३२४ । १२ ॥ ३२६ । १७ ॥ ३३२ । १०, १५ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३७६ ।
११ ॥ ३६३ । १४ ॥ ४०८ । ५ ॥ ४१५ । २२ ॥ ४३१ । ३, १७ ॥
४३६ । ६ ॥ ४५२ । १, २२ ॥ ४५५ । ६ ॥ ४६१ । ५ ॥ ४६४ । ६ ॥
४७४ । १२ ॥ ४७५ । ६, १२, २१ ॥ ४७६ । १० ॥ ४७७ । १३ ॥

भ ।

भरद्वाजगृह्य ४२६ । १० ॥

(४३)

व ।

विष्णुस्मृति २५६ । १६ ॥

घ ।

घट्त्रिंशत्तम १४१ । ८ ॥ २०६ । १३ ॥ २८१ । ८ ॥ ३१५ । ८ ॥ ३३४ ।
११ ॥ ४०७ । १२ ॥ ४१५ । ८ ॥ ४३० । ११ ॥ ४३१ । १ ॥ ४४२ ।
६ ॥

घट्त्रिंशत्तम २६६ । १५ ॥

पराशरमाधवोद्धिखितानामनिर्दिष्टसर्तृकानां
स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

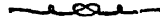
(प्रायश्चित्तकाण्डम्)

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ३ । १६ ॥ ४ । १५ ॥ ८ । ११ ॥ ९ । १५ ॥ १० ।
११ ॥ ११ । २० ॥ १९ । १७ ॥ २४ । ५ ॥ ४४ । ६ ॥ ३६ । ८ ॥ ५२ ।
२ । ८६ । १२ ॥ १०६ । १३ ॥ ११४ । ३ ॥ १२७ । ७ ॥ १३१ । ६ ॥
१३२ । १६ ॥ १३६ । २ ॥ १४४ । ५ ॥ १४८ । २० ॥ १५५ । ५ ॥
१५६ । ७ ॥ १६० । ३, ३ ॥ १७२ । १७ ॥ २०९ । ७ ॥ २३१ । ५ ॥
२५१ । ११ ॥ २५३ । ५ ॥ २६९ । ३१ ॥ २७८ । १० ॥ २८२ । १४ ॥
२९९ । ८ ॥ ३११ । १ ॥ ३१२ । ५ ॥ ३१६ । ६ ॥ ३२५ । १५ ॥
३३९ । ३ ॥ ३६० । १९ ॥ ४०९ । ८ ॥ ४१० । १० ॥ ४१६ । ९ ॥
४२० । १८ ॥ ४२४ । १८ ॥ ४२७ । २१ ॥ ४३५ । १२ ॥ ४४५ । १ ॥
४७४ । १८, २१ ॥ ४७६ । १८ ॥ ४७७ । १, ६ ॥ ४८१ । १, ५ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां पुराणानामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

अ ।

अग्निपुराण ४६० । २१ ॥

आ ।

आदिपुराण ४४ । १७ ॥ १३६ । १६ ॥

क ।

कूर्मपुराण ८८ । १० ॥ ३१६ । १३ ॥ ३६५ । ६ ॥ ३६६ । ६, १०
३७० ॥ १०, १८ ॥ ३७२ । १० ॥ ४५४ । ११ ॥ ४५५ । १२ ॥

ग ।

गरुडपुराण ४६४ । ६ ॥ ४६८ । १६ ॥

न ।

नन्दिपुराण ५०२ । १५ ॥

नारदीयपुराण, नारदीय वा नारदपुराण २८ । १६ ॥ ३० । १४ ॥ ४६ ।
५ ॥ ४६५ । १५ ॥ ५२० । १२ ॥

प ।

पद्मपुराण ४८६ । १३ ॥ ५०१ । १२ ॥ ५२१ । ५ ॥

प्रभासखण्ड ४६७ । १५ ॥

व ।

ब्रह्मपुराण वा ब्राह्म १६ । ५, १८ ॥ १६ । २२ ॥ १४६ । २२ ॥ २६७ ।

५ ॥ ३६१ । १६ ॥ ४७५ । ३ ॥ ४८३ । ७ ॥ ४८४ । ११ ॥ ४६३ । ८ ॥

५०६ । १४ ॥ ५१६ । ८ ॥ ५२४ । ५ ॥

ब्रह्मायुडपुराण ३० । ३ ॥ १३६ । १६ ॥

भ ।

भविष्यत्पुराण १०८ । ४ ॥

भविष्योत्तर ४८४ । ३ ॥

म ।

मार्कण्डेयपुराण १३४ । १ ॥ ५०२ । २ ॥ ५०६ । २ ॥ ५१३ । ३ ॥

५१८ । १८ ॥

ल ।

लिङ्गपुराण ३७० । १२ ॥

व ।

- वराहपुराण ५२० । १६ ॥
वामनपुराण ४६२ । १८ ॥
वायुपुराण ५०६ । ५ ॥ ५१६ । ८ ॥
विष्णुपुराण १७ । १७ ॥ ४८३ । १२ ॥
-

स ।

- स्कान्दपुराण ८ । २ ॥ ५२८ । १३ ॥
स्कान्दघनत्कारखण्ड ४८६ । १८ ॥
स्कान्दनागरखण्ड ४६७ । ४ ॥
स्कान्दरेवाखण्ड ४६३ । १ ॥ ४६८ । ३ ॥ ५११ । ७ ॥ ५१८ । ४, १२ ॥
-

पराशरमाधवोस्त्रिखितां नामनिर्दिष्टपुराणनाम्नां
पुराणवाक्यानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

प ।

पुराण ३२ । १ ॥ ५३५ । २ ॥

(४६)

पराशरमाधवोल्लिखितानां स्मृतिपुराणातिरिक्तानां
धर्मग्रन्थानामकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डम्)

आ ।

आश्वमेधिक ४४५ । ८ ॥

उ ।

उपपुराण ५२७ । ३ ॥

उमामाहेश्वरसंवाद ४६१ । १६ ॥ ४६५ । ८ ॥ ४६६ । १७ ॥ ५०१ । ५ ॥
५०६ । २० ॥ ५१६ । १४ ॥

म ।

महाभारत ५ । ८ ॥ ३१ । ६ ॥ ३६ । १३ ॥ ४८ । ७ ॥ ५०३ । १० ॥
५२८ । १४ ॥

व ।

वायुसंहिता ४६५ । ३ ॥

विष्णुधर्मोत्तर ४८२ । १६ ॥ ४८३ । १६ ॥ ४८६ । ६ ॥ ४६६ । ५ ॥
५०६ । १२ ॥ ५१५ । १२ ॥ ५२१ । ६ ॥ ५२४ । १२ ॥

श ।

शिवधर्मोत्तर ४८२ । १३ ॥ ४६४ । १८ ॥ ५०४ । १ ॥ ५०५ । ८ ॥
५०६ । १७ ॥ ५११ । ६ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां दर्शनग्रन्थानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

ज ।

नेमिनिसूत्र ३५२ । ६ ॥

व ।

वैयासिकन्यायसूत्र वा वैयासिकसूत्र वा व्याससूत्र १५६ । ३ ॥ ३२५ ।
१७ ॥ ३५२ । ८ ॥

(५१)

पराशरमाधवोऽखितानां स्मृतिनिबन्धानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

स ।

स्मृत्यर्थसार ४१७ । ४ ॥

(५२)

पराशरमाधवोद्धिखितानां व्याकरणग्रन्थानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(प्रायश्चित्तकाण्डस्य)

व ।

वार्त्तिक २५२ । १० ।

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरमाधवः ।

व्यवहारकाण्डम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यत्नत्वा हतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमान्नायतीर्थं परं
मञ्जन् सञ्जनसङ्गतीर्थनिपुणः सदृत्ततीर्थं श्रयन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो-
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम्^(१) ॥

(१) सोऽहं माधवाचार्यनामा विवेकरूपस्य तीर्थस्य पदवीं मार्गं प्राप्य
हृदि अव्याहृतं श्रीकण्ठं महादेवं भजे ध्यायामीत्यर्थः । कीदृशो-
ऽहं ? आस्त्रायो वेदस्तद्रूपे तीर्थे परं केवलं मञ्जन् खानं कुर्वन् ।
तदेकपरायण इत्यर्थः । तथा, सञ्जनसङ्गरूपेण तीर्थेन निपुणः,
निर्णीतशास्त्रतत्त्वः । तथा, सदृत्तं साधूनामाचरणं, तदेव तीर्थं
श्रयन् आश्रयन् । तथा, श्रीभारतीतीर्थतः तन्नामकाङ्गुरोः सका-

सथैकप्रतपालको द्विगुणधीः अर्थी चतुर्वेदिता

पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।

अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यदृशप्रत्ययः

स्मार्त्ताञ्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणः क्ष्मापतिः^(१) ॥

शात् लब्धां प्रभावलहरीमिष्टदेवताप्रसादरूपां लहरीमाकलयन्
प्राप्नुवन्नित्येकोऽर्थः । भारतीरूपात्तीर्थात् लब्धां प्रभावलहरीं पाण्डि-
त्यरूपामाकलयन्नित्यपरः । तथा, विद्या ब्रह्मविद्या, तद्रूपं तीर्थ-
मुपाश्रयन् सेवमान इत्यर्थः । एतस्यैव विद्यारण्यइति नाम प्रसिद्धम् ।
इति काशीपुस्तके टीका ।

- (१) धर्मवर्त्तकं स्वदेशाधिपतिं वर्णयति सत्येति । श्रीमान् बुक्कणनामा
क्ष्मापतिः राजा विजयते । कीदृशः ? सत्वरूपं यदेकं मुख्यं व्रतं,
तत्पालकः । तथा द्विगुणधीरिति परापेक्षया द्विगुणबुद्धिमानि-
त्यर्थः । अथवा, द्वौ गुणौ सत्वरजोरूपौ यस्यां, तादृशी धीर्यस्य,
न तु तमोगुणशालिनीत्यर्थः । तथा, त्रीन् धर्मार्थकामानर्थयते
प्रार्थयते, तच्छीलः । तथा, चतुर्णां वेदानां सामाद्युपायानां वा
वेदिता ज्ञाता । तथा, पञ्चसु स्कन्धेषु तन्नामकेषु सहायादिपदार्थेषु
कृती कुशलः । यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रौतकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते”—इति ।

अस्यार्थः । सहायाः राजकार्ये मन्त्रिसैनिकाद्याः । तथा, कार्यस्य
साधने उपायाः सामादयः । तथा, देशकालयोर्विभागे व्यवस्था,
अस्मिन् काले अस्मिन् देशे अथमुपाय इत्येवंरूपा । तथा, विनि-
पातस्य दुष्ट (?) रोगोत्पातादिरूपस्य प्रतीकारो निराकरणम् ।
तथा, सिद्धिः इष्टलाभः । एते पञ्चस्कन्धा राज्याङ्गमित्यर्थः । कीदृशो-

दन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः श्रैव्यस्य मेधातिथि-
 द्भ्रौम्यो धर्मसुतस्य वैष्णवृपतेः खौजा निमेर्गौतमिः ।
 प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसंहचरो^(१) रामस्य पुष्पात्मनो-
 यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥
 प्रज्ञामूलमहो विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपघ्निता^(२)
 मन्त्रैः* पल्वविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

* बलोपघ्निकामन्त्रैः,—इति पाठान्तरम् ।

राजा ? षडन्वयदृढः, षष्ठां गुणानामन्वयेन संबन्धेन दृढोऽजेय-
 इत्यर्थः । षष्ठां शास्त्राणामित्यर्थान्तरम् । पुनः कीदृशः ? सप्तभि-
 रङ्गैः सर्वसहजशीलः । तानि च,—

“स्वान्यमात्यसहत्वोशराष्ट्रदुर्गबलानि च”—इति

नौतिशास्त्रोक्तानि ज्ञेयानि । तथा, अष्टौ(?) व्यक्तयो भूतयो यस्य,
 तादृशस्य शिवस्य कलाया अंशस्य धारकः । ताश्च भूतयो जलाग्नि-
 यजमानचन्द्रसूर्याकाशवायुपुरुषा आगमोक्ताः । पुनः कीदृशः ? नव-
 निधिः, नवसङ्ख्याका निधयो यस्य, ते च महापद्मादयः प्रसिद्धाः ।
 नवानां रसानां निधिरित्यर्थान्तरम् । नवो नूतनो निधिरिति वा ।
 पुनः कीदृशः ? पुष्यदृशप्रत्ययः, पुष्यन्ती वर्द्धमाना दशा यस्य, तादृशः
 प्रत्ययो ज्ञानं यस्य, तादृशः । तथा, स्मार्त्तानां पाषण्डिभिन्नशिक्षा-
 नामुञ्चायस्य दृजेर्धुरन्धरः तत्प्रवर्त्तक इत्यर्थः । इति काशीपुस्तके
 टीका ।

- (१) अन्वतजडप्रातिकूल्येन सच्चिदानन्दरूपेणाश्रुति प्रकाशते इति प्रत्यक्
 तथा दृष्टिर्यस्येति विग्रहः । इति काशीपुस्तके टीका ।
 (२) प्रज्ञैव मूलं च महो च यस्याः, सा तथा । बलैरुपघ्निता ज्ञातोपघ्ना ।
 उपघ्नः पुनराश्रयतरः । स्पष्टमन्यत् ।

शक्त्वा कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
 सम्प्राप्ता भुवि भाति न्नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥
 श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
 सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥
 यस्य बौधायनं सूत्रं ग्राखा यस्य च बाजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
 प्रवर्त्तकः स्यत्सि सुषमापराशरः ।
 पराशरस्यत्सिजगदीहिताप्रये
 पराशरस्यत्सिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥

व्याख्याते आचारप्रायश्चित्ते ।

अथ व्यवहारः प्रस्तूयते ।

यद्यप्युणादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि
 व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान्, तथाप्याचारकाण्डे चतुर्णां
 वर्णानां क्रमेणाचारान् ब्रुवन्,—

“चत्रियसु प्रजास्यैव चितिं धर्मेण पालयेत्”—

इत्यस्मिन् वचने चत्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेवमवोचत्*,
 “चित्तिं धर्मेण पालयेत्”—इति । तत्र चितिपालनं नाम, चित्याश्रि-
 तासु प्रजासु दुष्टानां निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च । एतदर्थमेव हि

* राजाचारविशेषमेवमवोचत्,—इति पाठान्तरम् ।

जगदीश्वरस्य रामकृष्णादित्रिधावतारः । तच्च गीतासु भगवता
विस्मष्टमभिहितम्,—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे”—इति ।

यथा महतां रावणादीनां शिञ्जायै रामाद्यवतारः, तथा चुद्राणां
चौरादीनां शिञ्जायै राजावतारः,—इति द्रष्टव्यम् । अतएव मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥
चन्द्रानिलयमार्काणामग्रेषु वरुणस्य च ।
इन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा आहृत्य शाश्वतीः^(१) ॥
यस्मादेव सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

(१) चन्द्रादीनां शाश्वतीर्नित्यामात्रा अंशान् आहृत्य राजानमसृजदिति
पूर्वेषु सम्बन्धः ।

एकमेव दहत्यग्निरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥

कार्थं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्ततः ।

कुरुते धर्मसिद्धार्थं विश्वरूपं पुनः पुनः”—इति ।

एतच्च सर्वमस्माभिराचारकाण्डेव राजधर्मान् व्याचक्षाणैः प्रप-
ञ्चितम् । वृहस्पतिस्तु विशेषतः ऋणादानादिव्यवहारविचारमेव
राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारचमत्वमुपपादयितुं इन्द्राद्या-
त्मकत्वं राज्ञ उदाजहार,—

“गुणधर्मवतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।

धनिकर्णिकसन्दिग्धौ प्रतिभ्रूलेख्यसाक्षिणः ॥

विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।

सोमाम्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्यत्योर्यमस्य च ॥

तेजोमात्रं समुद्धृत्य राज्ञोमूर्त्तिर्विनिर्मिता ।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥

भूयोभोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।

नाराजके कृषिवणिककुसीदपशुपालनम् ।

तस्माद्वर्णाश्रमाणान्तु नेताऽसौ निर्मितः सुरैः”—इति ।

श्लोके हि, राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाचित्वेन प्रयु-
ज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः, भूपनृपशब्दौ यौगिकौ । भुवं पातीति
भूपः, नृन् पातीति नृपः । तथाच राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं
च गुणः । तत्प्रयुक्तधर्मा व्यवहारविचारः । स च पूर्वं नाभिहितः, किन्तु
वर्णाश्रमधर्मान् व्याचक्षाणेन वृहस्पतिना राजन्यपि क्षत्रियत्ववर्णप्र-

युक्तो गृहस्थाश्रमप्रयुक्तस्य धर्मोऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्रयुक्त-
व्यवहारविचारात्मको राजधर्मोऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता,
ऋणिकस्तदीयस्यार्थस्य गृहीता, तयोः सन्दिग्धविवादः^(१) । प्रति-
भूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्रतिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य
वोढा । लेख्यं धनमध्याष्टद्विविधेषादियुक्तं पत्रम् । साक्षिण उक्त-
माधमर्णयोः सम्प्रतिपन्नाः मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभादीनां त्रयाणां
सन्दिग्धन्यायान्यायवर्तिताभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति
योरराजा विचारयितुं प्रभवति, तस्योत्पत्तिरभिधीयते इत्यर्थः ।
यस्माद्राजा सोमेन्द्रादिदेवतांशमभूतत्वादृणादानादीन् व्यवहारान्
विचारयितुं प्रभवति, तस्मान्नानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“व्यवहारान् नृपः पश्येद् विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः”—इति ।

अत्र व्यवहारशब्दो रूढियोगाभ्यां निर्णयफलकमर्थिप्रत्यर्थि-
विवादमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता,—

“प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलसु यो वादो व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं, तस्य विस्तर इदं
मदीयं धनमन्येनापहृतम् ; तत् चेन्न धनादिकमेतस्य युक्तं नान्य-
स्येति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन् न्यायविस्तरे विषयीभूते सति
तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार उच्यते । मदीयं धनं
अन्येनापहृतं तत् पुनर्मया साधनीयमिति अर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्त्तते,

(१) सन्दिग्धौ इति पदं सन्दिग्धशब्दात् सप्तम्येकवचने निष्पन्नम् ।

तद्धर्मं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य विवादस्य, सोऽयं साध्यमूलः । स च कदा सम्पद्यते,—इत्यपेक्षायामुक्तम्,—“प्रयत्नसाधे विच्छिन्ने धर्माख्ये”—इति ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न स्नेनः स्यात् न वार्द्धूषिः”—
इत्यादिविधिनिषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नः । तेन साधो धर्मनामकः पदार्थो यदा विच्छिन्नो भवति, तदानीमयं विवाद उत्पद्यते । असति तु धर्म-
विच्छेदे नास्ति व्यवहारस्यावकाशः । अतएव नारदः,—

“मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमबूभुजत् ।

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् न द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते”—इति ।

वृहस्पतिस्तु द्वेषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहर्तृत्वमाह,—

“धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तते” ॥

तस्माद्धर्मं विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो-
व्यवहारशब्देन रूढ्याऽभिधीयते । हारीतोऽपि निरूढिमभिप्रेत्याह,—

“स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते”—इति ।

व्यवहारशब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह,—

“वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद्भवहार इति स्यतः”—इति ।

व्यवहार इत्यत्र विग्रहो नानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । अथग्रन्थस्य
सन्देहे वर्तते । तानेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणीव्यवहारानर्थ-
दिगतरागद्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्भिचारघेत्^(१) । तद्वि-
चारस्य राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे
व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा,
“चित्तिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् ।
तानेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि तन्निबन्धनानि
चानुस्मृत्य यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वादाहृताभ्यां रूढियोगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरू-
पितम् ।

अथ तद्भेदाः निरूप्यन्ते ।

तत्र सपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयेयं, तदा शास्त्रप्रापिताद्दण्डद्रव्यात् अधिक-
मेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं,
तदुत्तरम् । तेन सह वर्तते इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) अर्थो धनम् । अर्थाद्विषयरागद्वेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान्
राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थान् विगतरागद्वेषवशात्
प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विगतरागद्वेषवशात्
विचारयेदिति सम्बन्धः ।

चतुष्पात्त्वादिभिस्त्रयोदशभिः प्रकारैः, व्यवहारस्य अवाप्तरभेदान्
स एव निर्दिश्य विवृणोति,—

“चतुष्पाच्च चतुःस्थानः चतुःसाधनएवच ।
चतुर्हितः चतुर्व्यापौ चतुःकारौ च कौर्त्तितः ॥
त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैवच ॥
धर्मस्य व्यवहारस्य चरित्रं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्भवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ।
तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु माच्छिषु ॥
चरित्रं तु स्त्रीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ।
सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ॥
चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः ।
कर्त्तारं तत्साक्षिणश्च मभ्यान्राजानमेवच ॥
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापौ ततः स्मृतः ।
धर्मस्थार्थस्य यशसो लोकहेतोस्तथैवच ।
चतुर्णां करणादेश चतुष्कारौ प्रकौर्त्तितः ॥
कामात्कोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्त्तते ।
त्रियोनिः कौर्त्त्येते तत्र त्रयमेतद्विवादकृत् ॥
द्वाभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्काऽसतान्तु संयोगात् तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥
पञ्चदश्याभिसम्बन्धात् द्विद्वारः स उदाहृतः ।
पूर्ववादस्तयोः पञ्चः प्रतिवादस्तदुत्तरः ॥

भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः स उदाहृतः ।

भूतं तत्त्वादिसंयुक्तं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ॥

राजा सपुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।

हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥

च्छणादानं ह्युपनिधिः सम्भूयोत्थानमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाऽभ्युपेत्य च ॥ •

वेतनस्थानपाकर्म तथैवास्त्राभिविक्रयः ।

विक्रीयासम्प्रदानञ्च क्रौत्वाऽनुशय एव च ॥

समयस्थानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥

वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।

द्यूतं प्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशास्त्रो निगद्यते”—इति ।

ननु धर्मादीनां पादत्वमयुक्तं, प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणनिर्णयानां व्यवहारपादत्वात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह,—

“चतुष्पाद्भवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादः द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः”—इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः । योऽयं निर्णयाख्यस्यतुर्थपादोऽभिहितः, स धर्मादिभिस्तुर्भिः निष्पद्यते । तदाह वृहस्पतिः,—

“धर्मैश्च व्यवहारेण चरित्रेण कृपाञ्चया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः”—इति ।

तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकम्भम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मणैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी च* यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरित्र-
राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नद्धो धर्माद्भीतः† स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव अङ्गीकरोति ; यत्तु धनस्वामी‡ व्यवहारादिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाद्भ्रूनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तत्र दोषका-
रिणो धर्माधिमुख्यमेव निर्णयहेतुः। व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह,—

“स्यतिशास्त्रन्तु यत्किञ्चित् प्रथितं‡ धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्यवहारः स्मृतौ हि सः॥”—इति ।

यत्र धर्मशास्त्रकुशलेर्विद्वद्भिरर्थिप्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयाय धर्मशास्त्रं

* अत्र चकारोऽधिकः प्रतिभाति । दोषकारी इत्यस्य विवरणरूप-
त्वात् वाक्पारुष्यादिकारीत्वस्य । परन्तु, सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु स्थित-
त्वाद्भ्रूनापहारः ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु । मम तु, सन् अथवा अधर्माद्
भीतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यत्तद्धनस्वामी,—इति का० । मम तु, यत्र धनस्वामी,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

§ प्रापितम्,—इति का० ।

॥ कार्याणां निर्णयार्थं तु व्यवहारस्मृतौ हि सः,—इति का० । मम तु,
व्यवहारः स्मृतौ हि सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रस्थापितं भवति, स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरिष्यन्न्यं निर्णय-
माह सएव.—

“यद्यदाचरते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।

देशस्थाचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कौर्त्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्मादनपेतं* धर्म्यं, तद्विपरीतं अधर्म्यं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यत्र स्त्रीक्रियते, तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह सएव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन । देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्भूमिं स्थापयेद्राजाऽन्याय्यं तद्राजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्मृतिशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनुशास्ति, स निर्णयो राजशासनजन्यः । यथो-
क्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाध्यत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च वृहस्पतिना प्रपञ्चितम्,—

“शास्त्रमेव समाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतम्,—इति शा० स० ।

† सर्व्वेभ्योऽपुस्तकेष्वेवमेव पाठः । मम तु, न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्व्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्व्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु,
'ऽन्याय्यम्'—इत्यत्र न्याय्यं, 'देशाचारस्य वा विरोधेन'—इत्यत्र,
देशाचारस्य वाऽविरोधेन,—इति पठितुमुचितम् ।

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्व्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं, सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा"—इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भौतः सन् अति-
भौरुतया स्वापराधमङ्गौचकार । तत्र समीपवर्तिनः साक्षिणो वर्णि-
बधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लङ्घ्य, तत्र 'साक्ष्यनृतं वदेदित्ये-
तादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यर्हार्थुः । तत्र व्यवहारेण
धर्मा बाध्यते । केरलदेशादौ वेश्यागमने साक्षिभिरापादितेऽपि देशा-
चारवशात्प्रत्यं राज्ञा दण्ड्यते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाचारे 'त्वयैवं न व्यवहर्त्तव्यम्'—इति राजा यदा-
ऽनुशास्ति, तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः । (२) ये एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयश्चत्वारः पादास्ते सत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दोषकारी स्वय-
मनृताङ्गीतोऽयमपि* अपराधोऽस्तीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्ये
अवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
न्मातुलसुताविवाहो न दोषाय, केरलदेशे कन्यायाः चतुर्मतीत्वं न
दोषायेत्येवमादिकस्तत्तद्देशसमयः । तत्र तत्र पत्रादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञायां प्रतिष्ठितम् । सामदानभेददण्डैश्चतुर्भिः दोषकारिणो दोष-

* मन्त्रताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उत्तरः पूर्वबाधक इति नारदवचनांशं व्याचष्टे चतुर्विंशत्यादिना ।

(२) तत्र सत्ये स्थितोधर्म इत्यादिवचनानि व्याख्यातुमुपक्रमते, ये एते
इत्यादिना ।

करणाय* चतुःसाधनत्वम् । चतुर्हितत्वं विस्पष्टम् । कर्त्वादिचतुष्टय-
व्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादो गच्छति साक्षिणः ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

जेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थयशसो लोकानुरागः सम्पादनाच्चतुष्कारित्वम् ।
त्रियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितवस्तेनादीनां संसर्गं यः करोति, तस्मि-
न्नपि चौर्यादिशङ्का जायते । होदोऽपहृतद्रव्यादिदर्शनम्, तस्मिन् वा ।
तस्मात्तदभियोगो भवति । अर्थिप्रत्यर्थिनोः यौ पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्त्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसङ्ख्यादिकं याथातथ्ये-
नान्यथा वा राजादीनां अग्रे यदा ब्रूते, तदा तस्योभयस्य उपरि
व्यवहारः प्रवर्त्तते । ततो द्विगतित्वम् । अष्टाङ्गेषु सपुरुषो राजेत्ये-
तदेकमङ्गम् । अतो नास्ति नवलसङ्ख्याप्रसक्तिः । च्छणादानादीनां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तत्र तत्र विचारयिष्यते† । एतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्य पदस्य अवान्तरक्रियाभेदादनन्तभेद-
भिन्नत्वं शतशाखत्वम् । एतान् अष्टादशपदानवान्तरानन्तभेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण द्वेषा संगृह्णाति कात्यायनः,—

“द्वे पदे साध्यभेदान् पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदाद्भिन्नान्यथ सहस्रधा”—इति ।

* दोषकारणाय,—इति का० । मम तु, दोषकरणादिति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मार्थास्त्रयोलोकानुरागः,—इति का० । मम तु, धर्मार्थयशोलोका-
नुरागः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ विवदिष्यते,—इति शा० स० ।

द्विपदत्वं विशदयति वृहस्पतिः,—

“द्विपदो व्यवहारः स्याद्धनहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु^(१) हिंसामूलः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति,—

“कुसीदनिध्दयेयाद्यं* सम्भूयोत्यानमेवच ।

भृत्यदारमशुश्रूषा[†] भूवादोऽस्वामिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुग्रयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः सेयञ्च दायभागोऽचदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानि‡ तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पारुष्ये द्वे माहसञ्च परस्त्रीसंपहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्यह वृहस्पतिः”—इति ।

अगति सम्भावितानुशेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु स एव अन्त-
र्भावयति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीचकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

* कुसीदनिध्दयेयाद्यं,—इति शा० ।

† भृत्यदारमशुश्रूषा,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तकइति चतुर्दशइत्यर्थः ।

(२) भृतिः कर्ममूलं, तस्याभूतेरदानं भृत्यदानम् ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र दृहस्यतिः,—

“दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृचाम्बितं पृथक् ।
 प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षणां कल्पयेत् सभाम् ॥
 माल्यधूपासनीपेतां बीजरत्नसमन्विताम् ।
 प्रतिमाऽऽलेख्यदेवैश्च युक्तामन्नाम्बुना तथा”-इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्त्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनेन दर्शयति,—

“धर्माशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्”-इति ।

मूलस्यावेदितार्थस्य सारासारविवेचनं* तत्र निष्कर्षः† । तत्र प्रवेशकालं सएवाह,—

“प्रातरुत्थाय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः ।

गुरुं ज्योतिर्विदेा वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान् सम्यूज्य सुपुष्पाभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुर्वादीन् सम्मुखान् प्रविशेत्सभाम्”-इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सारविवेचनं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति शा० । मम तु, तत्त्वनिष्कर्षः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिश्च सह कार्याण्यनुसन्दध्यात् ।

तदाह मनुः,—

“व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यन् दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्थिणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान्* पृथक् पृथक्”—इति ।

विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्त्वा कालत्रयञ्चा यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः”—इति ।

दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्राद्यर्थं मुक्त्वा अनन्तरभाग-

चयं व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तिथीराहः सम्बर्त्तः,—

“चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।

तिथिष्वेतासु न पश्येत्तु व्यवहारान्सु नित्यशः”—इति ।

येयमुक्त्वा सभा, तस्याः चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः,—

“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।

चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निबन्धानि,—इति का० ।

† भागत्रयन्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ तिथिष्वेतासु नो पश्येत्,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चला नामाप्रतिष्ठिता ।

मुद्रिताऽथचमंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता”—इति

राजगृहसमीपवर्तिनः संभास्थानान्मुख्यादन्यान्यमुख्यानि स्था-
नान्याह भृगुः,—

“दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः* सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतञ्चैव गृह्यते स्थानमौक्षितम्† ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा”—इति ।

स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादि शब्दात् ये ग्रामे आरण्यादौ
च निवसन्ति, तेऽप्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिररण्यवासिभिश्च निर्णयं
कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः ।
सार्थः ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्याः ग्रामण्यादयः । पुरं
मुख्यं नगरं, तस्मादवाचीनो ग्रामः । †पुरग्रामनिवासिनां भेदः ।
कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि । तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव ।
ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्थ’ स्थाने ‘सार्द्ध’—इति पाठः शा० पुस्तके सर्वत्र ।

† स्थानमौक्षितम्,—इति शा० ।

‡ ये तु,—इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’—इति भवितुं युक्तम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरननुग्रयानुमतं स्थानं कुलिकसार्थमुख्यपुरग्रामनिवा-
सिनो गृह्यन्ते । ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो-
ग्रामाकारेणवस्थितो जनः । पौरः पुरवांसिनां समूहः । गणः कुलानां
समूहः । श्रेष्ठो रजकाद्यष्टादशहीनजातयः । चातुर्विद्यः आन्वीक्षिका-
दिविद्याचतुष्टयोपेतः^(१) । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथाच कात्यायनः,—

“गणः पाषण्डपूगश्च* ब्राह्मणश्रेणयस्तथा ।

समूहस्याश्च ये चान्ये वर्गाख्यास्ते वृहस्पतिः”—इति ।

आयुधधराणां समूहो जातम्† । कुलानि अर्थिप्रत्यर्थिनोः सगो-
त्राणि । कुलिकासूत्र वृद्धाः । नियुक्ताः प्राङ्निवाकसहितास्तयः सभ्याः ।
नृपतिः ब्राह्मणादिसहितः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्रुताभ्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्य्याः रिपौ मित्रे च ये समाः”—इति ।

तेषां सङ्ख्यामाह वृहस्पतिः,—

“लोकधर्माङ्गतत्त्वज्ञाः^(२) सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

* पौगण्डपूगश्च,—इति स० शा०

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

(१) “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती”—इत्यान्वीक्षि-
कादिविद्याचतुष्टयं क्षेत्रम् ।

(२) लोकोलोकाचारः देशाचार इति यावत् । धर्म्मो धर्म्मशास्त्रमिति
फलितार्थः । अङ्गानि, “शिक्षा कल्पोप्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां
चितिः । हृन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गोवेद इध्यते”—इत्यङ्गशास्त्राणि
वेदाङ्गानि ।

यत्रोपविष्टाः विप्राय्याः सा यज्ञसदृशी सभा”-इति ।

तत्र वर्ष्मन् सएवाह,-

“देशाचारानभिज्ञां ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मत्तकुहका लुब्धाः* न प्रष्टव्याः विनिर्णये”-इति ।

राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः,-

“अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्व्वधर्मवित्”-इति ।

सोऽपि राजवत् सर्व्वकार्याणि विचारयेत् । यदाह मनुः,-

“यदा स्वयं न कुर्यान्तु नृपतिः कार्य्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्य्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्य्याणि सम्यग्धेत् सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविश्येमामासीनः स्थितएववा”-इति ।

स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक इति उच्यते । तदाह
वृहस्पतिः,-

“राजा कार्य्याणि सम्यग्धेत् प्राङ्निवाकोऽपि वा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्यघतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः ॥

बलेन चतुरङ्गेन यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दीयमानः स्ववपुषा तेन राजाऽभिधीयते ॥

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते”-इति ।

नारदोऽपि,-

* उन्मत्तकुहलुब्धाश्च,-इति का०

“अष्टादशपदाभिज्ञः षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।
 आन्वीक्षिकादिकुशलः, श्रुतिस्मृतिपरायणः ॥
 विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।
 विवेचयति यस्तस्मात् प्राङ्घ्रिवाकस्तु स स्मृतः ॥
 यथा शल्यं भिषक् कायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तिः ।
 प्राङ्घ्रिवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्भवहारतः”-इति ।

प्राङ्घ्रिवाकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

“अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।
 उत्साहवानलुब्धस्य वादे योज्यो नृपेण तु”-इति ।

प्राङ्घ्रिवाकस्य अनुकल्पमाह कात्यायनः,—

“ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु चक्षियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥
 *यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् चक्षियं तत्र योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्”-इति ।

तदवर्जने बाधमाह मनुः,—

“जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः^(१) ।

* नास्त्ययं श्लोकः स० शा० पुस्तकयोः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न स्वयं ब्रह्मण्यवृत्तो यः, सोऽयं ब्राह्मणब्रुवः ।

स च,—

“धर्मकर्मविहीनस्तु ब्राह्मैर्भिर्भ्रैर्विर्वर्जितः ।

ब्रवीति ब्राह्मणोऽस्मीति तमाहुर्ब्राह्मणब्रुवम्”-इत्युक्तलक्षणः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥

द्विजान् विहाय सम्पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रचुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशञ्च नश्यति”—इति ।

गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह वृहस्पतिः,—

“शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।

नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं^(१) स्फुटं प्रत्ययकारणम् ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥

स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं* लाक्षणिकं शुचिम् ।

* स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं,—इति शा० ।

- (१) ज्योतिःशास्त्रं हि गणितस्कन्ध-जातकस्कन्ध-सिद्धान्तस्कन्धरूपस्कन्ध-त्रयोपेतमिति गणिततत्त्वचिन्तामणिप्रभृतिषूक्तम् । गणितस्कन्धे व्यक्ताव्यक्तभेदाद् द्विविधं गणितं निर्णीतम् । जातकस्कन्धे तु जातस्य शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्तु, “ब्रुह्यादिप्रलयान्तकालकलनामाग-प्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा स्रोताराः । भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदा-हृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥”—इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्त-लक्षणः । द्विधा गणितमिति प्रतिजोमानुजोमभेदादिति गणिततत्त्व-चिन्तामणौ व्याख्यातम् ।

स्यष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्”—इति ।

साध्यपालोऽपि कर्त्तव्य इति तेनैवोक्तम्,—

“साध्यपालस्तु कर्त्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थितः”—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“आकारणे रक्षणे च साध्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यश्च स पूरुषः”—इति ।

राज्ञा कतिपयैर्वणिग्निरधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यम् । तदाह
कात्यायनः,—

“कुलश्रीलवयोद्वैर्विज्वहिरमत्सरैः ।

वणिग्निः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्”—इति ।

कुलभूतैर्द्वन्द्वभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह सएव,—

“श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने”—इति ।

यथोक्त राजादियुक्तायाः सभायाः दशाङ्गानि सप्रयोजनान्याह
दृष्टस्यतिः,—

“नृपोऽधिकृतसभ्याश्च सृतिर्गणकलेखकौ ।

सहेमग्न्यम्बुपुरुषाः* साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसम्भिता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

हेमाग्न्यम्बुपुरुषाः,—इति का० ।

सभाध्यक्षो नृपः शास्त्रा सभाः कार्य्यपरीक्षकाः ॥

सृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानधनन्तथा ।

शपथार्थं हिरण्याग्नीं जलं दधितलुभयोः ॥

गणको गणयेदृष्टं* लिखेद्यायञ्च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसभ्यामयनं साक्षिणाञ्च स पूरुषः ॥

वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।

अर्थदण्डबधावुक्तौ राजायत्तावुभावपि ॥

राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणीगणादयः ।

साहसन्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्”—इति ।

यथाविधि विचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः,—

“सप्राङ्घ्रिवाकः† सामात्यः सन्नाह्णपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गं तिष्ठति धर्मतः”—इति ।

वैपरीत्ये दोषमाह मनुः,—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्याञ्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति मरकश्चैव गच्छति”—इति ।

सभ्यानां फलमाह वृहस्पतिः,—

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।

निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥

इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिञ्च सः ।

लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्य्यनिर्णयम् ॥

* गणयेदृष्टं,—इति का० ।

† प्राङ्घ्रिवाकश्च,—इति का० ।

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

विपत्ते दोषमाह कात्यायनः,—

“न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।

तत्र धर्मा ह्यधर्मेण हतो हन्ति* न संग्रयः ॥

अपन्यायप्रवृत्तन्तु नोपेक्ष्यं तत् सभासदः† ।

उपेक्षणाः सनृपाः नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं ये तु यान्ति‡ सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तत्प्रियं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत्§”—इति ।

कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवायः,—इति

सएवाह,—

“सभ्येनावश्यकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः”—इति ।

यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणि पक्षपातं
न करोति, तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः,—

“राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो॥ गच्छति कर्तारं निन्दार्ही यत्र निन्द्यते”—इति ।

* हृतोहीति,—इति का० ।

† नोपेक्षन्ते सभासदः,—इति का० ।

‡ येऽनुयान्ति,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

§ “तत्प्रियं न वक्तव्यं तद्वचने किल्बिषी भवेत्”—इति पाठान्तरं का० ।

॥ यतो,—इति का० । विना,—इति शा० ।

अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः,—

“रागादज्ञानतो वाऽपि यो लोभादन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्डोऽसभ्यः स्मृतो हि स.”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“रागाद् द्वेषाद् भयाद्वाऽपि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्याः विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अन्यायवादिनः सभ्याः तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवच्चकाञ्चैव निर्वास्या सर्वे एव ते”—इति ।

कात्यायनः,—

“अनिर्णीते तु यद्यर्थे सम्भाषेत रहोऽर्थिना ।

प्राङ्निवाकोऽपि दण्ड्यः स्यात् सभ्यश्चैव विशेषतः”—इति ।

राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्याः उदङ्मुखाः ।

गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः”—इति ।

सभोपविष्टाः नृपादयो यस्याङ्गानि, तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुष-
रूपेण परिकल्पयति स एव,—

“एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां मुखञ्चाधिकृतः स्मृतः ।

बाह्व सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणकलेखकौ ॥

हेमाङ्ग्यम्ब्वस्त्रपुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च”—इति ।

या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता, सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते,-

“न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः

न ते वृद्धाः ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मा यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम्”—इति ।

इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते ।

तत्र प्रजापतिः,—

“राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बज्रश्रुतः ।

धर्मासनगतः पश्येत् व्यवहाराननुव्वणान्”—इति ।

नारदः,—

“तस्माद्दुर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

समः स्यात् सर्वभूतेषु बिभ्रदैवस्वतं व्रतम्”—इति ।

(१) यथा यमः,

“प्रियदेष्यौ समौ ज्ञात्वा प्राप्तकाले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि वमव्रतम्”—इति ।

(१) यमोयथा प्राप्तकाले प्रियदेष्यावुभावपि नियच्छति, तथा राज्ञा सर्वाः प्रजा नियन्तव्या इति सम्बन्धः ।

यद्भवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादि-
रूपमर्थशास्त्रं, तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना राज्ञा अनुसरणीयम् ।
तदाह सएव,—

“धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।

समीक्षमाणो निपुणो व्यवहारगतिं नयेत्”—इति ।

धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि,—

“वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्”—इति ।

ननु न धर्मशास्त्रान्तर्गतमर्थशास्त्रं, किञ्चन्यदेव नीत्यात्मकम् ।

यन्तु भविष्यपुराणे दर्शितम्,—

“षाड्गुण्यस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्य्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ।

अध्यायानाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥

दृष्टार्थं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गुरुङ्गायज्”—इति ।

वाङ्म । अस्मिन्नर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽंशः स उपा-
देयः, इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः,—

“यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्”—इति ।

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे^(१) न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह

* पुराणन्यायदर्शिनम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) धर्मशास्त्रयोरर्थशास्त्रयोश्च विरोधे इत्यर्थः

याज्ञवल्क्यः,—

“सृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः”—इति ।

व्यवहारतो वृद्धव्यवहारप्रसिद्धो* न्यायोबलवान् । न्यायानाश्रयणे
बाधमाह वृहस्पतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरोऽसाधुः साधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः ॥

असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्चामत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः तस्माद्युक्त्वा विचारयेत्”—इति ।

न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः,—

“यथा नयत्यसृक्पातैः मृगस्य मृगयुः पदम् ।

नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥

वाक्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैर्ङ्गिताकारैश्चक्षुषोश्चेष्टितेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“असाक्षिके हते चिह्ने युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नहताद्भयात्”—इति ।

यत्तु पूर्वमुक्तं, भूतच्छलानुमारित्वात् द्विगतिरिति ; तत्र क्लं
हेयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

* वृद्धव्यवहारात् प्रसिद्धो,— इति शा० स० ।

† चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते,— इति का० ।

‡ वाक्यैः,— इत्यन्यत्र समीचीनः पाठः ।

“कलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः”—इति ॥

निर्णये प्रमाणं साक्षादिकम् । तदाह गौतमः । “विप्रतिपत्तौ
साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था”—इति । मनुरपि,—

“प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निबन्धानि पृथक् पृथक्”—इति ।

देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चाष्टादशपदसम्बन्धीनि कार्याणि निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुकल्पः । तदाह कात्यायनः,—

“तस्मात् शास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तन्नयेत्”—इति ।

देशदृष्टस्य लक्षणमाह सएव,—

“यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिसूत्र्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते”—इति ।

तत्तद्देशीयानां मिथोविवादे देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह सएव,—

“देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वसमयैर्द्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह” ॥

यत्र तत्तद्देशीयानां इतरैः सह विवादः, तत्र शास्त्रतो निर्णयोन तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वेच्छया निर्णयेत् । तदाह सएव,—

“लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः”—इति ।

* देशदृष्टं मतं नयेत्,—इति का० ।

वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम् । तदाह व्यासः,—

“वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजौविषु ।

अग्रक्यो निर्णयोह्यन्यैस्तत्तैरेव तु* कारयेत् ॥

गुरुः स्वामी कुटुम्बश्च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।

विवादानथ पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्”—इति ।

निर्णयकारिणां उत्तमाधमभावमाह नारदः,—

“कुलानि त्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“ग्रामे दृष्टः पुरं यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति तस्य पुनर्भवः”—इति ।

राज्ञो नियममाह पितामहः,—

“न रागेण न लोभेन न क्रोपेन नयेन्नृपः ।

परैरप्रार्थितानर्थान् न चापि स्वमनीषया”—इति ।

अस्यापवादमाह सएव,—

“कुलानि चापराधांश्च पदानि नृपतिस्तथा ।

स्वयमेव निगृह्णीयात् नृपस्त्रीवेदकैर्विना”—इति ।

तच्च कुलान्याह सएव,—

“पथिभङ्गी कराक्षेपौ प्राकारोपरिलङ्घकः ।

* स्तञ्चैरेव तु,—इति का० ।

† पथिभङ्गकराक्षेपः,—इति शा० स०

निपानस्य विनाशो च तथा चायतनस्य च ॥
 परिखापूरकश्चैव राजश्चिद्रप्रकाशकः ।
 अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानमम् ॥
 प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनञ्च निरौच्यते ।
 विण्मूत्रक्षेत्रवातानां क्षेप्तुकामो नृपात्मजः ॥
 पर्यङ्गासनवन्धी चाप्यग्रस्थाननिरोधकः ।
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषञ्च विधृतश्च विभ्रेत्तु यः ॥
 यश्चापद्वारेण विभ्रेद्वेलायां तथैवच ।
 शय्यासने पादुके च शय्यासनरोहणे ॥
 राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समौपतः ।
 राज्ञो विद्विष्टसेवी वा ऽप्यदत्तविहितासनः ॥
 वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्वयं ग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशकएवच ।
 एकवामास्तथाऽभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवगुण्ठितः ॥
 विचित्रिताङ्गः स्रग्वी च परिधानविधूनकः ।
 क्लान्द्येतानि पञ्चाशत् भवन्ति नृपसन्निधौ—इति ॥

अपराधानाह नारदः,—

“आज्ञालङ्घनकर्त्तारः स्त्रीबधो वर्णसङ्करः ।

परस्त्रीगमनञ्चौर्यं गर्भश्चैव पतिं विना ॥

* कार्यं काम्यानुबन्धं,—इति स० शा० ।

† राज्ञोऽतिरिक्तवर्षश्च द्विवर्षश्च,—इति शा० स०

वाक्पाह्यमवाच्यन्तद्* दण्डपाह्यमेव च ।

गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधाः दण्डैश्च"—इति ॥

विवादमन्तरेणापि दण्डस्यां हेतुत्वादेतेषामपराधत्वम् । अतएव सम्बन्धः,—

“आसेवं पथिभङ्गञ्च यस्य गर्भः पतिं विना ।

स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्याऽपहारकं पापं वित्तञ्च पतितं तथा ।

परापवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

षड्भागकालं शुल्कार्थं मार्गच्छेदकमेव च ।

स्वराष्ट्रचौर्यभीतिञ्च परदाराभिमर्शनम् ॥

गोब्राह्मणनिहन्तारं सस्यानाञ्चैव घातकम् ।

दण्डैस्तानपराधांश्च स्वयं राजा विचारयेत्”—इति ।

तदप्याह पितामहः,—

“उत्कृत्ती‡ सस्यघाती च अग्निदस्य तथैव च ।

पटहाघोषणाच्छादी^(१) द्रव्यमस्त्रामिकञ्च यत् ॥

राजाबलीदद्रव्यं यत् यच्चैवाङ्गविनाशनम् ।

द्वाविंशतिःपदान्याङ्गः नृपज्ञेयानि पण्डिताः”—इति ।

* मवाच्यया,—इति का० ।

† दण्डन,—इति का० ।

‡ उत्कृत्तिः,—इति शा० ।

§ द्वाविंशतिः,—इति का०

(१) पटहेन यदाघुष्यते, तस्याच्छादनकर्ता इत्यर्थः ।

यत्र कृत्वादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः, तत्र स्तोभकात् सूच-
काच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः,—

“शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थमुख्योराज्ञा* प्रचोदितः ।

आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तः स्यात् परदोषमवेक्षितुम् ।

नृपस्य समयं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः”—इति ।

शास्त्रनिन्दितं कृत्वादिकम् । अर्थमुख्यो धनलाभप्रधानः । राज्ञा
शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह हारीतः,—

“शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु प्रकृतौनाञ्च भूपतिः ।

व्यवहारस्वरूपञ्च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्”—इति ।

प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुटा एवच ।

कैवर्त्तकश्च विज्ञेयो स्त्रेच्छभिक्षौ तथैवच ॥

मेधिकस्त्रिरव्यालहस्तौ लक्षद्विघट्टिकौ‡ ।

कोसेदिकाः‡ भारूपदामानगोण्डोपगोपमाः ॥

एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश मनीषिभिः ।

वर्णानामाश्रमाणान्तु सर्वदैव वृद्धिः स्थिताः”—इति ।

* त्वर्थं मुख्यस्वार्थः,—इति का० ।

† बुरुड,—इति का० ।

‡ लक्षद्विघट्टिकाः,—इति पाठः ।

§ कोसेदिकाः,—इति का० ।

मनुश्च जात्यादि समीक्षणैयमित्याह,—

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च शाश्वतान् ।

समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्त्रे वर्णं प्रतिपादयेत्”—इति ।

उन्मार्गवर्त्तिनः कुलादीन् स्वमार्गं स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“कुलानि प्रकृतीञ्चैव श्रेणीर्जनपदानपि ।

स्वधर्मांश्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः,—

“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्निवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥

आगमः प्रथमः कार्य्यै* व्यवहारपदन्ततः ।

विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्थाञ्चतुर्विधम्”—इति ।

आगमोऽर्थिवचनश्रवणं, तदादौ कर्त्तव्यम् । ततस्तद्वचनं श्रुणादाना-
द्यन्यतममस्मिन् पदे अन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः ।
ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

* कार्य्यै,—इति का० ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः,—

“वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तेमुक्तामन्तश्च तद्वचः ।

आसेधयेत् विवादार्थं यावदाङ्गानदर्शनम्”—इति ।

प्रथमन्तावदर्थीं प्रत्यर्थिनं प्रति त्वयैतावन्मह्यं देयमित्यादिकं
कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तं मनभ्युपगम्योक्तान्तुमिच्छेत्, तदा
स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुन्ध्यात् । आसेधभेदानाह सएव,—

“स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासेधं न लङ्घयेत्”—इति ।

अस्मात् स्थानात् त्वया न चलितव्यमिति स्थानासेधः ।
मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोल्लङ्घनीयमिति कालासेधः । अदत्त्वा
ग्रामान्तरं न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्त्वा न मन्ध्यावन्दनं
कर्त्तव्यमिति कर्मासेधः । मन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो न
आसेधार्हः । तदाह कात्यायनः,—

“यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहरेत् कुशलादिभिः ।

आसेधयेदनासेधैः स दण्डो न त्वतिक्रमात्”—इति ।

इन्द्रियनिरोधवत् विषमदेशोऽपि नासेधार्हः इत्याह नारदः,—

“नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धश्च परासेधमुक्तामन्नापराध्नुयात्”—इति ।

आसेध्यासेधकयोः तत्कालोल्लङ्घने दण्डमाह सएव,—

* तदुत्तर,—इति का० ।

† दुर्गमोपप्लवादिषु,—इति का० ।

“आसेधकालआसिद्ध आसेधं योऽतिवर्त्तते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् आसेद्धा दण्डभाग्भवेत्”—इति ।

अन्यथा कुर्वन् अयोग्ये निम्नीयादिकाले तमासेधयन् । अनासे-
ध्यानाह कात्यायनः,—

“वृक्षपर्वतमारूढा ह्येभरयनौगताः ।

विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥

व्याधार्त्तव्यसनस्थाश्च यजमानस्तथैवच ।

अनुत्तीर्णाश्च नासेध्याः मत्तोन्मत्तजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकालेऽथ सैनिकाः ।

प्रतिज्ञाय प्रयातश्च हतकालश्च नान्तरा ॥

उद्युक्तः कर्षकः सखे तोयस्यागमने यदा ।

आरम्भसङ्ग्रहं* यावत् तत्कालं न विवादयेत्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“सत्रोदाहोद्यतो रोगी शोकार्त्ता मृतबालकः ।

मत्तो वृद्धोऽभियुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥

आसन्ने सैनिकः सङ्ग्रहं^(१) कर्षकस्यायसङ्ग्रहे ।

विषमस्थाश्च नासेध्याः स्त्रीसनायास्तथैवच”—इति ।

नारदोऽपि,—

“निवेष्टुकामो रोगार्त्ता यियचूर्वमने स्थितः ।

* आरम्भाः सङ्ग्रहं,—इति का० ।

(१) सङ्ग्रहे यजे आसन्ने सति सैनिको नासेधः ।

अभियुक्तस्तथाऽन्येन^(१) राजकार्योद्यतस्तथा ॥
 गवां प्रचारे गोपालाः सखारम्भे कृषीबलाः ।
 शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयास्तु विग्रहे ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विषमस्यास्य 'नासेध्या न चैतानाङ्गयेन्नृपः'—इति ।
 कदा तर्हि द्रव्यं दापनीयमित्याकाङ्क्षायां वृहस्पतिराह,—
 "वणिग्विक्रीतपण्यस्तु सखे जाते कृषीबलः ।
 सन्नोद्यतास्यैव तथा दापनीयाः कृतक्रियाः"—इति ।
 यद्यासिद्धो नागच्छेत्, तदा राजा तमानयेत् । तदाह वृहस्पतिः,—
 "यत्राभियोगं कुरुते सत्येनाशङ्कया तथा ।
 तमेवानाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा"—इति ।
 नारदोऽपि,—
 "देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् ।
 अकल्पादीनपि^(२) तथा शनैराङ्गानयेन्नृपः*"—इति ।
 आङ्गानानर्हानाह हारीतः.—
 "अकल्पबालस्यविरविषमस्यक्रियाऽऽकुलान् ।

* अकल्पादीनपि शनैर्यनैराङ्गानयेन्नृपः,—इति का० ।

(१) अन्येन वादान्तरेणाभियुक्तो वादान्तरार्थं नासेधः ।

(२) अकल्पोऽसमर्थः ।

कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्यात्सुवाकुलान्^(१) ॥

मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च^(२) सजातिप्रभुकां स्त्रियम् ।

धर्मात्सुकान् जडानार्त्तभृत्यान्नाङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धर्मात्सुकानभ्युदये रोगिणोऽथ जडानपि ।

अस्वस्वमत्तोन्मत्तार्त्तस्त्रियो नाङ्गानयेन्नृपः ॥

न हीनपचां युवतीं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।

सजातिप्रभुकाश्चैव तथा नाङ्गानयेन्नृपः”—इति ।

सजातिप्रभुका तु मरीचिना निरुक्ता,—

“सर्ववर्णात्तमा कन्या सजातिप्रभुका स्यता ।

तद्धीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥

निष्कुला याश्च पतिताः तामामाङ्गानमिष्यते”—इति ।

दृप्तस्य दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“आहृतो यस्तु नागच्छेत् दर्पाद्भुवन्लान्वितः ।

अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति ।

(१) व्यसनं विपद्, कामजक्रोधजदोषविशेषोवा । स चाष्टादशप्रकारः
मनुनोक्तः । यथा,—

“भृगयाऽद्भोदिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमदः ।

तौर्यत्रिकं वृथाऽटाद्या कामजो दशकोगणः ॥

पैशून्यं साहसं क्रोध ईर्ष्याऽसूयाऽर्धदूषणम् ।

वाग्दण्डजश्च पारुथ्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

(२) मत्तोमद्यादिना, उन्मत्तोवातादिना, प्रमत्तोऽनवहितः ।

कात्यायनोऽपि,—

“आहूतस्त्वमन्येत यः शक्ते राजशासनम् ।
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
 गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।
 आपन्नस्थानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—
 “परानोक्ते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।
 कुर्वीत पुनराकाङ्क्षं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।
 इत्यासेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अत्र मनुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
 प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।
 आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—
 “काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
 किं कार्यं का च ते पौडा मा भेषीर्ब्रूहि मानव ।
 केन कस्मिन् कथं कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।
 वृहस्पतिरपि,—

“आगतानां विवदतामसहृदादिनां नृपः ।
 वादान् पश्येन्नात्मकतान् न चाध्यचनिवेदिताम् ॥

पौडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत् पुरुषो वा शनैः शनैः”—इति ।

पृष्टश्च कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सृत्याचारव्यपेतेन मार्गणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हिं तत्”—इति ।

यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत्, तदा स व्यवहारो न बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखादयो-
वर्जनीया इत्याह उग्रना,—

“ससखोऽनुत्तरीयो वा सुक्तकच्छः सहासनः ।

वामहस्तेन वा सखी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना मन्त्रियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्मार्थं विवदते तयोर्जयपराजयौ”—इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पिता माता सुहृद्वाऽपि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा” ।

यदि कुर्युरपस्थानं वादं तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

यः कश्चित् कारयेत्कश्चित् नियोगाद्ध्येन केनचित् ।

तत्तेनेव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् सृतम्”—इति ।

अन्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवादञ्च निषेधति नारदः,—

* सम्बन्धिकोऽपि वा,—इति शा० ।

† प्रवर्त्तते,—इति का० ।

“यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्* ।

परार्थवादौ दण्डः स्याद् व्यवहारेषु विब्रुवन्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्मकराः शिष्याः नियुक्ताः बान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्थस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।

आवेदितार्था लेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदैकेन कोपितः† करणे वदेत् ।

तदोमिति लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु”—इति ।

करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्य अर्थस्य सम्भावितत्वे सति प्रभुस्तत्र प्रवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात् तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह ।

विमृश्य कार्यं न्याय्यञ्चेदाङ्गानार्थमतः परम् ॥

मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत्”—इति ।

आहृतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा ।

शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने† प्रमाणं सोऽन्यथा न तु”—इति ॥

स्थापितस्य क्लवादिवादि वाह्यलिङ्गैर्निश्चयम् । अतएव मनुः,—

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

† रागादिना यदैकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तत्स्थाने,—इति शा० ।

नेत्रवक्त्रविकारेषु गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः^(१)—इति ।

लिङ्गान्तराणि याञ्जवल्क्य आह,—

“देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च ।

ललाटं खिद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्वलदाक्यो विरुद्धम्बुज भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि^(२) ॥

स्वभावाद्विद्यति गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः”—इति ॥

कृष्णवादपत्रे सएवाह,—

“उभयोः प्रतिभूर्याह्यः समर्थः कार्यनिर्णये”—इति ।

तत्र वर्ज्यानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।

विरुद्धोदण्डितश्चैव संशयस्तो न च कंचित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्थश्च न चेवात्यन्तवासितः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रब्रजिता नराः ॥

नाशक्ता धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो यहीतव्यः प्रतिभूस्तन्क्रियाम्प्रति”—इति ।

* कर्त्ता,—इति शा० ।

(१) आकारो विकृतः । इङ्कितं खेदवेषयुरोमाञ्चादि ।

(२) न परकीयां वाचं प्रतिवचनदानेन पूजयति, चक्षुष्य परकीयवीक्षण-
णेन । निर्भुजति कुटिलीकरोति ।

यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः, तदाऽपि तेनैवोक्तम्,—

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति दक्षोयस्य च* वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्थान्ते दद्याद् भृत्याय वेतनम् ॥

द्विजातिः प्रतिभृहीनो रक्ष्यः स्यात् वाह्यचारिभिः ।

शूद्रादीन् प्रतिभृहीनान् बन्धयेन्नगडेन तु ॥

अतिक्रमेऽपयाते चां दण्डयेत् तं दिनाष्टकम् ।

नित्यकर्मापरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्”—इति ।

अभियोक्तादीनां उक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः,—

“तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।

तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्घ्रिवाकस्ततः परम्”—इति ।

प्राग् ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“आज्ञालेख्ये पट्टिके शासने वा

आधौ परे विक्रये वा क्रये वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः

तस्य ज्ञेयं पूर्ववादो विधिज्ञैः”—इति ।

विदादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः । अत्रापवाद-
माह सएव,—

“यस्य चाभ्यधिका पीडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो † दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

* वादयोग्यस्य,— इति शा० । वादयोग्यस्तु,— इति ग्रन्थान्तरे

† अतिक्रमे च पाते च,— इति का० ।

‡ तस्यार्थभावो,— इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

कात्यायनः,—

“यस्य स्यादधिका पौडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

यत्रोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वञ्च साध्यभेदाद्युगपद्भवति, तत्रोत्पद्यजातेर्बहुपौडस्य वाऽर्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथाच वृहस्पतिः,—

“अहंपूर्विकयाऽऽयातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पौडामवेक्ष्य च”—इति ।

समानवर्णत्वे पौडापेक्षया ग्राह्यः । अनेकवादियुग्मानां युगपदुपस्थाने दर्शनक्रममाह मनः,—

“अर्थानर्थानुभौ बुध्वा धर्माधर्मौ च केवलो ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम्”—इति ।

इति दर्शनोपक्रमो निरूपितः ।

अथ चतुष्पाद्यवहारः प्रस्तूयते ॥

प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णयश्चेति चत्वारः पादाः । तत्र प्रतिज्ञासंगृह्णाति याज्ञवल्क्यः,—

“प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।

समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्”—इति ।

एतच्च वृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्,—

“उपस्थिते ततस्तस्मिन् वादौ पक्षं प्रकल्पयेत् ।

निवेद्य सप्रतिज्ञञ्च* प्रमाणागमसंयुतम् ॥
 देशस्थानसमामासपक्षाहर्नामजाति च ।
 द्रव्यसङ्घोदयं पौडां चमालिङ्गञ्च लेखयेत् ॥
 प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
 निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
 अल्पाक्षरस्त्वसन्दिग्धो वक्ष्यर्थश्चाप्यनाकुलः ।
 युक्तोविरोधकरणे विरोधिप्रतिषेधकः”—इति ।

ततः प्रत्यर्थ्याङ्गानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते सति ।
 निरवद्यं पक्षदोषरहितम् । पक्षदोषाश्च कात्यायनेन दर्शिताः,—

“देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्घ्याविवर्जितः ।

साध्यप्रमाणहीनश्च पक्षोऽनादेय इष्यते”—इति ।

स्त्यन्तरेऽपि,—

“अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्”— इति ।

अप्रसिद्धं, मदौयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं,
 अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहारं करोतीत्यादि । निरर्थक-
 मभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं, यथा, अयं देवदत्तो-
 ऽस्मद्गृहमग्निधौ सुस्वरमधीते, इत्यादि । असाध्यं यथा, अहं देवदत्तेन
 सभ्रूभङ्गं प्रहसित इत्यादि । विरुद्धं यथा, अहं मूकेन शप्त इत्यादि ।

पुरराष्ट्रादिविरुद्धं भागञ्च विषयपक्षदोषनिहितम् । निरवद्यं,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निरवद्यप्रतिज्ञञ्च,—इति पाठः
 प्रतिभाति । निरवद्यं पक्षदोषरहितमिति व्याख्यानदर्शनात् ।

मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्यर्पणीयमिति प्रतिज्ञा, तथा युक्तं सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखितभुक्त्वादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः कात्यायनोऽपि स्पष्टमुदाजहार,—

“निर्दिश्य कालं वर्षञ्च मासं पञ्च तिथिन्तथा ।
 वेलां प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः ॥
 साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथाऽऽत्मनः ।
 राज्ञाञ्च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ॥
 क्रमात् पितृणां नामानि पीडामाहर्तृदायकौ ।
 क्षमालिङ्गानि वाक्यानि पञ्चं सङ्कीर्त्य कल्पयेत् ॥
 देशं कालं तथोन्मानं सन्निवेशं तथैवच ॥
 जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं चेत्रनाम च ।
 पितृपैतामहञ्चैव पूर्वराजानुकीर्त्तनम् ॥
 स्यावरेषु विवादेशु दशैतानि निवेशयेत्”—इति ।

देशादीनां स्यावरविवादेशु पुनरभिधानं, यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावदेवोपादेयं न तु सर्वं सर्वत्रेति प्रदर्शनार्थम् । संग्रहकारोऽपि,—

“अर्थवद्भूमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।
 साध्यत्रदाचक्रपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥
 प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् ।
 सङ्क्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च ॥
 वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।
 स्थानावसथसाध्याख्यं जात्याकारवयोर्युतम्

साध्यप्रमाणसङ्घावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।
 परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥
 चमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्ददायकम् ।
 यदावेद्यते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते"—इति ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः; परः प्रतिवादी, आत्मा वादी,
 तयोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः, तेषां
 नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः”—इति ।

तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे,—

“दृष्टे साधारणेऽप्येको यद्यथैवानियुक्तकः ।
 लेखयेद्यस्तु भाषायामन्यार्थञ्च विदुर्बुधाः ॥
 गणिते तुलिते मेये तथा चेन्नगृहादिके ।
 यत्र सङ्घा न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥
 विद्यया प्राप्तमायातं बलं क्रौतं क्रमागतम् ।
 न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥
 समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैवच ।
 यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः ।
 लेखयित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टेन तथोत्तरे ।
 उद्दिशेत् साक्षिणः पूर्वम् अधिकान्तां विनिर्दिशेत् ।
 यत्र स्यादुभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।
 सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”—इति ।

अर्थं साधारणे बहूनां समन्भिनि कार्ये । पुनरपि सएव हेयपचं
संगृह्य विवृणोति,—

“भिन्नक्रमोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थानिरर्थकः ।
अतीतकालोद्दिष्टस्य पक्षोऽनादेय इष्यते ॥
यथास्थाननिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना ।
शस्यते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥
मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते ।
निरर्थकः स वै पक्षोभूतसाधनवर्जितः ॥
भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥
यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शणम् ।
विमृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षोद्दिष्ट उच्यते”—इति ।

एकेन अर्थिना बहुसाध्यनिर्देशो युगपन्न कर्त्तव्यः, कालभेदेन
तु कर्त्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धस्य यस्य राज्ञा विवर्जितः ।
अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति ॥
बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।
कामन्नदपि गृह्णीयात् राजा तत्त्वबुभुक्षया”—इति ।

पूर्ववादिनो नियममाह वृहस्पतिः,—

“भूषायुक्तं क्रियाहीनमसारान्यार्थमाकुलम् ।
पूर्वपक्षं लेखयतो वाद्दहानिः प्रजायते ॥
उपदिशाभियोगं यत् समतीत्यापरं वदेत् ।

क्रियासुक्ताऽन्यथा ब्रूयात् स वादी हानिमाप्नुयात् ॥

न्यूनाधिकं* पूर्वपक्षं तावद्वादी विप्रोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अधिकान् क्लेदयेदर्थान् हीनांश्च प्रतिपूरयेत् ।

भूमौ निवेशयेत्तावद् यावदर्थाऽभिवर्णितः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।

यस्यान्तु लेखयेत्तावद् यावदस्तु विवक्षितम्”—इति ।

अप्रगल्भं वादिनं प्रति बृहस्पतिराह,—

“अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदा ।

तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यग्रन्थनुरूपतः”—इति ।

कालेयन्तामाह कात्यायनः,—

“मलेखनं वा लभते अहं सप्ताहमेववा ।

मतिरुत्पद्यते यावद्विवादे वक्तुमिच्छतः”—इति ।

पूर्वपक्षस्य चातुर्विधं प्रतिपादयति बृहस्पतिः,—

“चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैतच्च ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ॥

शङ्काऽभियोगस्तथ्यञ्च लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।

वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयस्तुर्विधः ॥

भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा तथ्यं नष्टार्थदर्शनम् ।

उक्ताधिकं,—इति का०

लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं मोहः तथा वृत्ते पुनः क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेख्येन लिखित्वाऽऽवापोद्कारेण^(१) शोधितं पत्रे
निवेशयेदित्याह कात्यायनः,—

“पूर्वपत्रस्य भावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेख्येन फलके ततः पत्रे च शोधितम्*”—इति ।

शोधनं यावदुत्तरदर्शनं, नातः परम् । अतएव नारदः,—

“शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टम्भस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्”—इति ।

हेयोपादेयौ पूर्वपत्रौ विविनक्ति वृहस्पतिः,—

“राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

न्यायं वा नेच्छते कर्तुं नान्यायं वा करोति यः ।

स लेखयति यस्त्वेवं तस्य पत्रो न सिद्ध्यति ॥

विरुद्धं वाऽविरुद्धं वा द्वावप्यर्थौ निवेशितौ ।

एकस्मिन् यत्र दृश्येतां तं पत्रं दूरतस्त्यजेत् ॥

* विशोधितम्,—इति का० ।

† कुर्बन्न्यायं वा,—इति का० ।

(१) आवापः पूर्वमलिखितस्य निवेशनम् । उद्धारः पूर्वनिवेशितस्या-
पनयः ।

उन्मत्तमत्ताभिभूता महापातकदूषिताः ।
जडातिवृद्धबासाश्च विज्ञेयाः स्युर्निरुत्तराः ॥
पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादी चानुत्तरस्तथा ।
यादृग्वादी न यः पक्षो ग्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ॥
पीडातिशयनाश्रित्य यद्ब्रवीति विवक्षितम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो वादी पूर्वपक्षः स उच्यते”—इति ॥
इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—
“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकमन्निधौ”—इति ।
तदेतद् वृहस्पतिर्विद्वणोति,—
“यदा चैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥
विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशेषिते ।
प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः”—इति ।
उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावे च तद्दापनीयमित्याह^(१) सएव,—
“पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्तते, तथा दाद्याच्च
उत्तरं दापनीय इत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं अयेत्साम* भेदस्त्रभयदर्शिनः ।

यथापकर्षणं दण्डः ताडनं बन्धनं तथा”—इति ॥

उत्तरलक्षणमाह प्रजापतिः,—

“पक्षस्य व्यापकं साध्यमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्विदो विदुः”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“पूर्वपक्षस्य सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकांगसम्भवम् ।

अर्थिश्रवणसमूहायं देयमुत्तरमीदृशम्”—इति ॥

स्वपक्षैकांगसम्भवं अनवशेषितस्वपक्षैकदेशं, सम्पूर्णस्वपक्षमिति या-
वत् । सहस्रोत्तरन्दातुमसक्तं प्रति कात्यायन आह,—

“अत्र लेख्यमसत्यार्थं प्रत्यर्थी कारणाद्यादि ।

कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संग्रयः”—इति ॥

कालभेदं कारणार्थं शेषञ्चाह नारदः,—

“शालीनत्वाद् भयार्त्तत्वात् प्रत्यर्थी सृतिविभ्रमात् ।

कालं प्रार्थयते यत्र तत्र तल्लभ्युमर्हति ॥

एकाहं अहपञ्चाहं सप्ताहं पक्षमेववा ।

मासं मासत्रयं वर्षं लभते शक्यपेक्षया”—इति ॥

तत्र व्यवस्थामाह सएव,—

“सद्यः कृते सद्यवादः* मासेऽतीते दिनं क्षिपेत् ।

षडब्दिके त्रिरात्रन्तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥

विंशत्यब्दे दशाहन्तु मासाद्धं वा लभेत सः ।

मासं त्रिंशत्समातीते क्षिपचं परतो भवेत् ॥

अखतन्त्रजडोन्मत्तबालदौचितरोगिणाम् ।

कालः संवत्सरादर्वाक् स्वयमेव यथेप्सितम्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“संवत्सरं जडोन्मत्तेऽमनस्को व्याधिपौडिते ।

दिगन्तरप्रपञ्चेन अज्ञातार्थं च वस्तुनि ॥

मूलं वा सान्निषो वाऽथ परदेशे स्थितो यदा ।

तत्र कालो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥

दत्तेऽपि काले देयं स्यात्पुनः कार्यस्य गौरवात्”—इति ॥

कालदानस्य विषयमाह नारदः,—

“गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् सृतेरपि ।

च्छणादिषु हरेत् कालं कामन्तत्त्वबुभुत्सया”—इति ॥

च्छणादीन् दर्शयति पितामहः,—

“च्छणोपनिधिनिक्षेपे दाने सम्भूयकर्मणि ।

समये दायभागे च कालः कार्यः प्रयत्नतः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“साहसस्तेषुपाह्वयगोऽभिशापे तथात्यये ।

* तदा वादः,—इति का० ।

† अलसे,—इति शा० स० ।

‡ ऋणोऽपि च निधिक्षेपे,—इति का० ।

भूमौ विवादयेत् चिप्रमकालेऽपि बृहस्पतिः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धेनावनडुहि चेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितके दत्ते तथेव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे विधौ ।

उपधौ कूटसाक्ष्ये च सद्यएव विवादयेत्”—इति ॥

उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरस्य भेदानाह नारदः,—

“मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः”—इति ॥

मिथ्यादीनां स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात्तु निह्वयम् ।

मिथ्या तत्तु विजानौयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

श्रुत्वाऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

सा तु सम्प्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्भिर्दुदाहृता ॥

अर्थिनाऽभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्नथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

स विनेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते”—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“यावदावेदितं किञ्चित् मत्सम्बन्धमिहार्थिना ।

तावत्सर्वमसम्भूतमिति मिथोत्तरं स्युतम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तावत् सर्व्वमसङ्कृत,—इति पाठः प्रतिभावि ।

इत्येव देयमेवैतं* नासम्भावितमर्थिना ।
इति सप्ततिपद्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥
इत्तमेव ममानेन किंस्वस्यापि मया पुनः ।
प्रतिदत्तमितीदृक् च प्रत्यवस्कन्दनं स्यतम् ॥
अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रारब्धोऽस्त्यहमर्थिना ।
जितञ्चायं मया तत्र प्राङ्न्यायविधिरुच्यते"—इति ॥

मिथोत्तरस्यावान्तरभेदमाह मएव,—

“मिथ्यैतत् नाभिजानामि तदा तत्र न सञ्चिधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्”—इति ॥

उत्तराभाषानाह कात्यायनः,—

“अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।
सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थञ्चातिदोषववत् ॥
यद्वास्तपदमव्यापिं निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।
व्याख्यागम्यमधारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये”—इति ॥

अप्रसिद्धादीन् सएव व्याचष्टे,—

“चिह्नाकारसहस्रान्तु समयं वाऽविजानता ।
भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् ॥
प्रतिदत्तं मया बाह्ये प्रतिदत्तं मया न हि ।
यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥
जितः पुरा मया त्वन्तु अर्थोऽस्मिन्निति भाषितम् ।

* इत्येव पाठः सर्वत्र । मम तु, तस्यैव देयमेवैतत्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

पुरा मया च प्रमितमङ्गीकारोत्तरं स्मृतम्* ॥
 गृहीतमिति चास्मार्त्तं कार्यन्तेन हतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यमिति चेत् वस्तुभूरि तत् ॥
 देयं मयेति वक्तव्ये† मया देयमितीदृशम् ।
 सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 बलाबलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।
 अनुकामेतन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ।
 अस्मै दत्तं मया माद्वै महस्रमिति भाषिते‡ ॥
 प्रतिदत्तं तदर्थं५ यत्तदिहाव्यापकं स्मृतम् ॥
 पूर्वतादक्रियां यावत् सम्यङ्नेव निवेद्येत् ।
 मया गृहीतं पूर्वं न तद्गुणपदमुच्यते ॥
 तत्किंनामरसं किञ्चिद् गृहीतं न प्रदास्यति॥ ।
 निगूढार्थन्तु तज्ज्ञेयमुत्तरं व्यवहारतः ॥
 किन्नेनेव सदा देयं मया देयं भवेदिति ।

* जितः पुरा मया जन्तुरर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

पुरा मया पत्रमिति पक्षतं चोत्तरं स्मृतम्,—इति का० ।

उभयमप्यसङ्गतमिव पतिभाति । क्रमप्राप्तस्यात्यन्तोत्तरस्यैवात्र व्याख्यानुसृष्टित्वात् ।

† देयं ममेति वक्तव्यं,—इति का० ।

‡ भाविबम्,—इति का० ।

५ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममत्तु, तद्वै,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ किञ्चिद्गृहीतं प्रदास्यति,—इति का० ।

एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

काकस्य कति वा दन्ता* सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन सम्यङ् नोत्तरमित्यते"—इति ।

अत्र चिह्नेत्यादेरथमर्थः । विवादविषयस्य गोहिरण्यादिद्रव्यस्य वर्षविशेषादिकं चिह्नं, दीर्घशृङ्गत्वादिराकारः, महत्त्वादि संख्या, समयः कालविशेषः शंकेतविशेषो वा, तत्सर्वमज्ञानता यत्प्रीकं, जानता वा सभानामपरिचितया भाषया यदुक्तं, तदुभयमप्रसिद्धम् । बाह्य-
एव मया सर्वं द्रव्य प्रतिदत्तमित्युक्त्वा, स पुनरपि विस्मृत्य वा प्रति-
वादिबुद्धिपक्षादयितुकामो वा† न दत्तमिति यद्ब्रूयात्, तद्वि-
रुद्धम् । पुरा मयाऽयं जित इति वक्तव्यं मति जितशब्दं परित्यज्य
तदुभयम् । गृहीतमित्यंतावत्येव वक्तव्यं मति प्रथमतः तदनुक्त्वा तेन
कर्त्तव्यं तत्कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रकृतानुपयोगि किञ्चिदुक्त्वा
पश्चाद्गृहीतमिति यद्ब्रूयात्, तदुत्तरमतिभूरि । देयं मयेत्युक्ते मति
सन्देहमन्तरेण दातव्यनिश्चयो भवति, तदनुक्त्वा मया देयमिति यदि
ब्रूयात्, तदानौमस्य देयं इति वा अदेयमिति वा पदं केचुं शक्यत्वा-
दुत्तरं सन्दिग्धम् । यदि षोडशवर्षः प्रतिवादी मत्पौत्रेण दत्तमिति
ब्रूयात्, तदसम्भवि । एकादशवस्त्राणि मया दत्तानीति वक्तव्ये मति,
रुद्राकाशनामकानि युष्मत्प्रतियोगिशब्दवाच्यत्वेन विभाषितानीत्येव-
मप्रसिद्धैः पदैरभिहितमुत्तरमुक्तम् । प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य उचित-
मुत्तरमनुक्त्वा चानुपयुक्तमेव किञ्चिद्ब्रूते, एतेन वादिना प्राबल्येन

* काकस्य दन्तागोसन्ति,—इति का० ।

† सभाविबुद्धिपक्षोदयितुकामो वा,—इति का० ।

दौर्बल्येन वा किञ्चित्साहसं कृतमित्यादि । तत्र प्रकृतस्य अनुकृतात्
 उत्तरमन्यायं भवति । शतं देयमिति प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य शतद्वय-
 मित्युत्तरं दोषवत् । सार्द्धं सहस्रं मह्यं देयमिति प्रतिज्ञातस्य तदद्धं
 प्रमित्तमिति वक्तव्ये सति विस्मयं न वदति, किन्तु लोके यः को-
 ऽपि किमगृहीतनामरमं दास्यतीत्येवमप्रसिद्धशब्देन व्यतिरेकमुखेन
 काकस्त्रेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किन्तेनैव सदा देयं मया
 देयमित्यत्रोभयोर्वाक्ययोरादेयमिति वा पदच्छेदसम्भवादर्थस्य अवि-
 श्ययात् किमिति काका व्यव्यमानस्याप्यनिश्चयादिदमुत्तरं व्या-
 कुलम् । तत्पित्रा सुवर्णशतं गृह्यतेत्यभियोगे नाहं पितुर्वाक्यं
 जानामीति वक्तव्ये सति व्यत्यस्तान्वयंन दुर्बोधं वचो ब्रूते, गृहीतं
 शतं वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । तदिदमुत्तरं व्याख्या-
 गम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्प्रयोजनं असारमिति । संकरा-
 ख्यमुत्तराभासमाह कात्यायनः,—

“एकैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकैकदेशे’ यत् संकरं तदनुत्तरम्”—इति ॥

तच्च सएव विशदयति,—

“न चेकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थमिद्विरुद्ध्योर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्”—इति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्गरे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया
 प्राप्नोति ।

* मिथ्या चैकैकदेशे,—इति का० ।

“निष्ठा क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि”—इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं रूपकगतं च अनेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णञ्च गृहीतं रूपकगतं गृहीतं प्रतिदत्तमिति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे प्रत्यर्थिनएव क्रियादयम् ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्”—इति स्मरणात् । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र प्राङ्न्यायेन जयपत्रेण वा न्यायदर्शिभिर्वा भवितव्यां कारणोत्तरे तु साचिलेख्यादिभिः भावयितव्यमित्यविरोधः । एवमुत्तरत्र सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् यथाऽनेन सुवर्णं रूपकगतं वस्त्राणि च गृहीतानौत्यभियोगे, मत्तं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदास्यामि, रूपकगतं न गृहीतं, वस्त्रविषये पूर्वं न्यायेन पराजित-इति । एवं चतुःसङ्करेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन, तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विवादप्रसिद्धेः । क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानाञ्चेच्छ्या भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करः, तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्र क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । पश्चादन्यविषयोत्तरोपादानेन ॥ । यत्र च सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्राङ्न्याये,— इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भावयितव्यम्,— इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एवमुत्तरत्रय,— इति पाठः प्रतिभाति ।

§ पुनरुभयोरसङ्करः,— इति शा० स० ।

॥ पश्चादन्यविषयोत्तरोपादानेन,— इति का० ।

च सङ्करः, तत्रोत्तरोपादानेन* व्यवहारोद्भूतः । सम्प्रतिपत्तेः
प्रयोगाभावात् । यथा हारीतेनोक्तम्,—

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यञ्चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्”—इत्युक्त्वा,

“यत् प्रभृतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तत्र विज्ञेयममंकीर्णमतोऽन्यथा—इति ।

मंकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभृतार्थ-
विषयं यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानी
प्रत्यभियोगे, सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि
चेति† । अत्र मिथ्योत्तरं प्रभृतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं
व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः, पश्चाद्वस्त्रविषये व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राड्-
न्यायमङ्करे कारणप्राड्-न्यायमङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवा-
भियोगे, सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु
न गृहीतानि प्रतिदत्तानि वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति
चोत्तरे, सम्प्रतिपत्तेर्भूरिःविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाऽभावात् मिथ्योत्तर-
क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः ।

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । ममतु, तत्रोत्तरान्तरोपादानेन,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । ममतु सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि
गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । ममतु, मिथ्योत्तरस्य,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं ; यथा शुद्धधा-
दिकया कश्चिद्वदति, इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन् काले नष्टा अस्य
गृहे दृष्टेति, अन्यस्तु मिथ्यैतत् प्रदर्शितकालात् पूर्वमेव अस्मद्गृहे
जाता चेति वदति । इदं तावत् पञ्चनिराकरणसमर्थत्वात् नानु-
त्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्,
एकदेशाभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् ।
अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया “कारणे प्रतिवादिनि”—इति वचनात् ।

ननु “मिथ्याक्रिया पूर्ववादे”—इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न
भवति ? * तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि
तस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति ? नैतत् । सर्वस्यापि कारणो-
त्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्थाभावात् । प्रमि-
द्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् ।
यथा सत्यं रूपकशतं गृहीतं न धारयामि† दत्तत्वादिति । प्रकृतो-
दाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच्च
शारीतेन स्पष्टमुक्तम्,—

“मिथ्याकारणयोर्वाऽपि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्”—इति ।

यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वं ; यथा रूपकशतं धारयती-
त्यभियोगे मिथ्यैतत्तस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजित इति, अत्रापि वादिन-
एव क्रिया ।

* अत्र, न,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कस्माच्छुद्धकारणविषयं,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ न दास्यामि,—इति का० ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्—”इति
 वचनात् । शुद्धप्राङ्न्यायस्थाभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् । सम्प्रतिपत्ते-
 रपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराक-
 रणाद्गतोत्तरत्वम् । यत्र तु कारणप्राङ्न्यायसङ्करः : यथा शतमनेन
 गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्ने-
 वार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तत्र प्रतिवादिनो यथा-
 रुचीति न क्वचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग-
 इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह,—

“उपायैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरम् यः ।

सुक्तस्थान्तं सप्ररात्रे जितोऽभौ दातुमर्हति”—इति ।

हीनवादिनं दर्शयति नारदः,—

“पूर्ववादं परित्यज्य थोऽन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

समयाभिहितं कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।

विभ्रुवंश्च भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अन्यवादी क्रियादेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहृतोऽप्यपलापी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः”—इति ॥

तान् वादिनो विवृणोति सएव,—

* न मयाऽभिहितं,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । आहृतः प्रपञ्चायी च,—इति पाठस्तु भवितु-
 मुचितः । वक्ष्यमाणकात्यायनवचने तथा दर्शनात् । एवं परश्च ।

“लेखयित्वा तु यो वाक्यं मूलवाद्याधिसंयुतः* ॥
 वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु मोऽर्हति ।
 सभ्याश्च† माक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनोषिणाम् ॥
 तां क्रियां द्वेष्टि योमोहात् क्रियादेषी स उच्यते ।
 आह्वानादानुपस्थानात्सद्य एव प्रहीयते ॥
 ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यो बन्धनमर्हति ।
 द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यात्तस्य पराजयम्”— इति ॥

दृष्टस्यतिरपि,—

“आह्वानोऽप्यपन्नापी च मौनी माक्षिपराजितः ।
 स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः,—इति ।

हीनत्वकालावधिमाह स एव,—

“प्रपन्नाथी तु पक्षेण मौनकृत् सप्रभिर्दिनेः ।
 माक्षिभिः तत्क्षणेनैव प्रतिपन्नश्च हीयते”—इति ।

दैविकादिविघ्नन यथोक्तकालातिक्रमेऽपि नापराध इत्याह स एव,—

“देवराजकृतो दोषः तत्काले तु यदा भवेत् ।
 अर्वाधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः”—इति ॥

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः,—

“अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियादेषी पणान् दृश ।
 नोपस्थाना दृश दौच षोडशैव निरुत्तरः ।
 आह्वतः प्रपन्नाथी च पणान् याह्यस्तु विंशतिम् ॥
 चिराह्वतमनायातमाह्वतव्यपन्नायिनम् । ।

* मूलवाक्याधिसंयुतः,—इति का० ।

† सभ्यानां,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्रपन्नायिनम्,—इति पाठस्तु भविष्युमुचितः ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः”—इति ।

यत्तु तेनैव पुनर्वादिनिषेधः कथितः,—

“दोषानुरूपं संग्राह्यः पुनर्वादो न विद्यते”—इति ।

तदेतन्नन्युक्तविवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृतज्ञानिर्नास्तीत्याह
नारदः,—

“सर्वेष्वर्थविवादेशु वाक्कृत्वा नावसीदति ।

पशुस्त्रीभूम्युपादाने शास्त्रोऽप्यर्थात् न हीयते”—इति ॥

नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम् ।

अत्रापवादमाह कात्यायनः,—

“उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारम्भं कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र धो ब्रूयात् तस्मादर्थात् हीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“मन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो † यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।

न चाहृतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्डश्च न स्मृतः”—इति ॥

अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वसिद्धेः पुनर्हीनग्रहणं पक्षतार्थात् हीयते इति
ज्ञापनार्थम् । वादमुपक्रमतोर्निवृत्तयोर्द्वयोः रपि दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“पूर्वरूपे मन्निविष्टे विचारे मन्प्रवर्तिते ।

प्रशमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणन्दमम्”—इति ॥

तदेतन्नृपवञ्चनविषयमित्याह कात्यायनः,—

“आवेद्य प्रगृह्यैतार्थं प्रशमं यान्ति ये मिथः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममत्तु, स ग्राह्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

स हीनवादी दोषानुरूपं दण्डं ग्राह्य इति तदर्थः ।

† स्वतन्त्रं,—इति का० ।

‡ वादं प्रक्रमतोऽप्यवृत्तयोः,—इति का० ।

सर्वे द्विगुणदण्डाभ्युर्विप्रलम्भानृपस्य ते"—इति ॥

एवञ्चावञ्चनया प्रशान्तानां न दण्डः । अतएव वृहस्यतिः,—

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।

द्वयोः सन्तप्रयोः सन्धिः स्यादयःखण्डयोरिव ॥

साक्षिसभ्यविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोलायमानयोः सन्धिं प्रकुर्यातां विचक्षणैः ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते"—इति ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगं कञ्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभियोगमनिस्तौर्यं नैनमप्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं न चान्येन नोक्तं विप्रकृतिन्नयेत्"—इति ॥

प्रत्यर्थिनि यस्मिन् वादिना मर्यादितमभियोगमपरिहृत्य प्रत्युतेन प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी† च अन्येनार्थिना अभियुक्ते प्रत्यर्थिनि तदभियोगपरिहारात् पुरा स्वयं नाभियुञ्ज्यात् । उभाभ्यामपि प्रतिज्ञारूपमुत्तररूपं वा वचोयत् यथाऽभिहितं, तत्तथैव समाप्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्य अपवादमाह सएव,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगन्तु कलहे साहसेषु च"—इति ।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके, साहसेषु विषयस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु, प्रत्यभियोगसम्भवेनाभियोगमनिस्तौर्यापि स्वाभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नचत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वे चानुत्त-

* मवेद्यत्रोभयोरपि । दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† अर्थिनि,—इति शा० म० ।

रत्वात्* प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्भवहारासम्भवः समा-
नः । सत्यम् । नात्र युगपद्भवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि
तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये च । तथाहि । अने-
नाहं ताडितः शत्रो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शत्रो वेति
प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वम् । यथाह कात्यायनः,—

“पूर्वमाचारयेद्यस्य नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारौ पूर्वं तु विनयो गुरुः”—इति ॥

पश्चाद्यः चारयेत्, सोऽप्यसत्कारौ दण्डभाक् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य
दण्डाधिक्यम् ।

इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ततोऽर्थो लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”—इति
वृहस्पतिस्तु तं विवृणोति,—

“पूर्ववादे विलिखितं यदचरमशेषतः ।

अर्थो तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपाद्येत्”— इति ॥

क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः,—

“कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया मदा प्रोक्ता पूर्वपक्षस्य साधनी”—इति ॥

क्रियाभेदानाह वृहस्पतिः,—

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकाऽनेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्त्वेदिभिः ॥

* रूपत्वेनानुत्तरत्वात्,—इति का० ।

साक्षिलेख्यानुमानञ्च * मानुषी त्रिविधा क्रिया ।

साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

अनुमानं त्रिधाप्रोक्तं मानुषी दैविकी क्रिया—इति ।

देवमानुषक्रिययोः मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः,—

“यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृह्णीयात् न तु दैवीं क्रियां नृपः”—इति ॥

मानुषयोः साक्षिलेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह सएव,—

“क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साक्षिणः”—इति ॥

लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“पूगश्रेणिगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।

तस्यास्तु माधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः”—इति ॥

साक्षिप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये मति ।

विक्रियादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिष्कति । ॥

द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्”—इति ॥

क्वचिदनुमानं प्रबलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः । याज्ञवल्क्येना-
नुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात्,—

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम्”—इति ॥

भुक्तिप्राबल्यस्य विषयमाह व्यासः,—

* भास्वयमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

† क्रिया न दैविकी प्रोक्ता,—इति यज्ज्ञान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ क्रियादानस्य सम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिष्कति,—इति स० शा० ।

“रहःकृतं प्रकाशञ्च द्विविधं कार्यमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भावं दैविकेन रहःकृतम्”—इति ॥

प्रकाशं साक्षिभिर्भावमित्यस्यापवादमाह वृहस्पतिः,—

“महापापाभिर्शापेषु निक्षेपे हरणे तथा ।

दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्त्वपि साक्षिषु ॥

प्रदृष्टेष्वनुमानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्येस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेशु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत् तत्र साक्षिणः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ॥

सर्वन्तु दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रं ह्यर्थं दिव्येन निर्णयः ॥

यन्नामलेख्यं तस्मैलेख्यं तुल्यं लेख्यं द्वापत् भवेत् ।

अगृहीते धने तत्र कार्या दैवेन निर्णयः”—इति ॥

कात्यायनः,—

“यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं सप्रज्ञैश्चालितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मासनस्थितः”—इति ॥

दिव्यसाक्षिविकल्पविषयमाह सएव,—

“प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।

बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेववा ॥

* निक्षेपहरणे,—इति का० ।

ऋणे लेखं साक्षिणो वा युक्तिलेख्यादयोऽपि च ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया”—इति ॥

युक्तिस्तेनैव दर्शिता,—

“साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विद्ः ।

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्दिव्यानाह विषादयः”—इति ॥

चोदनादौनान्तु मुख्यानुकल्पभावमाह स एव,—

“चोदना प्रतिकालन्तु युक्तिलेगस्तथैव च ।

तृतीयः शपथः प्रोक्तः तत्क्षणं[†] साधयेत् क्रमात्”—इति ॥

अस्यार्थस्तेनैव विवृतः,—

“अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।

त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं ममाचरेत् ॥

चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेगैस्तमन्वियात् ।

देशकालार्थमन्व्यपरिणामक्रियादिभिः ॥

युक्तिष्वप्यममर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकाले बलापेक्षमन्व्यसुकृतादिभिः[‡]”—इति ॥

शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थयाऽवश्यं परिपालनीयम्[§] । तदाह नारदः,—

“प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पालनीयानि यन्नतः ।

सौदन्ति हि प्रमाणानि पुरुषस्यापराधतः”—इति ॥

प्रमाणज्ञैः प्रमाणं प्रत्याकल्पयितव्यमित्यर्थः । यत्र प्रमाणैर्निर्णयं कर्तुं न शक्यते, तदा राजेच्छया निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः,—

* युक्तिर्देशस्तथैव च,—इति शा० ।

† भरणं,—इति का० ।

‡ बलापेक्षमन्वियुः सुकृतादितिः,—इति का० । अर्थकालबलापेक्षमन्व्यसुकृतादितिः,—इत्यन्यत्र पाठः ।

§ शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्था, सा चावश्यं परिपालनीया,—इति का० ।

“लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
 निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादास्सन्दिग्धरूपिणः ।
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् सर्वं तस्य प्रभावतः”—इति ॥
 इति क्रियाभेदा निरूपिताः ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तत्र साक्षिशब्दार्थं निर्वक्ति मनुः,—

“ममक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाच्चैव* सिध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “ममक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा”—इति । चक्षुषा
 मह मनोव्यापारो यस्य, स साक्षी । “साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्”—
 इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनं मनुरेवाह,—

“मन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्”—इति ॥

साक्षिलक्षणं सएवाह,—

“यादृशा अर्थिभिः† कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तैः ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः चत्रविट्शूद्रयोनयः ॥

प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ।

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥

सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्”—इति ।

* सच तथैव,—इति शा० ।

† क्षिभिः,—इति का० ।

‡ तादृशं,—इति शा० ।

व्यासोऽपि,—

“धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ताः विगतद्वेषमत्सराः ॥
 श्रोत्रिया न पराधीनाः भूरयश्चाप्रवासिनः ।
 युवानः साक्षिणः कार्य्यां ऋणादिषु विजानता”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।
 व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः शुचयश्च सुवृत्तयः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
 प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥
 श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
 वह्निर्वासिषु वाह्याश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः”—इति ॥

संख्यामाह वृहस्पतिः,—

“नत सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रयएववा ।
 उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत् कदाचन”—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“हृतकः खटिकायाही कार्य्यमध्यगतस्तथा ।
 एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी योक्तानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु* विशेषतः”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“अभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साक्षिकोऽपि वा भवेत्”—इति ॥

तदेतत् सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम् । तथाच नारदः,—

“उभयानुमतो यस्तु द्वयोर्विवदमानयोः ।

स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि”—इति ॥

साक्षिषु वर्ज्यानाह मनुः,—

“नार्थसम्बन्धिनो नाप्रा न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याधार्त्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्य्या न कारुककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो विलिंगस्थो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ॥

नान्याधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्महतः ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकल्पेन्द्रियः ॥

नार्त्ता न मत्तो नोन्मत्तो न चुत्तृष्णोपपीडितः ।

न श्रमार्त्ता न कामार्त्ता न क्रुद्धो नापि तस्करः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

* सहस्रेषु,—इति का० शा० ।

† यदपि कात्यायनः,—इति का० ।

‡ साक्ष्यमेकोऽपि वाहयेत्,—इति का० ।

§ स साक्ष्यपिच,—इति शा० ।

“दामनैकतिक* कुड्डवृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवधामयाजकाः ॥
 महापथिकसामुद्रवणिकप्रव्रजितानुगाः ।
 युग्मैकश्रोत्रियाचारहीनक्लौवकुशीलवाः ॥
 नास्तिकप्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः ।
 एकस्थाली त्वरिचरः अरिज्ञानिसनाभयः ॥
 वाग्दुष्टदोषिग्नैलूपविषजौव्यहितुण्डिकाः ।
 गरदश्वाग्निदश्चैव शूद्रापत्योपपातकाः ॥
 क्लान्तमाहमिकश्रान्तनिर्धूतान्यावमायिनः ।
 भिन्नवृत्ताः समावृत्ता जड़तैलिकपौलिकाः ॥
 भृताविष्टनृपद्विष्टवर्षानक्षत्रसूचकाः ।
 अघशंस्यात्प्रविष्कम्भविहीनाशनवृत्तयः ॥
 कुनखी श्यावदन्सश्च श्वित्रिमित्रधुक्शौण्डिकाः ॥
 ऐन्द्रजालिकलुब्धोद्यश्रेणीगणविरोधिनः ॥
 बधकश्चित्रकृन्मूर्खः पतितः कूटकारकः ॥
 कुहकः प्रत्यवसितः तस्करो राजपूरुषः ॥

* नैकतिक-स्थाने, नैकृतिक,—इति पाठः का० उक्तके । एवं परत्र ।

† भिन्नवृत्ताः समावृत्तजनतैलिकमौलिकाः,—इति का० । भिन्नवृत्ता-
स्तमोवृत्ताः,—इत्यादि प्रा० ।

‡ कुनखी श्यावदन् श्वित्रौ मित्रधुक् शवशौण्डिकाः,—इति का० ।

§ बन्धकश्चित्रकृत् श्वित्रौ पतितः कूटकारकः,—इति का० ।

मनुष्यविषमांसास्थिमधुचीराम्बुसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्रह्मणश्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको ह्येनमेवकः ।

पित्रा विवदमानश्च भेदकश्चेत्यसाक्षिणः”—इति ॥

नैकृतिकः पररन्ध्रान्वेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्र-
वणिक् स्वाहितयायी* । युग्मो द्वित्वविशिष्टः । एकस्थालीत्यत्र द्वेधा-
विग्रहः ; एका पाकसाधनस्थाली यस्य सः, यद्वा पाकस्थाली भोज-
नस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थानं यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः,
शत्रुसम्बन्धीति यावत् । सनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः,—

“मातृष्वसृसुताश्चैव सोदर्यसुतमातुलाः ।

एते सनाभयस्त्रक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत्”—इति ॥

शैलूषो नटः । विषस्य सङ्ग्रहणरक्षणदिव्यापारे नियुक्तः विष-
जीवी । अहितुण्डिकः सर्पग्राही । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदा-
हादिकर्ता । आन्तः श्येनः । निर्धूतो वहिष्कृतः । अन्यावसायी
प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । समावृत्तोऽनैष्ठिकब्रह्मचारी ।
जड़ो मन्दबुद्धिः । तैलिकः तिलघातो । वर्षसूचकः वृष्टिसूचकः ।
नक्षत्रसूचको ज्योतिषः । अघशंखी परदोषप्रकाशकः । शौण्डिको मद्य-
विक्रयी । देवताव्याजेन द्रव्योपजौविक आत्मविष्कम्भः । कुहको-
दाम्भिकः । प्रत्यवसितः प्रव्रज्यातो निवृत्तः । सूचकः परदोषसूचनायं
राज्ञाऽभियुक्तः । भेदकत्वपिशुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनोऽपि,—

* स्वारात्रिकपाती,—इति का० ।

† भोजनस्थानं,—इति का० ।

“पिता बन्धुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ।

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये परेषु च* ।

वल्गुभांश्च न पृच्छेयुः भक्तास्ते राजपूरुषाः”—इति ॥

न पृच्छेयुर्भवदीयो विवादः स कीदृश इति तैर्न प्रष्टव्यं, सा-
क्षिणो न भवन्तीति भावत् । एतेषामसाक्षित्वे हेतुमाह नारदः,—

“असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकतिकादयः ।

तेषामपि न बालः स्यान्नैव स्त्री न च कूटकत् ।

न बान्धवो न चारातिः ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥

बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापान्यायाच्च† कूटकत् ।

विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥

एकोऽप्यलुब्धः‡ साक्षी स्यात् बह्वः शूच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्यैश्च ये वृताः”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“स्तेनास्माहसिकाः षण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा ।

न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“श्रोत्रिथास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।

असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरूदाहृतः”—इति ॥

* पदेषु च,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पापाभ्यासाच्च,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः
समीचीनः प्रतिभाति ।

‡ एकोऽलुब्धस्तु,—इति का० ।

उक्तानां साक्षिणामसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसवमाह नारदः,—

“साक्षिणो ये च निर्दिष्टाः* दासनैकृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः”—इति ॥

मनुरपि,—

“स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिक्ष्येण वाऽपि दासेन वन्धुना भृतकेन वा”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“स्त्रिये च साहमे चैव पारुष्ये मङ्गले स्त्रियाः ।

अष्टादीनां प्रयोगे च न दोषः। साक्षिषु स्मृतः”—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

“साहमेषु च सर्वेषु स्त्रिये मङ्गलहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये परीक्षेत न साक्षिणः”—इति ॥

यत्पूर्वमुक्तं साक्षी द्वादशभेदस्त्विति, तान्भेदानाह बृहस्पतिः,—

“लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ ।

यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः ॥

प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

जातिनामाभिलिखितं येन खं पितृनाम च ।

निवासं च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्मृतः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः—इति तु ग्रन्थान्त-
रीयः पाठः समीचीनः ।

† स्त्रीबधे,—इति शा० ।

‡ स दोषः,—इति शा० ।

सन्धिक्रियादिभेदेयत्तत्त्वात् च^{*} चण्णादिकम् ।
 प्रत्यचं लेख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥
 कुड्यव्यवहितो यस्तु श्राव्यते चणभाषितम् ।
 विनिङ्गते यथाभूतं गूढमाची स कीर्तितः ॥
 आह्वय यः कृतः साची चणन्यासक्रियादिके ।
 स्मार्यते च मुञ्जस्तत्र स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागे दानमाधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
 द्वयोः समानधर्म्मज्ञः कुल्यस्म परिकीर्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने ष्टणुयात् प्रेषितस्तु यः ।
 उभयोः समतः साधुः दूतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः ।
 अत्र साची त्वमस्माकमुक्तोयादृच्छिको मतः ॥
 यत्र साची दिग्गच्छन् मुमूर्षुर्वा यथास्मृतम् ।
 अन्यं संश्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरमाचिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यञ्चापि निवेदितम् ।
 कूटसाची स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाऽपि यद्दत्तं भृष्टता स्वयम् ।
 सएव तत्र साची स्यात् विमंवादे द्वयोस्तथा ॥
 निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अथ्यचः सभ्यमहितः साची स्यात् तत्र नान्यथा ॥
 उषितं छादितं यत्र सौमायाञ्च समन्ततः ।

* सन्धिक्रियाक्रियाभेदेस्तस्य क्त्वा,—इति का० ।

स कृतोऽपि* भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संग्रहः”—इति ॥

तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह सएव,—

“लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

यदृच्छास्मारिताः कुन्ध्याः तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः पृच्छकायाही† कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच”—इति ॥

लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः,—

“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमज्ञस्त्वन्येन लेखयेत्”—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

“अष्टमादत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्त्रेह साक्षिणः ।

आ पञ्चमात्तथा सिद्धिः यदृच्छोपगतस्य तु ॥

आ तृतीयात्तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आ च भवत्सरात्† सिद्धिर्वदन्युत्तरसाक्षिणः”—इति ॥

तदेतत् परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरिष्ठादाह

सएव,—

“न कालनियमो दृष्टो निर्णये साक्षिणं प्रति ।

सत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥

* अकृतोऽपि,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† खटिकायाही,—इति का० ।

‡ आ पञ्चवत्सरात्,—इति शा० स० ।

यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रे च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति"—इति ॥

साक्षिदोषोद्भावनं विदधाति वृहस्पतिः,—

“साक्षिणोऽर्थममुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूषयेत् ।

अदृष्टं दूषयेद्वादी तन्ममं दण्डमर्हति ॥

साक्षिणो दूषणं हार्थं पूर्वं साक्षिपरौचणान् ।

शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात् कार्यं विशोधयेत्"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभासदा प्रसिद्धं यन्नोकमिद्धं तदापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यममाभ्यं नान्यदिष्यते"—इति ।

अमदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः प्रष्टव्याः, युष्मा-
कमभिहितो दोषः सत्यन्न वेति । ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति,
तदा न साक्षिणः । अथ नाङ्गीकुर्वन्ति, तदा दूषणवादिना दूषण-
क्रिया भाव्या । अथ सम्भावयितुं न शक्नोति, तदा दूषणवादी तदनु-
सारेण दण्डः । यदि विभावयति, तदा ते न साक्षिणः । सर्वएव
दृष्टाभवन्ति । तदाऽर्थिनः पराजयः, विपर्ययस्य निश्चितत्वात् । अथ
साक्षिणां दोषैः सभ्यानां साध्यार्थसन्देहः, तदा वादविशेषः साधना-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षिणोऽर्थिसमुद्दिष्टान् सस्तु दोषेषु दूष-
येत्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सभासदां प्रसिद्धं यत् लोकसिद्धमथापि वा,
—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदा ते साक्षिणाः,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

न्तरं प्रवर्त्तयितव्यः । यदि साधनान्तरं पूर्वं न निर्दिष्टं, तदा वादस-
माप्तिः । पूर्वमावेदितं न चेदिति वचनात् । न चैतत् प्रस्तुतव्य-
हाराद्भवहारान्तरं, तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारा-
दिति । तत् सर्वं कात्यायन आह,—

“माच्छिदोषाः प्रयोक्तव्याः संमदि प्रतिवादिना ।

अभावयन् धनं दाप्यः प्रत्यर्थी माच्छिणं स्फुटम् ॥

भाविताः साच्छिणः सर्वे माच्छिधर्मनिराकृताः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि माच्छिदूषणमाधने ॥

प्रस्तुतार्थापयोगेन व्यवहारान्तरं न च ।

जितः स विनयं प्राप्तः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः माक्षी भत्ये व्यवस्थितः”—इति ॥

दोषोद्भावनकालमाह सएव, -

“लेख्यदोषास्तु ये केचित् माच्छिणो चैव दे स्मृताः ।

वादकालेषु वक्तव्याः पश्चादुक्ताञ्च दूषयेत्”—इति ॥

उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह सएव, -

“उक्तेऽर्थे माच्छिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।

स च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वादविषयं साधनान्तरं प्रवर्त्तयि-
तव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न च तत्कारणं ब्रूयात्,—इति पाठः
प्रतिभाति । पूर्वपाठे तु, यस्तदानीं दूषयेत्, स एव तदानीं दूषणस्य
कारणं ब्रूयात् । यदि तत्कारणं न ब्रवीति, तदा पूर्वसाहसं
प्राप्त्यादिति कथञ्चित् तत्सङ्गतिः कर्त्तव्या ।

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् साध्यार्थाच्चापि हीयते”—इति॥

साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः,—

“राजा क्रियां समीक्ष्यैव यत्रात् न्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“उपस्थिताः परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णङ्गितादिभिः”—इति ।

इङ्गितादीन् विप्रदर्यति नारदः,—

“यस्त्वात्मदोषदृष्टत्वादस्वस्य इव लक्ष्यते ।

स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकज्ञानुधावति ॥

कासत्यकस्माच्च भृशमभौक्षणं निश्चसत्यपि ।

विलिखत्यवनीं पद्भ्यां बाहू नामाच्च धूनयेत् ॥

भिद्यते मुखवर्णाऽस्य ललाटं स्त्रियते तथा ;

सोऽथमागच्छते चेष्टां पूर्वं निर्णीय वीक्षते ॥

त्वरमाण इवात्यर्थमपृष्टो बह्व भाषते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”—इति ॥

साक्ष्यनुयोजनमाह भनुः,—

“मभाऽन्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राङ्निवाकः प्रयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्वयन् ॥

यद्ब्रूयोरनयोर्वित्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।

तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

सत्यं सत्यं ब्रुवन् साची लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसाभिव ।
 शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥
 सत्येन पूज्यते साची धर्मः सत्येन वर्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्मृतिः ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥
 नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
 साक्षिधर्मं विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“साक्षिणा धर्ममस्येन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साक्षिभावे नियुक्तानां देवता विंशतिः स्थिताः ॥
 पितरश्चावलम्बन्तेऽवितथाख्यानतो न तु ।
 सत्यवाक्याद् व्रजन्धूङ्गमधो यान्ति तथाऽनृतात् ॥
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसन्निधौ”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कुबेरादित्यवरुणशक्रवैवस्वतादयः ।

पश्यन्ति लोकपालाश्च नित्यं दिव्येन चक्षुषा”—इति ।

मनुरपि,—

“आत्मैव ह्यात्मनः साची गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।
 माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥
 मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।
 तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति यश्चैवान्तरपूरुषः* ॥
 द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्निमानिलाः ।
 रात्रिः मन्थ्या च धर्मश्च तनुगाः सर्वदेहिनाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“अथ चेदनुतं ज्ञूयात् सर्वतोऽसाध्यलक्षणम् ।
 मृतो नरकमायाति तिर्य्यक्कं यात्यनन्तरम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“बध्यन्ते वारुणैः पाशैः साक्षिणोऽनृतवादिनः ।
 षष्टिवर्षमहस्त्राणि तिष्ठन्ते नरके ध्रुवम् ॥
 तेषां वर्षशते पूर्णं पाश एकः प्रमुच्यते ।
 कालेऽतीते मुक्तपाशः तिर्य्यग्योनिषु जायते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“शूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्हभः ।
 श्वा चैव दशवर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिम् ॥
 क्रिमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत् तथैव च ।
 मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥

* तथैवान्तरपूरुषः,—इति का० । मम तु, स्वश्चैवान्तरपूरुषः,—इति
 पाठः प्रतिभाति ।

† सर्वतः साध्यलक्षणम्,—इति का० ।

मानुषं तु यदाऽऽप्नोति मूकोऽन्धस्तु भवेत्तु मः ।
 दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥
 म नरो जायते पश्चात् परित्यक्तस्तु बान्धवैः ।
 पङ्कन्धवधिरो मूकः कुष्ठो नग्नः पिपासितः ॥
 बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिचते भार्यया सह ।
 ज्ञात्वा त्वनृतदोषांश्च ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ॥
 श्रेयस्करमिहामुत्र सत्यं साक्ष्यं वदेत्ततः*—इति ।

माक्षिप्रश्नप्रकारं दर्शयति मनुः,—

“देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेत्ततो द्विजान् ।
 उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा सर्वानेवोपवेशयेत् ॥
 सत्येन शापयेद् विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोवीजकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥
 ब्रह्मप्रोये स्मृता लोका ये च स्त्रीर्बालघातिनः ।
 मित्रद्रोहिहतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतस्तव† ॥
 जन्मप्रभृति यत् किञ्चित् पुण्यं भद्रं‡ त्वया कृतम् ।
 तत्ते सर्वं शून्यो गच्छेद् यदि ब्रूयाः त्वमन्यथा ॥
 यावन्तो बान्धवास्तेऽस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।

* ज्ञात्वा त्वनृतदोषान् ज्ञात्वा सत्ये महद्गुणान्—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ते ते स्युर्ब्रुवतोऽपि,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु
 पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भद्र, —इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

तावन्तसंख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥
 पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदः ॥
 यच्च भूमिवदित्याहुः स्त्रौणां भोगे च मैथुने ।
 अन्येषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वग्मयेषु च ॥
 एवं दोषानवेक्ष्य त्वं मर्दाननृतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वद"—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“विहायोपानदण्णौषो दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।
 हिरण्यं गोग्रहृद्भान् ममादाय चतं वदेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“सभाऽन्तःस्थेभ्यो वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
 सर्वसाक्षिष्वयं धर्मा नित्यः स्यात् स्यावरेषु च ॥
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं तयोरपि विना क्वचित् ।
 चतुस्यदेष्वयं धर्मा द्विपदस्यावरेषु च”—इति ॥

तयोः पूर्वाक्तयोः स्थानयोः । क्वचित् बधरूपविवादे, ताभ्यां
 स्थानाभ्यां विनाऽपि साक्ष्यं वदेत् । तथाच सएव,—

“बधे चेत् प्राणिनां साक्ष्यं वादयेत् श्वसन्निधौ ।

तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत्”—इति ॥

अतं वदेदित्यस्य क्वचिद्विषये अपवादमाह मनुः,—

“शूद्रविट्चत्रविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्बधः* ।

तत्र वक्रव्यमनृतं तद्विशिष्याद्विशिष्यते।”—इति ॥

साक्ष्युक्तौ कञ्चित् विशेषमाह वसिष्ठः,—

“समवेतैस्तु यदृष्टं वक्रव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नेनैव यत्कार्यं वक्रव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं ज्ञातं वा यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तितः”—इति ॥

साक्ष्यमुपादेयं हेयञ्च विभजते मनुः,—

“स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद् ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यत् ब्रूयुस्ते धर्मार्थं तदपार्थक्यम्”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“देशकालवयोद्रव्यसंज्ञाजातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं माध्यं विानर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षौ चेत् साक्ष्यं आगतः ।

न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितम्भवेत् ॥

यस्य शेषः प्रतिज्ञाऽर्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

सोऽजयी स्यादन्यनौतं भाध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यत्रोक्तौ भवेद्बधः,—इति ग्रन्थान्तरीय-
पाठस्तु समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तद्वि सत्याद्विशिष्यते,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु
पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यस्याश्लेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादि-
तम् । स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात्,—इति ग्रन्था-
न्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

जनमभ्यधिकञ्चार्यं विब्रूयुर्यत्र साचिणः ।

तदर्थानुक्तं विज्ञेयमेष साचिविधिः स्मृतः”-इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“च्छणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

ऊने चाभ्यधिके चार्थं प्रोक्ते माध्यं न मिध्यति ॥

देशं कालं धनं संख्यां मामां जात्याकृतौ वयः ।

विसंवदेद् यत्र माक्ष्ये तदनुक्तं दिदुर्बुधाः”-इति ॥

कूटसाचिणमाह नारदः,—

“आवयित्वा ततोऽन्येभ्यः साचित्वं यो विनिष्कृते ।

म विनेयो भृशतरं कूटमाक्षी भवेद्भिः सः”-इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“न ददातीह यः साक्ष्यं ज्ञानञ्चपि नराधमः ।

म कूटसाक्षिणां पापेस्तुल्योदण्डो न चैव हि”-इति ॥

कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः,—

“लोभान्मोहात् भयान्मैत्र्यात् कामात्क्रोधान्तथैव च ।

अज्ञानाद्दालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदप्यनुक्तं,—इति यस्यान्तरीयस्तु पाठः
समीचीनः ।

† रूपं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दण्डेन चैव हि,—इति यस्यान्तरीयः पाठस्तु
समीचीनः ।

एषामन्यतमत्वेन यः साक्ष्यमनुतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषन्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 लोभात् महस्रं दण्डस्तु मोहात् पूर्वं तु साहसम् ।
 भयाद्दे मध्यमं दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 कामाद्दृशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु द्विगुणं परम् ।
 अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णं वालिश्याच्छतमेव तु ॥
 एतानाहुः कूटसाक्ष्यं प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
 धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
 कूटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
 प्रवामयेद् दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवामयेत् ॥
 यस्य पश्येन्तु सप्ताहादुक्तताक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगार्त्तिज्ञातिमरणमृणं दाप्यं दमश्च सः—इति ॥

कात्यायनः,—

“साक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् समन्दण्डं वहेन्नृणाम् ।
 अतोऽन्येषु विवादिषु त्रिशतं दण्डमर्हति”—इति ॥

बृहस्पतिः,—

“आहृतो यस्तु नागच्छेत् साक्षी रोगविवर्जितः ।
 क्षणं दमश्च दाप्यः स्यात् त्रिपक्षात् परतस्तु सः ॥
 अपृष्टसत्यवचने पृष्टस्याकथने तथा ।
 साक्षिणश्च निरोद्धव्या गह्व्या दण्ड्याश्च धर्मतः”—इति ॥

* रोगोऽर्त्तिज्ञातिमरणमृणं—इति शा० स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वहेद्वयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

साक्षिणामनेकविधावयाह्यान् विभजते बृहस्पतिः,—

“साक्षिद्वैधे प्रभूतास्तु याह्याः साम्ये गुणान्विताः ।

गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताः साम्ये तु शुचिमत्तराः”—इति ॥

मनुरपि,—

“न हि तं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान्”—इति ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः”—इति ॥

तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिमहितानामेव बहूनामसाक्षित्वमुक्तं,
न पुनः केवलानामिति मन्तव्यम् । अन्यथा, द्वैधे बहूनामिति वचन-
विरोधात् । साक्षित्वं विशेषान्तरमाह नारदः,—

“द्वयोर्विददतोरर्थे द्वयोः मत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भावयेत् तस्य साक्षिणः ॥

आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः”—इति ॥

अत्रोदाहरणम् । यत्रैकः क्षेत्रं प्रतिग्रहेण प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकु-
टुम्बो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन लब्धं भुक्तञ्च । सोऽपि देशविप्लवा-
दिना देशान्तरं सकुटुम्बो गतः । पुनस्तौ द्वावपि चिरन्तनकाला-
पगमे स्ववृत्तिलोभेन स्वकीयमागत्य क्षेत्रम् । अन्योऽपि प्रतिजानीते ;

* एतावन्मात्रमेव पठ्यते सर्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, स्वकीयमागत्य क्षेत्र-
मेकः प्रतिजानीते नयवर्म्माख्येन मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत् क्षेत्रम्,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मपालेन राज्ञा मङ्गं दत्तं मदीयमेवेतत् चेन्नम् । अथ चैकस्त्रेव
 प्रतिज्ञा,—सत्यं नयवर्मास्थेन दत्तम्, एतस्य हस्ताङ्गधर्मपालेनैतत् चेन्नं
 क्रयेण गृहीत्वा मङ्गं दत्तम्,—इति । सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः
 साक्षिणः । तत्रेदमुक्तम्,—दयोर्विवदतोरर्थे—इति । अयमर्थः । यस्य
 विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत् ; पूर्वकालिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुत-
 योपन्यासेन यः पक्षो भवेत्, तस्य साक्षिणः सभ्यैः प्रष्टव्या भवेयुः ।
 अन्यतरस्य साक्षिणश्च । तेषामुत्तरकालदानसाक्षिणामसाक्षिप्राय-
 त्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा, तदाऽर्थवशेन एतस्य हस्तात् क्रीत्वा
 मङ्गं दत्तमित्यादि तु पूर्वदानोपन्यासपक्षस्याधर्ममकिञ्चित्करत्वं भवेत्,
 तदा पश्चात्प्रतिजानानस्य साक्षिणः । पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरीभूते
 भवन्त्युत्तरवादिनः,—इति । साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायानाह नारदः,—

“असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्वादाः परिकीर्त्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ॥

केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।

कुडालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ॥

तथा कुठारपाणिस्तु त्रनश्चेत्ता प्रकीर्त्तितः ।

प्रत्ययचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपाह्व्यरुन्नरः ।

असाक्षिप्रत्यया ह्येते पाह्व्ये तु परीक्षणम्”—इति ।

शङ्खलिखितावपि । “केशाकेशिग्रहणात् पारदारिक उल्का-
 हस्तोऽग्निदग्धा शस्त्रपाणिघातकः लोभहस्तश्चोरः”—इति । साक्षि-
 निरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति बृहस्पतिः,—

* अत्र, न प्रष्टव्याः,—इति भवितुमुचितम् ।

“साक्षिणामेव* निर्दिष्टः सञ्ज्ञालक्षणनिश्चयः ।

लिखितस्याधुना वस्मि विधानमनुपूर्वशः ॥

अण्णादिकेऽपि† समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।

धात्राऽन्तराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥

देशाचारयुतं वर्षमासपत्रादिवृद्धिमत् ।

अणिमाक्षिलेखकानां हस्ताङ्गं लेख्यमुच्यते ॥

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।

लेख्यञ्च त्रिविधं प्रोक्तं विचिन्तयत् द्विधा पुनः‡—इति ॥

एतन्नयं द्विविधेन संगृह्णाति वसिष्ठः,—

“लौकिकं राजकीयञ्च लेख्यं विद्याद्विलक्षणम्”—इति ।

तयोरवान्तरभेदानाह वृहस्पतिः,—

“भागदानक्रयाधानसंविदासञ्चणादिभिः ।

सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तुऽ परस्परम् ।

कुर्वन्ति भागपत्राणि भागलेख्यं तदुच्यते ॥

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्वन् ॥ चन्द्रार्ककालिकम् ।

अनाश्केद्यमनाहार्यं दानलेख्यन्तु तद्विदुः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिणामेष,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† षण्मासिकेऽपि,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

‡ विचिं तद्वङ्घ्रा पुनः,—इति का० ।

§ स्वरुपात्,—इति शा० स० ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

गृहचेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याच्चरान्वितम् ।
 पत्रङ्कारयते यत्र क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्यावरं बद्धं यत्र लेख्यं करोति यः ।
 गोप्यं भोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिसमयात् कुर्यात् मतं लेख्यं परस्परम् ।
 राजाधिरोधिधर्माथं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्रान्महीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत्
 कर्माणि ते करोमीति वासपत्रं तदुच्यते ॥
 धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्रं तत्रोक्तं चणलेख्यं मनोषिभिः ॥
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपत्रे पटेऽथ वा ।
 ग्रामनं कारयेत् धर्मं स्थानवंश्यादिमंयुतम् ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवर्जितम् ।
 चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ॥
 दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यचाच्चरान्वितम् ।
 दानमेवेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

* यत्तु,—इति ग्रन्थान्तरोयः पाठः समीचीनः ।

† गोप्यं,—इति का० ।

‡ स्थानपत्रादिकं युतम्,—इति शा० स० ।

§ पालयतः,—इति का० ।

एवंविधं राजकृतं ग्रामनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखितन्तु प्रयच्छति ॥

सेवाशौच्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितन्तु तत् ।

पूर्वात्तरक्रियापादनिर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्यात् जयिने लेख्यं जयपत्रं तदच्यते"—इति ॥

यत्तु पूर्वमुदाहृतं, "लिखितं दशधा स्मृतम्"—इति । तत्तु विशदं सम्मतं*, लौकिकस्य सप्तविधत्वात् राजपत्रस्य त्रिविधत्वात् । ग्रामनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं, राज्ञः ग्रामनपत्रयोरेकीकरणे† तृतीयं द्रष्टव्यम् । वमिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह,—

"ग्रामनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञापत्रं प्रसादोत्थं राजकौयं चतुर्विधम्"—इति ॥

ग्रामनजयपत्रे पूर्वमुदाहृते । तत्र ग्रामने विशेषमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

"दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः"—इति ॥

अत्र निबन्धो वाणिज्याधिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासञ्च किञ्चि-
द्भनमस्मै ब्राह्मणायास्यै देवताथे वा देयमित्यादि प्रभुसमय-

* समन्वितं,—इति शा० स० । मम तु, सम्पन्नं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आज्ञापत्रसादपत्रयोरेकीकरणेन,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

लभ्योऽर्थः । अत्र यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तुः, तथापि निबन्धकर्तुरेव पुण्यं; तद्दृष्टेनैव तत्प्रवृत्तेः* । व्यासोऽपि,—

“राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

तास्रपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम् ।

क्रियाकारकसम्बन्धं समामार्थक्रियाऽन्वितम्”—इति ॥

क्रियाकारकयोः सम्बन्धो यस्मिन् शासने, तत्तथोक्तम् । समामार्थक्रियाऽन्वितं; सङ्घिःप्राथं, क्रियया समक्रियया समन्वितमित्यर्थः ।

तत्र लेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विलिखेदात्मनो वंशानात्मानं च महीपतिः ।

प्रतिग्रहपरीमाणं दानभेदोपवर्णनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“सवर्षमामपचाहर्नृपनामोपलक्षितम् ।

प्रतिग्रहौदजात्यादिमगोचरब्रह्मचारिकम् ॥

स्थानं वंशानुपूर्वञ्च† देशं ग्राममुपागतम् ।

ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यानाधिष्ठितान् लिखेत् ॥

कुटुम्बिनायका यस्य दूतवैद्यमहत्तराः ।

ते च चण्डालपर्यन्ताः सर्वान् सम्बोधयन्निति ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे ।

* तद्दृष्टेनैव तद्दृश्य प्रवृत्तेः,—इति शा० । मम तु, तद्दृष्टेनैव तत्प्रवृत्तेः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वंशानुपूर्वञ्च,—इति का० ।

दत्तं मयाऽमुकीयाय दानं सन्नद्धचारिणे”—इति ॥

अपरमपि विशेषं सएवाह,—

“सन्निवेशं प्रमाणञ्च स्वहस्तञ्च लिखेत् स्वयम् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्याप्यमुकस्य महीपतेः ॥

सामान्येऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां

काले काले पालनीयो भवद्भिः* ।

सर्वानेतान् भाविनः पार्थिवेन्द्रान्

भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः”—इति ।

जयपत्रे विशेषमाह व्यासः,—

“व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राञ्चिवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्थावरं देन परीक्ष्याप्यात्मसात्कृतम् ।

नानाऽभिशापसन्दिग्धे यः सम्यक् विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ।

पूर्णान्तरक्रियापादां प्रमाणं तत्परौक्षणम् ॥

निगदं सृष्टिवाक्यञ्च यथा सभ्यविनिश्चितम् ।

* एतदगन्तरं, तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् । पूर्वपूर्व-
क्रियायुक्तं प्रमाणं तत्त्ववेदिभिः,—इत्ययं श्लोकः का० शा० पुस्तक-
योर्दृश्यते ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । मम तु, पूर्वोत्तरक्रियापादं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

एतत् सर्वं समासेन जयपत्रे विलेखयेत्"—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“प्राङ्घ्रिवाकादिहस्ताङ्ग*मुद्रितं राजमुद्रया ।

सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्”—इति ॥

जयपत्रभेदमाह कात्यायनः,—

“अनेन विधिना लेख्यं पश्चात्कार्यं विदुर्बुधाः ।

तिरस्कारक्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥

पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।

अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥

वृत्तानुभावासन्दिग्धं† तच्च स्याद्राजपत्रकम्”—इति ॥

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः,—

“आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।

मामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥

कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ।

अन्तिक्युरोहिताचार्यमामान्येन्दर्हितेषु तु ।

कार्यं निगद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनं यतः†”—इति ॥

जानपदमपि पत्रं पुनर्व्यासेन निरूपितम्,—

“लेख्यं जानपदं लोके प्रसिद्धस्थानलेखकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, हस्ताङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति

† वृत्तानुदादसंसिद्धं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मतम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

राजवृत्तक्रमयुतं वर्षमासार्धवासरैः*

पितृपूर्वं नामजातिज्ञातिकर्णिकयोर्लिखेत् † ।

द्रव्यभेदप्रमाणञ्च वृद्धिञ्चोभयसम्प्रताम्”--इति ॥

वसिष्ठोऽपि,--

“कालं निवेश्यां राजानं स्थानं निवसनं तथा ।

दायकं ग्राहकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिं गोत्रञ्च शाखाञ्च द्रव्यमाधिं ससङ्ख्यकम् ।

वृद्धिग्राहकहस्तञ्च विदितार्थो च साक्षिणी”--इति ॥

ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,--

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यत्पत्रोपरि लेखितम्”--इति ॥

ऋणिवत् साक्षिभिरपि स्वहस्तनिवेशनं कर्त्तव्यमित्याह सएव,--

“साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनेव मया ह्यमुकसूनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकस्त्वन्ततो लिखेत्”--इति ॥

पूर्वं लौकिकलिखितन्तु वृहस्पतिना सप्तविधत्वं दर्शितं, व्यासस्तु

प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाह,--

* वर्षमासार्द्धवासरैः,--इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पितृपूर्वं नाम जातिं धनिकर्णिक-
योर्लिखेत्,--इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निवेश्य,--इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लिखितस्य,--इति पाठः प्रतिभाति ।

“चीकरञ्च* खहस्ताच्च तथोपगतसंज्ञितम् ।
 आधिपत्रं चतुर्थं तु पञ्चमं क्रयपत्रकम् ॥
 षष्ठन्तु स्थितिपत्राख्यं सप्तमं संन्धिपत्रकम् ।
 विशुद्धिपत्रकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम्”--इति ॥

तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र संग्रहकारः,—

“चीकरं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः ।
 अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवमंस्कृतैः ॥
 स्वकीयैः प्रतिनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिणाम् ।
 प्रतिनामभिराक्रान्तं पत्रं प्रोक्तं खहस्तवत् ।
 स्पष्टावगमसंयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम्”--इति ॥

कात्यायनः । “पावकेन खहस्तेना लिखितं याहकेनाभ्युपगतं
 लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम्” । नारदः,—

“आधिहृत्वा तु यद्द्रव्यं प्रयुक्तं तत् स्मृतं बुधैः ।
 यत्तत्र क्रियते लेख्यमाधिपत्रं तदुच्यते”--इति ॥

अन्याधिलेख्ये विशेषमाह प्रजापतिः,—

“धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।
 क्त्वा तदन्याधिलेख्यं पूर्वं वाऽस्य समर्पयेत्”--इति ॥

पितामहः,—

“क्रीते क्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यत् क्रियते क्वचित् ।

* ‘चीकर’ ख्याने, ‘चीरक’—इति पठ्यते का० पुस्तके । एवं परत्र ।

† इत्यनेव पाठः सर्वत्र । भम तु, पारकेन खहस्तेन वा,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

विक्रेत्रनुमतं क्रेतुर्ज्ञेयं तत् क्रयपत्रकम् ॥

पुरःसरश्रेणिगणा यत्र पौरादिकस्थितिः ।

तस्मिद्धर्थन्तु यल्लेख्यं तद्भवेत् स्थितिपत्रकम् ॥

उत्तमेषु ममस्तेषु अभिशापे ममागते ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

अभिशापे ममुत्तीर्णं प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः ' साक्षिमन्वितम्'—इति ।

अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः,—

“सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“द्वलणं पाटयेत् पत्रं शुद्धौ चान्यत्तु कारयेत्”—इति ।

लेख्यस्य प्रयोजनमाह मरीचिः,—

“स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दानएवच ।

प्रतिग्रहे च क्रीते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया”—इति ।

लिप्यनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः,—

“अलिपिज्ञ च्छणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये वा सर्वसाक्षिसमीपतः”—इति ।

पत्रनाशादौ पत्रान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* तेभ्योऽसाक्षिसमन्वितम्,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन,—इति ग्रन्थान्तरी-
यस्तु पाठः समीचीनः ।

“देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टे मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा क्षिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्”—इति ।

यच्च नारदेनोक्तम्,—

“लेख्ये देशान्तरे न्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हते ।

सतस्तत्कालकरणमसतोदृष्टदर्शनम्”—इति ।

तद्धनदानोद्यतश्चणिकविषयम् । लेख्यपरीचामाह बृहद्बृह-
स्यतिः,—

“त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

श्चणिसाचिलेखकानां हस्तात् संग्राधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“राजाज्ञया समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥

वर्णवाच्यक्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाचरम् ।

अहीनक्रमचिह्नञ्च लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यस्य प्रामाण्यस्य सिद्धिमाह सएव,—

“लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः”—इति ।

देशस्थितिर्देशाचारः । स्वहस्तकृते विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्युतं सर्वं बलोपाधिकृतादृते”—इति ।

* दृष्टदर्शनम्, - इति शा० । सतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टृदर्शनम्,—
इति ग्रन्थान्तर्धीयः पाठस्तु समीचीनः ।

परहस्तकृते विशेषमाह सएव,—

“वादिनामभ्यनुज्ञातं लेखकेन समाक्षिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्रमाणं सृतं बुधैः”—इति ।

आधिपत्रे नारद आह,—

“देशाचाराविरुद्धं यत् वक्त्रादिविधिलक्षणम् ।

तत्रमाणं सृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाचरम्”—इति ।

लेख्यदोषमाह कात्यायनः,—

“स्थानभ्रष्टाः सकान्तिस्थाः सन्दिग्धालक्षणच्युताः ।

तोयसंस्थापिता वर्णा कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

देशाचारविरुद्धं यत् सन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।

हृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनञ्च दुष्यति”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“यच्च काकपदाकीर्णं तन्नेख्यं कूटतामियात् ।

विन्दुमात्राविहीनं यत् महितं महितञ्च तत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेष्टितः ।

कूटलेख्यन्तु तत्राङ्गलेखको वाऽपि तद्विधः ॥

मुमूर्षुधनलुभ्यार्त्तसोन्मत्तव्यसनातुरैः ।

तत् सोपाधिबलात्कारकृतं लेख्यं न सिद्धति ॥

अत्युञ्जलं चिरकृतं मलिनञ्चान्यकालिकम् ।

भ्रष्टोत्सृष्टाचरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“मन्त्राभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारद्वयं तु यत् ।
तदप्रमाणं लिखितभयोपाधिकृतं तथा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“साक्षिदोषात् भवेद्दृग्धं* पत्रं वै लेखकस्य वा ।
धनिकस्यापि वै दोषात् तथा वा ऋणिकस्य च”—इति ।

दोषोक्तावयित्त्वं स एवाह,—

“प्रमाणस्य हि ते दोषाः† वक्तव्यास्ते विवादिनः ।
गूढाः सुप्रकटाः सभ्यैः कार्य्यं शास्त्रप्रदर्शनात्”—इति ॥

उद्भावनप्रकारांश्च स एवाह,—

“साक्षिलेखनकर्त्तारः कूटतां यान्ति वादिनः ।
तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दृष्टे लेख्यं प्रदुष्यति ॥
न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।
एवं प्रत्यर्थिनोक्तेन कूटलेख्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।
मिथ्याऽभियोगे दण्ड्यः स्यात् साध्वार्थादपि हीयते”—इति ।

अनन्तरभाविराजकृत्यमाह वृहस्पतिः,—

“तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।
एवं दृष्टं नृपस्थाने यस्मिन् तद्धि विचार्य्यते ॥
विमृश्य ब्राह्मणैः साङ्गं वक्तृदोषाच्च निश्चितम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भवेद्दुदुग्धं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ये दोषाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आह सएव,—

“दातुर्लेख्ये सहसन्तु ऋणिको यदि निऋते ।

पत्रस्थसाक्षिभिर्वाऽपि लेखकस्य मतेन च”—इति ।

निश्चयं कुर्यादिति शेषः । सन्दिग्धलेख्ये निर्णयमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्दिग्धलेख्यगुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“यत् साक्षिसंग्रहे लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।

तत् स्वहस्तक्रियाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिरुद्धरेत्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“विविधस्थाम्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तात्मंगोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“अथ पञ्चत्वमापन्ने लेखके सह साक्षिभिः ।

तत् स्वहस्तादिभिस्तेषां विप्रुध्येत न संग्रयः ॥

ऋणिस्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैर्लेख्यविनिर्णयः ॥

समुद्रेऽपि यदा लेख्ये मृताः सर्वे च ते स्थिताः ।

लिखितं तत् प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु च”—इति

विष्णुरपि,—

“यत्रणीं धनिको वाऽपि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।

स्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्”—इति ।

निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः,—

“लिखिते लिखितं नैव स* साक्षी साक्षिभिर्हरेत् ।
 कूटोकौ साक्षिणो वाक्यात् लेखकस्य च पत्रकम् ॥
 आद्यस्यां निकटस्यस्य यच्छक्तेन न याचितम् ।
 शुद्धर्णशङ्कयां तत्तु लेख्यं दुर्बलतामिधात् ॥
 लेख्यं विंशत्समाऽतीतमदृष्टाश्रावितञ्च यत् ।
 न तस्मिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्सपि हि साक्षिषु ॥
 प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।
 न वाच्यते च ऋणिकं न तस्मिद्धिमवाप्नुयात्”---इति ।

नारदोऽपि,—

“थोऽश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्सपि हि साक्षिषु ॥
 मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
 तदप्यपार्थं लिखितं ऋणत्वाच्चेश्वराश्रयात्? ॥
 अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आद्यस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धर्णशङ्कया,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ऋते त्वाधेः स्थिराश्रयात्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

अतथालग्नकञ्चैव बङ्ग कालं न सिद्धति”-इति ।

लेख्यहानेरपवादमाह बृहस्पतिः,-

“उन्मत्तजडमूकानां राजभीतिप्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भयार्त्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्”-इति ।

लेख्यशुद्धिप्रकारमाह नारदः,-

“दर्शितं प्रतिकालं यत् तथा तु श्रावितं च यत् ।

न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र ऋणिव्वपि हि साक्षिषु” ॥

हात्यायनोऽपि,-

“निर्दोषं प्रथितं यत्तु लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।

यथादृष्टे स्फुटं दोषं नोक्तवान् ऋणिको यदि ॥

ततो विंशतिवर्षाणि क्रौतं पत्रं स्थितम्भवेत् ।

शकस्य सन्निधावर्था यस्य लेख्येन भुज्यते ॥

वर्षाणि विंशतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।

अथ विंशतिवर्षाण्यधिकं भुक्तिः सुनिश्चिता ॥

न लेख्येन तु तत्सिद्धं लेख्यदोषविवर्जितम् ।

सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ।

आधानसहितं यत्रां ऋणं लेख्यं निवेशितम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु,
इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† पत्रं,—इति स० शा० ।

मृतः साक्षी प्रमाणन्तु स्वल्पभोगेषु तद्विदुः ।

प्राप्तं वाऽनेन चेत् किञ्चिदायञ्चात्र निरूपितम् ॥

विनाऽपि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ।

*यदि लभ्यं न चेत् किञ्चित् प्रज्ञप्तिर्वा कृता भवेत् ।

प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः*”--इति ।

लेख्यानां मिथोविरोधे बाध्यबाधकमाह व्यासः । “स्वहस्तका-
ज्ञानपेतं समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्”--इति ।
साक्षाद्यसम्भवे हारीतः,--

“न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थं दिव्येन निर्णयः”--इति ।

प्रजापतिः,--

“स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्यं रूपं लेख्यं क्वचिद् भवेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्य्या दिव्येन निर्णयः”--इति ।

हात्सदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः,--

“लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् दत्ता तदृणिको धनम् ।

धनिकोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्”--इति ।

लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः,--

“कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।

न चेत् शुद्धिं नयेत् कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्”--इति ।

साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च प्रति कूटोक्तौ उक्तविधां यो वादी
कूटशुद्धिं न नयेत्, स उत्तममाहमं दण्ड इत्यर्थः । स्थावरादौ तु
विशेषमाह स एव,--

“स्थावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।

असम्यग्भावितः कार्य्या जिज्ञापाण्यङ्घ्रिवर्जितः” ॥

अन्यलेख्यावारके याते लेख्यागमनकारणमुद्गावनीयमित्याह
व्यासः--

“पश्चाद्यस्य कृतं लेख्यमन्यहन्ते प्रदृश्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पत्रस्यागमनं ततः”--इति ।

नारदोऽपि,--

लेख्यं यच्चान्यनामाङ्गं वाद्यन्तरकृतं भवेत् ।

विवृत्य वैपरौत्यं तत्सर्वैरागमहेतुभिः”-- इति ।

इति लेख्यप्रकरणम् ।

लिखितोपसंहारपुरःसरम्भुक्तिमुपक्रमते वृहस्पतिः,--

“एतद्विज्ञानमाख्यातां साक्षिणां लिखितस्य च ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्यलेख्ये अन्यकरं याते,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विविच्य वै परौच्यम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतद्विज्ञानमाख्यातम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

साम्प्रतं स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेषु विधिरुच्यते”--इति ।

तत्र स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि सएवाह,—

“विद्यया क्रयलब्धेन* श्रौर्यभार्याऽन्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधोच्यते”—इति ।

नारदोऽपि,—

“लभं दानक्रियाप्राप्तं श्रौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवाद्प्रजाज्जातं षड्विधस्तु धनागमः”—इति ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारीतः,—

“न मूलेन विना शाखा अन्तरीचे प्ररोहति ।

आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिः शाखा प्रकीर्त्तिता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नेव गच्छति”—इति ।

आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणमित्याह

नारदः,—

“आगमोदीर्घकालश्च विच्छेदोपरबोधितः† ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गोभोग इत्यते”—इति ।

अन्यतराङ्गस्य वैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीति आह

नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रयलब्धेन,—इति पाठः प्रतिमाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निश्चिद्रोऽन्यरवोष्मिन्तः,—इति ग्रन्थान्त-
रीयपाठस्तु सम्यक् ।

“सम्भोगं केवल यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचिन् ।

भोगश्चक्ष्णापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“प्रणष्टागमलेख्येन भोगारूढेन वादिना ।

कालः प्रमाणं दानञ्चाकीर्त्तनीयाधिभंसदि” इति ।

पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह संग्रहकारः,—

“भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमन्तु कृषीबलाः ।

ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्तास्तत्सीमापतयः क्रमात् ॥

लिखितं साक्षिणोभुक्तिः क्रियाः क्षेत्रगृहादिषु ।

आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते चिरन्तने”—इति ।

क्रयदानादावागमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखितसा-
क्षिभुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तेर्भेदमाह कात्यायनः,—

“भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमाऽनागमा तथा ।

त्रिपुरुषी स्वतन्त्रा तु भवेदन्त्या तु सागमा”—इति ।

पुरुषत्रयानुगता भुक्तिरागमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । स्वन्त्या तु
भुक्तिरागमसहितैव प्रमाणम् । एतदेव* वृहस्पतिः,—

“भुक्तिस्त्रैपुरुषी यत्र चतुर्थे सम्भवर्त्तिता ।

तद्भोगः स्थितरां याति न पृच्छेदागमं क्वचित् ॥

अनिषिद्धेन यद्भुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्रिपुरुषी यतः” ॥

“तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी”—इति वा पाठः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतदेवाह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

त्रिपुरुषभोगेन षष्टिसंवत्सरादयः उपलक्ष्यन्ते । अतएव व्यासः,-

“पूर्वाणि*विंशतिं भुक्त्वा स्वामिनाऽव्याहता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपुरुषी त्रिगुणिता तत्र नान्वेष्य आगमः”-इति ।

वृहस्पतिर्नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति,-

“पितामहो यस्य जीवेज्जीवेच्च प्रपितामहः ।

त्रिंशत् समा या तु भुक्तिः† सा भुक्तिर्याहता परैः ॥

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा परतः सा चिरन्तनी‡”-इति ।

स्यत्यन्तरे पञ्चत्रिंशद्वर्षाणि पौरुषोभोग इत्युक्तम्,-

“वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुषोभोग उच्यते”-इति ।

यदि विंशतिवर्षः पौरुषोभोगः, यदि वा त्रिंशद्वर्षः, पञ्चत्रिंश-
द्वर्षा वा, सर्वथाऽपि त्रिपुरुषभोगेन तत्करणयोग्यः कालउपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,-

“स्मार्त्तं काले क्रिया भूमेः आगमा भुक्तिरिच्यते ।

अस्मार्त्तंऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता”-इति ।

अनुगमाभावादिति योग्यानुपलक्ष्यभावेन आगमाभावनिश्चया-
सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाशदधिकशतवर्षपर्यन्ताती-
तकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिस्त्वेतत्सारप्रमाणावगममूलैव स्वले प्रमाणम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । वर्षाणि,—इति ग्रथ्यान्तरीयपाठस्तु सम्यक् ।

† त्रिंशत्समायान्तु भुक्तौ,—इति शा० ।

‡ स्वाच्चिरन्तनी,—इति का० ।

तन्मूलसागमाभावाद्*योग्यानुपलब्ध्या बाधमानत्वात् । स्मरणयोग्ये
पुनः पञ्चाशदधिकशतवर्षातीतकालात् प्राचीनकाले प्रारम्भा स्व-
कालदार्यावसितागममूलिका विनाऽपि मानान्तरागतसागममूलतां
स्वले प्रमाणमिति । अस्मार्त्तऽपि काले अनागमस्यतिपरम्परायां
सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव नारदः,—

“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यब्दशतान्यपि ।

चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”—इति ।

निश्चितानागमः स्वभोगस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्याहितं हतन्यस्तं बलावष्टभ्याचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतेऽप्यागमं विना”—इति ।

अन्याहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । हतमाहतम् । न्यस्तं निक्षिप्तम् ।
बलावष्टभं राजप्रसादादिबलावष्टभेन भुक्तम् । याचितं परकौय-
मलङ्काराद्यर्थमानीतम् । सम्बर्त्ताऽपि,—

“या राजक्रोधलोभेन क्लान्यायेन वा कृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तत् शक्यं पराहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम्”—इति ।

एतच्च अन्यायेनापि भुक्तमाहर्तुमशक्यम्, किं पुनर्न्यायेन
भुक्तमित्येतत्परम् । शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यमाह वृहस्पतिः,—

“यस्य त्रिपुरुषी भुक्तिः पारम्पर्यक्रमागता ।

* तन्मूलमनागमाभावाद्,—इति शा० ।

न सा चालयितुं शक्या पूर्विकाष्ठासनाद्भुते”-इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,—

“स्वहस्तादागमपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।

ततस्त्रैपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते*”—इति ।

तत्रवाहपरम्परया तत्रसिद्ध्या निश्चितागमभोगविषयम् । सत्य-
विच्छेदे† सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह वृहस्पतिः,—

“भुक्तिर्वलवती शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी ।

विच्छिन्नाऽपि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वप्रसाधिता”—इति ।

चिरन्तनायाः भुक्तेः क्वचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य षड्कथी तमुद्धरेत् ।

त तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः शोध्यः स्यान्न तद्भोगान्निवर्त्तयेत्”--इति ।

अनुद्धारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादेः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रमाणांतरमिष्यते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सत्यपि विच्छेदे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ तद्भोगमात्राद्धेतोर्व्यवहारं न निवर्त्तयेदित्यर्थः । न तं भोगोनिव-
र्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

न तत्सुतस्तसुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि”--इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह,--

“आहर्त्ता युक्तभुक्तोऽपि* लेख्यदोषान् विप्रोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्रुयात्”--इति ।

त्रिपुरक्षेषु व्यवस्थितं माधकं क्रमेण दर्शयति नारदः,--

“आदौ तु कारणं भुक्तिर्मध्ये भुक्तिस्तु मागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी”--इति ।

अत्ररार्थस्तु संग्रहकारेण दर्शितः,--

“कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेश्च प्रभुरागमः ।

तस्यैवाथ तृतीयस्य प्रभुर्भुक्तिस्तु मागमा† ॥

भुक्तिर्या मा चतुर्थस्य प्रमाणं सन्तता महत् ।

परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलैव प्रभुर्मता”--इति ।

क्वचित् भुक्तेरेव प्राबल्यमितराभ्यामित्याह कात्यायनः,--

“रथ्यानिर्गमनद्वारे जलवाहादिमंत्रये ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चयः”--इति ।

नारदोऽपि,--

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्सपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावरेषु यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्”--इति ।

सम्बन्तोऽपि,--

* युक्तभुक्तोऽपि,--इति शा० ।

† प्रभुर्भुक्तिः स्फुटागमा,--इति का० ।

“त्यज्यमाने गृहचेत्रे विद्यमाने तु राजनि ।

भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तत्र कारणम्”--इति ।

एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तं, न पुनर्भोक्तुः स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वाभिद्धेः । अपहारेणापि भोगसम्भवात् । अतएव कात्यायनः,--

“नोपभोगे बलं कार्य्यमाहर्त्रां तत्सुतेन वा ।

पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मा व्यवस्थितः”--इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी”--इति ।

यदपि प्रजापतिनोक्तम्,—

“दानकालाद्यदाऽऽरभ्य भुक्तिर्यस्य विघातिनी ।

समा विंशत्यवधिका तस्यान्तं न विचारयेत्”--इति ।

तदेतदासेधमकुर्वतां फलहानिविषयम् । न तु भूहानिविषयम् । यस्मात् तत्कालोपलक्षितभुक्तेरेव तत्र प्रामाण्यात् । अतएव वृहस्पतिः,—

“त्रिपुरुषं भुज्यते येन समचं भूरवारिता ।

तस्य नैवापहर्त्तव्या क्षमालिङ्गेन चेदथ”--इति ।

आध्यादिपचकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* क्षमालिङ्गेन चेदयदा,—इति का० । मम तु, क्षमालिङ्गं न चेदथ,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीओत्रियाणां धनैरपि”—इति ।

मनुरपि,—

“आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिस्त्रियः ।

राजस्वं ओत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति”—इति ।

ओत्रियग्रहणमन्यासक्रोपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“ब्रह्मचारौ चरेत् कश्चित् व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थी चान्यविषये दीर्घकालं चरेन्नरः* ॥

समावृत्तो व्रतौ कुर्यात् स्वधनान्वेषणं ततः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगः तद्धनस्यापहारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।

शिष्यविद्यार्थिनाञ्चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुहृद्भिर्बन्धुभिश्चैषां यत्नं भुक्तमपश्यताम् ।

नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन हीयते”—इति ॥

धनस्य दशवार्षिकी हानिरिति यदुक्तं, तस्य विषयविशेषे संको-
चमाह मरीचिः,—

“धनवाह्यालंकरणं याचितं प्रीतिकर्षणा ।

चतुःपञ्चाब्दिकं देयमन्यथा हानिमाप्नुयात्”—इति ।

अत्रापवादमाह मनुः—

“संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

* वसेन्नरः,—इति का० ।

धेनुरूद्रोवहृद्द्रो यस्य वश्यः प्रभुज्यते”—इति ।

वाचितेख्यपवादमाह व्यासः,—

“याच्याधर्मेण यद्भुक्तं ओत्रिधै राजपूरुषैः ।

सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि न तद्भागेन हीयते”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अनाग्रमं तु यद्भुक्तं गृहचेत्रापणादिकम् ।

सुहृद्बन्धुसकुल्यैश्च न तद्भागेन हीयते”—इति ।

हानौ कारणमाह सएव,—

“धर्मचयः ओत्रिये स्यादभयं राजपूरुषे ।

स्नेहः सुहृद्बान्धवेषु भुक्तान्येतानि हीयते”—इति ।

क्वचिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्ते प्रत्येकदेशान्तरेषु* प्रमाणम् । तदाह
वृहस्पतिः,—

“यथेकशासने ग्रामचेत्रारामाश्च लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते”—इति ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

भुक्त्युपसंहारपुरःसरं दिव्यमुपस्थापयति वृहस्पतिः,—

“स्थावरस्य तदाख्यातं† लाभभोगप्रसाधनम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्वचिदेकदेशभोगेऽनुपभुक्तप्रत्येक-
देशान्तरेषु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्थावरस्यैतदाख्यातं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

प्रमाणहीने पादे तु न दोषो दैविकी क्रिया”—इति ।

दिव्यमुद्दिगति वृहस्पतिः,—

“घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।

षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्ताः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥

अष्टमं फालभित्युक्तं नवमं धर्मकं तथा ।

दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थं महात्मनः”—इति ।

शङ्खः । “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनं कोशोऽग्नि-
प्रवेगोलोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”—इति ।

शपथश्च वृहस्पतिना दर्शितः,—

“सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।

एते च शपथाः प्रोक्ता अन्यार्थं सुकराः सदा”—इति ।

शंखलिखितावपि । “इष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”—
इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयो-
क्तव्यानि । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाऽग्न्यापोविषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तारि”—इति ॥

एषामग्निशब्देन तप्तायःपिण्डतप्तमाषतप्ततण्डुलाश्च गृह्यन्ते ।
“न भुक्तौ कोशमन्त्रेऽपि दापयेत्”—इति स्वन्धाभियोगे कोशश्च ।

कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टंभाभियोगेऽपि प्राप्स्यर्थः । न महा-
भियोगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शंकाभियोगएव प्राप्तिः
स्यात्,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलाश्चैव कोशाश्च शंकास्त्रेव न संग्रहः”—इति

स्मरणात् । शीर्षकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः । तत्र शिरमि
तिष्ठतीति शीर्षकस्यः । *यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा
दिव्यानि देयानि । तथाच नारदः,—

“शीर्षकस्यो यदा न स्यात् तदा दिव्यं तु दौयते*”—इति ।

दिव्यदाने नियममाह पितामहः,—

“अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्तयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विलियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः”—इति ।

अभियुक्ताय दातव्यं नान्यस्येति नियमस्य अपवादमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“रूच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्,
तदा दिव्यानि न देयानि । तथाच नारदः,—शीर्षकस्यो यदा न स्या-
त्तदा दिव्यं न दौयते । इति पाठः प्रतिभाति । अन्यथा ‘शीर्षकस्ये-
ऽभियोक्तरि’—इति याज्ञवल्क्यादिवचनविशेषात्तेरिति ध्येयम् ।

नारदोऽपि,—

“परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः* प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः†”—इति ।

क्वचित् विषयविशेषेऽशिरो दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः,—

“पार्थिवैः शंक्रितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः ।

शंकाशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥

लोकापवाददुष्टानां शंक्रितानान्तु दस्युभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि नो शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शंकासु शिरः शोके कल्पे न कदाचन ।

अशिरांसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्”—इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति संग्रहकारः,—

“धटादीनि विषान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत्”—इति ।

पितामहः,—

“अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलस्यैव कोशश्च शंकास्त्रितौ नियोजयेत्”—इति ॥

कात्यायनः,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे च्छक्थिनां तथा ‡ ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

* सर्वत्रैव,—इति स० ।

† अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैव प्रकीर्तितः । स्याद्वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत्किरः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

‡ सदा,—इति स० शा० ।

“विस्मभ्ने सर्वशंकासु मन्त्रिकार्यं तथैवच ।
 एषु कोशः प्रदातव्यो विद्वद्भिः शुद्धिवृद्धये* ॥
 शिरस्थोऽपि विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत
 धटादीनि विषान्तानि कोशएकोऽशिरःस्थितः†”-इति ।

धनतारतम्येन † दिव्यव्यवस्थामाह वृहस्पतिः,—

“विषं सहस्रापकृते पादोने च ज्ञताशनः ।
 त्रिभागोने च सलिलं सर्वे देयो धटः सदा ॥
 चतुःशतेऽभियोगे तु दातव्यं तप्तमाषकम् ।
 त्रिशते तण्डुलं देयं कोशएकः शिरः स्मृतः ॥
 शते हते निवृत्ते वा दातव्यं धनशोधनम् ।
 गोचोरस्य प्रदातव्यं शस्ये फालं प्रयत्नतः ॥
 एषा मंख्या निकृष्टानां मथ्यानां द्विगुणा स्मृता ।
 चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीचकैः”--इति ॥

कात्यायनोपि,—

“ज्ञात्वा मंख्यां सुवर्णानां शतमःने विषं स्मृतम् ।
 अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव ज्ञताशनम् ॥
 षष्ठ्यानाशे विषं देयं चत्वारिंशतिके धटम् ।
 त्रिंशद्दशविनाशे वै कोशपानं विधीयते ॥
 पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलम् ।

* इत्यमेव पाठः सव्वच । मम तु, शुद्धिसिद्धये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† कोशएकः शिरः स्मृतः,—इति शा० स० ।

‡ पण्यतारतम्येन,—इति शा० स० ।

तदर्धार्धस्य नाग्रे तु देयं पुत्रादिमस्तकम् ॥

तदर्धार्धविनाग्रे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः—इति ।

विष्णुरपि । “सर्वेषु चार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वांकुरैश्च* गापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं, त्रिकृष्णलोने रजतकरं, चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरं, पञ्चकृष्णलोने सीरव्रतं, सीरोद्धृतमहीकरम् । द्विगुणार्थं यवा विहिताः† समय-क्रिया वैश्यस्य । त्रिगुणैः‡ राजन्यस्य । चतुर्गुणैः§ ब्राह्मणस्य”—इति । पादस्पर्शादीनां विशेषाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः,—

“विप्रे तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्बनम् ।

ऊनं त्रिके तु रूयं स्यात् कोशपानमतः परम्”—इति ॥

निष्कशब्देन काञ्चनकर्षचतुर्यांगो यो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते । तत्रापि क्वचिद्देशे निष्कव्यवहारात् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानामिति यदुक्तं, तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः,—

“लोकसंव्यवहारार्थं या संख्या प्रथिता भुवि ।

तास्रह्यसुवर्णानान्ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिचैका परिमाणतः ।

ताराजसर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥

* दूर्वाकरं,—इति ग्रथ्यान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यथाभिहिता,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्वेककृष्णालम् ।

पञ्च कृष्णालकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥

पलं सुवर्णाञ्चत्वारः पलानि धरणन्दश ।

हे कृष्णाले समष्टते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥

ते षोडश स्याद्भरणम्पुराणञ्चैव राजतः ।

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः—इति ॥

माषशब्दः सुवर्णस्य षोडशे भागे वर्तते । कृष्णालशब्दस्तु कर्ष-
द्वितीयभागवाची । माषपञ्चमांशस्य कर्षत्वात् । रूप्यद्रव्यस्य नामनि
कर्षवचनमस्ति* । कार्षापणशब्दौ† पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नाम-
धेये । गद्यानधारणशब्दौ पलदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामनी । कर्ष-
चत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य माषसंज्ञा । निष्कशतमाषशब्दे एकपले
रूप्यद्रव्ये वर्तते‡ । अतएव रूप्यसंज्ञाऽधिकारे याञ्चवत्कथञ्चाह,—

“शतमानन्तु दशभिर्धराचैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णाञ्चत्वारः—”इति ।

वृहस्पतिः सुवर्णशब्दस्य अर्थान्तरमाह,—

“ताम्रकर्षकता मुद्रा विज्ञेया कर्षका पणः ।

* रूप्यद्रव्यस्य नामनिष्कवचनमस्ति—इति स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुराणकार्षापणशब्दौ,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निष्कशतमाषशब्दौ एकपले रूप्य-
द्रव्ये वर्तते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सएव चान्द्रिका प्रोक्ता तास्यतस्यस्तु धानकाः ॥

तद्द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः सएव तु”—इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह,—

“पलं सुवर्णाः चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम्”—इति ।

राजतेऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः,—

“कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्त्तते”—इति ।

व्यासस्तु सौवर्णनिष्कस्य प्रमाणमाह,—

“पलान्यष्टौ सुवर्णं स्युस्ते सुवर्णास्यतर्दश ।

एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”—इति ।

तत्र मनुकप्रमाणात् प्रमाणान्तरमाषादि दिव्यदण्डव्यतिरिक्त-
विषये देशव्यवहाराविरोधेन ग्राह्यम् । तथा च वृहस्पतिः,—

“संख्या रश्मिरजोभृत्वा* मनुना ममुदाहृता ।

कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

कार्षापणसहस्रन्तु दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्द्धी मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्मृतः”—इति ॥

जातिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः,—

“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऊताशनः ।

वैश्यस्य सल्लिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनौषिभिः”—इति ॥

अनित्या चेयं व्यवस्था ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संज्ञा रश्मिरजोभूर्या,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“सर्वेषु सर्वद्विषं वा विषवर्जं द्विजोत्तमः”—इति
कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापत्ते वयोविशेषादिना व्यव-
स्थापनीयम् । तदाह नारदः,—

“क्लृवानुन्मत्तवधिरान् पतितांश्चार्दिताम्बरान् ।
बालवृद्धस्त्रिय एषां परीक्षेत घटे सदा ॥
न स्त्रीणान्तु विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
घटकोशादिभिस्तासामतस्तासां विचारयेत् ॥
न मञ्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्भगाः ॥
सहसाऽप्यागतानेताञ्चैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विशेषां विशेषयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“न लोहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुमेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्याच्च न क्वचित् ॥
तण्डुले न नियुञ्जीत व्रतिनां शुखगोगिणाम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ॥
यद्वायं स्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

* बालवृद्धस्त्रियो येषां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वञ्च । मम तु, न विशेष्य,—इति पाठः प्रतिभाति

कोशः प्राञ्चैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“मातापिताद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

लिङ्गिनां प्रसवानान्तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णसङ्करजातीनां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव तु यन्नतः ।

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ॥

न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोधाः स्वकैर्नरैः”—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“सव्रतानां कृशाङ्गानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते”—इति ॥

तदग्न्यम्बुविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“धनदारापहाराणां स्तेयानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि मंग्र्येषु न निर्दिशेत्”—इति ॥

तत्तैर्नियुक्तपुरुषालाभविषयम् । हारौतः वर्णविषयो विशेष-

माह,—

“राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

* अस्पृश्यधनदाराणां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वर्णविशेषे,—इति प्रतिभाति ।

न विषं ब्राह्मणे दद्यात् विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।

कोशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेवच ॥

पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णं प्रयोजयेत्”—इति ॥

दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः,—

“चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैवच ।

एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

धटः सार्वत्रिकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

तथा शिशिरहेमन्ते वर्षाखपिच दापयेत् ।

ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“अग्निः शिशिरहेमन्ते वर्षासु परिकौर्तितः ।

शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न ग्रीते कोशसिद्धिः स्यात् नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप”—इति ॥

विष्णुरपि । “स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया । सा च न वाति वायौ न नास्तिकस्य । असद्गर्मलोहकारिणामग्निर्देयः । न शरद्ग्रीष्मयोश्च । न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रावृषि न । स्नेहव्याध्यर्दितानां भौरूणां श्वासकाग्निनामम्बुजीविनां न चोदकम् । हेमन्तशिशिरयोश्च न । नास्तिकेभ्यः कोशो न देयः । कुष्ठव्याधिमारकोपदृष्टेश्च”—इति । पितामहोऽपि,—

“पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च धटो भवेत् ।

मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुग्रीतलम्”--इति ॥

दिव्यदेशानाह,—

“प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ॥

इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे”—इति ।

अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः,—

“दण्डस्थानेऽभिग्नानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः”—इति ।

दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिरित्याह नारदः,—

“अदेशकालदत्तानि वह्निर्वासहतानि च ।

व्यभिचारं सदाऽर्य्येषु कुर्वन्तौह न संशयः”—इति ॥

वासो जननिवासः । तस्माद्बहिर्निर्जनप्रदेशइति यावत् । तथा

च पितामहः,—

“दिव्येषु सर्वकार्य्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्य्युः सोपवासोनृपाङ्गया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन धर्मवित् ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततोवदेत् ॥

एह्येहि भगवन् धर्मं अस्मिन् दिव्ये समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वखादित्यमरुद्गणैः ॥

आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्” ।

धटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् ।' एषां धर्माणां सर्वदिव्यसा-
धारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दर्शितः,—

“इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेषां दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरञ्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णाभस्त्वग्निश्चार्य्यसुवर्णभाः ।

तत्रैव निश्चरतिः श्यामो वायुस्ताम्रः प्रशस्यते ॥

ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ॥

धर्मा* ध्रुवस्तथा व्योम आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

देवेशेऽग्नानयोर्मध्ये आदित्यानां यथाक्रमम् ।

धाताऽर्थ्यमा च मित्रश्च वरुणेऽग्नौ भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्रष्टा ततो विष्णुरजयो यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायशाः ।

* धरो,—इति का० ।

अजैकपादहिर्बुद्धयः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली न विग्राम्यति ।
 स्थाणुर्भवश्च* भगवान् रुद्रास्त्रिकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेश्वरश्चोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही च महेंद्राणी चामुण्डा गणसंयुता ।
 निच्छतेस्त्रुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥
 प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 घटस्योत्तरभागे† तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानां च खनाम्ना पूजनं विदुः ।
 भूषाऽवमानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं‡ क्रमात् ॥
 अर्घ्यादि पञ्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।

* स्थाणुर्भवश्च—इति का० ।

† तथेन्द्राणी,—इति का० स० ।

‡ धर्मस्योत्तरभागे,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्त्वा चार्घ्यादिकं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्”—इति ॥

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसंख्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतम्”—इति ।

एतत् सर्वमुपवासदिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह नारदः,—

“अहोरात्रोषितः स्वात्वा आर्द्रवामा स मानवः ।

पूर्वाह्नं सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सचेलस्नातमाह्वय सूर्योदयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“त्रिरात्रोपषिताथैव एकरात्रोषिताय च ।

नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे”—इति ॥

अथञ्चोपवासविकल्पोबलवद्बलवद्विषयतया द्रष्टव्यः । होमानन्तरं

पितामहः,—

“यच्चार्थमभियुक्तः स्यात् लिखितं तन्तु पत्रके ।

मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यञ्च शिरोगतम्”—इति ॥

मन्त्रस्य,—

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदर्थमभियुक्तः,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापोऽहदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च मन्ध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥

अथश्च विधिः सर्षदिव्यसाधारणः ।

“इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्”—इति
पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च
सएव,—

“अलिक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्”—इति ।
इति दिव्यमाह्वका ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे धटः सदा ।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सभाराजगृहद्वारसुरायतनचत्वरे”—इति ।

पितामहः,—

“विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालान्तु कारयेत् ।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवायसैः ॥
कवाटवीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।
पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः”—इति ॥

धटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः,—

“चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।

अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ न चेदध्वंद्धमेवच ॥

च्छित्वा तु याज्ञिकं वृचं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः”--इति ॥

नारदः,—

“खादिरीं कारयेत् तत्र निर्व्रणं शुक्लवर्जिताम् ।

शिंशपान्तदभावे तु सालं वा कोटरैर्विना ॥

अर्जुनस्तिलकोऽग्नोकः शमीयो रक्तचन्दनः ।

एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥

ऋज्वी धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।

चतुरस्रस्त्रिभिः स्थानैर्धटः कर्कटकादिभिः”--इति ॥

पितामहः,—

“कर्कटानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ।

हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपि”--इति ॥

व्यासः,—

“हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोस्तयोः ।

षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः”--इति ॥

पितामहोऽपि,—

“तोरणे तु तयोः कार्यं पार्श्वयोरुभयोरपि ।

धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥

अवलम्बौ तु कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृगमयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ”--इति ॥

नारदः,--

“शिक्यद्वयं समासाद्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।

एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

धारयेदुत्तरे पार्श्वं पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

पीठकं पुरतस्तस्मिन्निष्टकां पांशुलोष्टकम्”--इति ॥

पितामहः,--

“एकस्मिन् रोपयेन्मर्त्यमन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

दृष्टकामस्त्रपाषाणकपालाम्बिविवर्जिते”--इति ॥

अत्र मृत्तिकेष्टकाद्यावपांशूनां विकल्पः । समतानिरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथाच पितामहः,--

“परौचका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैवच ॥

कार्यं परौचकैर्नित्यमवलम्बसमोधटः ।

उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन्न स्रवते तोयं स विज्ञेयः समोधटः ।

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ॥

धटन्तु कारयेत् नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।

तत आवाहयेत् देवान् विधानेन च मन्त्रवित् ॥

वाद्येन तूर्यघोषेण गन्धमाल्यानुलेपनैः”--इति ।

अत्र विशेषमाह नारदः,--

* पिटकं पुरयेत्तस्मिन्निष्टकां,--इति का० ।

“रत्नैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्नूपूपाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्”—इति ॥

इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्निवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह

पितामहः,—

“धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनाऽनेन शास्त्रवित् ।

त्वं धट, ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

धकारात् धर्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते”—इति ॥

शास्त्रवित् प्राङ्निवाकः ।

“त्वमेव धट, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहारेऽभिग्रस्तोऽयं मानुषस्तोऽन्यते त्वयि ।

तदेनं संग्रथं तस्मात् धर्मतश्चेत्तुमर्हसि”—इति ॥

ततः संग्रोथ्यां तुलामामन्त्रयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥

त्वं तुले, सत्यधामासिः पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, धटस्तेनाभिधीयसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† संग्रोध्य,—इति स० । श्रोध्य,—इति का० । ममतु, श्रोध्यः,—इति वा, स श्रोध्यः,—इति वा पाठः प्रतिभाति ।

‡ सन्निधौ मासि,—इति शा० स० ।

तत् सत्यं वद् कल्याणि, संग्रयान्नां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधो नय ।

शुद्धिश्चेद्गमयोद्धं मां तुलामित्यभिमन्वयेत्"—इति ॥

ततः प्राङ्निवाकस्तुलाधारकं श्रपथैर्नियम्य शोधं पुनरारोपयेत् ।

तथा च नारदः,—

“समयं परिगृह्णाथ पुनरारोपयेत् नरम् †

निहिते वृष्टिरहिते शिरस्यारोष्य पत्रकम्—इति ।

समयाः श्रपथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः,—

• “ब्रह्मज्ञानां कृता लोकाः” ये लोकाः कृट्साक्षिणाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा”—इति ॥

पुनरारोपणानन्तरं नारदः,—

“त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं नानृतं तोल्यते त्वया ।

तदेवं संग्रयं रूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यते ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन्, शुभाशुभविभावतः । ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ब्रह्मज्ञाने स्मृतालोकाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, त्वमतिरिच्यसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विभावितः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
 द्यौर्भूमिरापोहृदयं यमश्च ।
 अहश्च रात्रिश्च उभे च मन्ध्ये
 धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्”—इति ।

तदनन्तरं पितामहः,—

“ज्योतिर्विद्वाह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
 विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षा कालकोविदैः ॥
 साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।
 ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
 तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयुक्तिविनिर्णयः”—इति ॥

आरोपितञ्च विनाडीपञ्चकं यावत्तावत्तथैवा स्थापयेत् । दशगु-
 र्वचरोच्चारणकालः प्राणः, षट्प्राणा विनाडिका । उक्तञ्च,—

“दशगुर्वचरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका”—इति ।

शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणमाह नारदः,—

“तुलितो यदि वर्धत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।
 समोवा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः—इति ॥

व्यासः,—

“अधोगतो न वै शुद्धोच्छुद्धोर्ध्वगतस्तथा ।

* इत्यमेव पाठः कूर्व्वच । मम तु, शुद्धशुद्धिनिर्णयः,—इति पाठः
 प्रतिभाति :

† यावत्तथैव,—इति का० ।

ममोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा शुद्धिरुदाहता ॥

शिरश्चेदेऽक्षभङ्गे च भ्रुयश्चारोपयेन्नरम् ।

एवं निःसंगयज्ञानान्ततो भवति निर्णयः” ॥

शुद्धेस्तु संग्रयो नारदेन प्रपञ्चितः,—

“तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तं विषमं न्यस्तलक्षणम् ॥

यदा वा सुप्रणुना वा चलेत्पूर्वमधोऽपिवा ।

निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतरं वदेत्”—इति ॥

अयमर्थः । यदा तुलाग्रभागौ तिर्यक् चलितौ, यदा वा समताज्ञा-
नार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च
कम्पते, यदा च तुलाधारकेण हठात् प्रमुच्यते, तदा जयं पराजयं
वा न विनिश्चेतुं शक्यादिति । राज्ञः कर्त्तव्यमाह पितामहः,—

“सद्भिः परिवृतो राजा शुद्धं हृढं प्रप्रजयेत् ।

स्रत्विकपुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥

एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति घटविधिः ।

अथाम्निविधिः ।

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तात्त्रयमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥
 पञ्चमं लिन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते” ।
 सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम् ॥
 पुरस्तात्त्रयमं यत्तु तन्महदैवतं विदुः ।
 गोमयेन कृतानि स्युरङ्गिः पर्युचितानि च ॥
 द्वात्रिंशद्भ्रूलान्याङ्गर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्^(१) ।
 अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥
 षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।
 मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः—इति ।

तत्र, नवमं मण्डलं परिमिताङ्गुलप्रमाणकं, तद्विहाय अष्टभि-
 र्मण्डलैरष्टभिश्चान्तरालैः प्रत्यकं षोडशाङ्गुलप्रमाणकैरङ्गुलानां षट्-
 पञ्चाशदधिकशतद्वयं सम्पद्यते । अङ्गुलप्रमाणञ्च स्मृत्यन्तरेऽभि-
 हितम्,—

“तिर्यग्यत्रोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा ब्रीहयस्तयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्दाशाङ्गुला”—इति ।

अत्र च, गम्यानि सप्तैव मण्डलानि । “स तमादाय सप्तैव मण्ड-
 लानि शनैर्नजेत्”—इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि,—

“हस्ताभ्यां तं सहादाय प्राङ्घ्रिवाकसमिरीतः ।

(१) अत्र, मण्डलपरिमाणं षोडशाङ्गुलं मण्डलयोरन्तरपरिमाणमपि तां-
 वदेव । तथाच प्रथममण्डलमवधीकृत्य द्वितीयमण्डलपर्यन्तं द्वात्रिं-
 शदङ्गुलपरिमाणं सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

स्थितैकस्मिन् यतोऽन्यानि* ब्रजेत्सप्त त्वजिह्वगः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽष्टमं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य यां भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वागर्पयेत्पदम् ।

मण्डलञ्चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विमृजेन्नरः"—इति ।

अग्निविसर्गश्च नवमे मण्डले कार्यः । तदाह पितामहः,—

“अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेत्ततः”-इति ।

अथ पिण्डपरिमाणमाह पितामहः,—

“असमं तं समङ्गत्वा पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डन्तु तापयेद्ग्रावष्टाङ्गुलमयोमयम्”—इति ।

प्रथममण्डलाद्दक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नेयं पत्रमानायेति मन्त्रेणा-
ष्टोत्तरशतवारं प्राङ्निवाको जुहुयात् । “अग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्”—
इति स्मरणात् । तस्मिन्नग्रावयःपिण्डं लोहकारेण तापयेत् । तदाह
नारदः,—

“जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनाथोऽग्नौ तु दापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्चितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्द्विजैः ॥

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ततोऽन्याग्नि,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

† निक्षिपेद्धः,—इति का० ।

द्वतीयतापे ताप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्सृतम्”—इति ।

लोहशुद्धयर्थमुचितजले* निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्य पुनः सन्तापनं द्वतीयस्तापः । तस्मिन् तापे वर्त्तमाने धर्मावाहनादिमन्-
मण्डपं पूर्वोक्तविधिं विधाय पिण्डस्य मग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।
मन्त्राश्च नारदेन दर्शिताः,—

“त्वमग्ने, वेदाश्चत्वारः त्वञ्च यज्ञेषु ह्ययसे ।

त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां यथा वेत्सि शूभाशुभम् ।

पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेषु ग्रीतो भव ऊताग्रन ॥

त्वमग्ने, सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हमि”—इति ।

तत्रादावेव ब्रौह्मि विमर्दनेन शोधयस्व करौ लक्षयेत् । तदाह
विष्णुः । “करौ विमृदितौ ब्रौह्मिस्तस्यादावेव लक्षयेत्”—इति ।

लक्षयेदित्यस्यार्थो नारदेन विवृतः,—

“लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोस्त्रयोरपि ।

प्राकृतानीव गूढानि सत्रणान्यत्रणानि च ॥

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लोहशुद्धयर्थमुचितजले,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

हस्तचतेषु सर्वेषु कुर्याद्द्वंसपदानि तु” ।

अग्निधारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं तस्य शोध्यस्य करद्वयस्थितस्य
अन्नणादिस्थानेषु *अलक्तकादिंरसेन हंसपदानि कुर्यादित्यर्थः । ततः
कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“करौ विमृदितब्रीहौ लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्तश्वत्यस्य पर्णाणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्”—इति ।

पर्णाणि च समानि,—

“पत्रैरञ्जलिमापूर्य्य अश्वत्यैः सप्तभिः समैः”—इति

स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्त्तव्यानि ।

“वेष्टयेत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः”—इति

नारदस्मरणात् । तथा, सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापत्राणि
दधक्तांश्चाक्षतानपि अश्वत्यपत्राणामुपरि विन्यसेत् । तदुक्तं स्मृत्य-
न्तरे,—

“सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा”—इति ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“अयस्तप्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पदे”—इति ।

तदश्वत्यपत्रालाभविषयम् । यतोऽश्वत्यपत्राणां मुख्यत्वमाह
पितामहः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, करद्वयस्थितेषु ब्रह्मादिस्थानेषु,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“पिप्पलाज्जायते वक्त्रिः पिप्पलो वृक्षराट् स्यतः ।

अतस्तस्य तु पत्राणि, हस्तयोर्निक्षिपेत् बुधः”—इति ।

तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह सएव,—

“ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।

सन्दंशेन नियुक्तोऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥

त्वरमरणो न गच्छेत् स्वस्यो गच्छेच्छनैः शनैः ।

न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥

अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेत् बुधः ।

भयार्त्तः पातयेद्यस्तु व्रणञ्च न विभाव्यते ॥

पुनरारोपयेन्नोहं स्थितिरेषा दृढीकृता”—इति ।

यदा दग्धसन्देहः तदा आह नारदः,—

“यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करौ तदा ।

त्रौहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारांस्तु मर्दयेत् ।

मर्दितो यदि नो दग्धः सभ्यैरेव विनिश्चितः ।

गोष्यः शुद्धस्तु तत्कृत्ये दग्धोदण्डो यथाक्रमम् ॥

पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।

मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्र स्याद्वाऽग्निमभवम् ॥

यो निरुद्धः स विज्ञेयः सत्यधर्मव्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु* त्रामात् प्रज्वालनेन हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत, तथाप्यशुद्धो-
न भवति । तदाह कात्यायनः,—

यस्तु,—इति का० स० । मम तु, यदि तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“प्रञ्चालेनाभिगस्तश्चेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।

अदग्धन्तं विदुर्देवाः तस्य भूयो न योजयेत्”—इति ।

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“ततस्तद्भस्तयोः प्राखेद्गृहीत्वाऽन्यैर्यवैर्यवान् ।

निर्विशंकेन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्थान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्”—इति ।

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तोयम्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।

मण्डलं धूपदौपाभ्यां पूजयेत् तद्विचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेत् भक्त्या वैणवञ्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्”—इति ।

धनुषः प्रमाणमाह नारदः,—

“क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्युतम् ।

मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।

हस्तानाञ्च शते सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथा”—इति ॥

अत्राङ्गुलिमङ्गला विवक्षिता । शरा अनायसायाः कर्त्तव्याः ।

“शरैरनायसायैश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

धनुषस्ताञ्ज्जरांश्चैव सुदृढानि विनिक्षिपेत्”—इति
स्मरणात् । क्षेप्रा चात्र क्षत्रियः, तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वा । तदाह
पितामहः,—

“क्षेप्रा च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः क्षिपेत् शरान् ॥
शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।
सर्पन् सर्पञ्ज्जरो घायाद्दूराद्दूरतरं यतः ॥
इषून् प्रक्षिपेद्विद्वान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे वा प्रदेशे च वृक्षस्थानुसमाकुले ॥
तरुगुल्मलतावल्किपङ्कपाषाणसंयुते”—इति ॥

तोरणं च मज्जनसमौपस्थाने समे शोधकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।

तदाह नारदः,—

“गत्वा तु मज्जलं स्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागसमे शूवौ”—इति ॥

उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः,—

“स्थिरवारिणि मज्जेत न ग्राहिणि न चाल्पके ।
दण्डैवात्तरहिते जलौकामत्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेत्तोयं शीघ्रगासु नदीषु च ॥
आविशेदमले नित्यमूर्ध्निपङ्कविवर्जिते ।
स्थापयेत् प्रथमं तोये शालं च पुरुषं नृपः ॥

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये च कारिणम् ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् सलिलं चानुमन्त्रयेत्”—इति ॥

तत्र चादौ वरुणपूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः,—

“गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुरैश्च घृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः”—इति ॥

एवं वरुणपूजाङ्गत्वा धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजां होमं समन्वकं प्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तं च कृत्वा प्राङ्निवाकोजलाभि-
मन्त्रणङ्कुर्यात् । मन्त्रश्च विष्णुना दर्शितः,—

“त्वमन्तः सर्वभूतानामन्तश्चरसि शक्तिवत् ।

त्वमेषां भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषस्त्वथि मज्जति ।

तदेनं मंशयात्तस्मात् धर्मात्स्वातुमर्हसि”—इति ॥

पितामहेनापि,—

“तोय, त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।

शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥

अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे”—इति ॥

शोधस्थेतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्येन माऽभिरच त्वं वरुणेत्यभिशाप्य तम् ।

नाभिदध्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरुजलं विग्रेत्”—इति ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह मण्व,—

“समकालमिधुं मुक्तमानीयान्यो जघी नरः ।

गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पश्येच्चैच्छुद्धिरात्मनः”—इति ॥

अयमर्थः । त्रिषु श्रेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यशरपातस्थानङ्गत्वा
तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षणस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां
शोधो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं
मध्यशरपातस्थानङ्गच्छति । शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते तदुत्तरं तोरण-
मूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा शुद्धो भवतीति । तदेव
स्पष्टीकृतं पितामहेन,—

“गन्तुश्चापि च कर्तुंश्च समंगमनमज्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

अविनोश्च नरयोर्निर्द्धारणं कृतं नारदेन,—

“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।

तौ च तत्र नियोक्तयौ शरानयनकारणात्”—इति ॥

निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशुद्धिमाह पितामहः,—

“अन्यस्थानविशुद्धिः” स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।

स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशितः”—इति ॥

एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रयेण,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्यस्यो न वि ज्ञः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“शिशोमात्रन्तु दृश्येत न कर्णा नापि नासिका ।
अस्य प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्”—इति
विशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्त्तव्यम् ।
तदाह कात्यायनः,—

“निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टयेत् प्राणिभिर्नरः ।
पुनस्तत्र निमज्जेत्स दंशचिह्नविभावितः*”—इति ॥
इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः । विषस्यापि प्रवक्ष्यामीति । विषं च वत्सना-
भादि ग्राह्यम् ।

“शूद्रङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च”—इति ॥

वर्ज्यान्त्याह सएव,—

“चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।
भूमिजानि च† भर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“भ्रष्टं च चारितं चैव भूमिजं‡ मिश्रितं तथा ।
कालकूटमलाबुच्च विषं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

* निमज्जेत शूद्रिचिह्नविभावितः,—इति शा० ।

† भूमिशतानि,—इति शा० स० ।

‡ धूपितं,—इति का० ।

कालश्च तेनैवोक्तः,—

“तोलपिलेषिते काले देयं तद्धि हिमागमे ।

नापराह्णे न मध्याह्णे न सन्ध्यायां तु धर्मवित्”—इति ॥

कालान्तरे त्वक्तप्रमाणादल्पं देयम् । तदाह सएव,—

“वर्षं चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा सृता ।

श्वेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यन्त्या ततोऽपि हि”—इति ॥

विषञ्च घतञ्जुतं देयम् । तदाह सएव,—

“विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु शोभ्ये दद्यात् घतञ्जुतम्”—इति ॥

पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दश माषाः, माषस्य दश यवाश्च भवन्ति । त्रियवत्वं च कृष्णलं, पञ्चकृष्णलको माषः । एको माषः पञ्चदशयवा भवन्ति । एवं दशानां माषाणां यवाः सार्द्धगतं भवन्ति । पूर्वं च दश यवाः । एवं षष्ठ्यधिकशतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः । तस्माद्विंशतितमो भागो अष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः । तं सप्तयवं घतञ्जुतं दद्यात् । घतञ्च विषात् त्रिंशद्गुणं याह्यम् । तदाह नारदः,—

“प्रदद्यात्सोपवासाय देवत्राह्णसन्निधौ ।

धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उदङ्मुखः प्राञ्जुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

प्राङ्निवाकः कृतोपवासो महेश्वरं सम्पूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां पूर्ववद्विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोभ्यस्य

शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रश्च पितामहेनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतम्भव ॥

मृत्युमूर्त्तं, विष, त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतम्भव”—इति ॥

कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रश्च याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणः पुत्र, सत्यधर्मं व्यवस्थितः ।

त्रायस्वास्माद्भोगापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।

यस्य वेगैर्विना जीर्येत् शुद्धं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

वेगो रोमाञ्चमाद्योरचयति विषजः स्वेदवत्क्षोपशोषौ

तस्योद्धं तत्परो द्वौ वपुषि च जनयेद्दणभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां

षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य”—इति ।

शोधस्तु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः,—

“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात्पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्दिव्यकारिणम् ॥

श्लोषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् ।

कर्त्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत्”—इति ॥

शुद्धेः कालावधिमाह नारदः,—

“पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्”—इति ॥

यावत् करतालिकाशतपञ्चकं, तावत् प्रतीक्षणीयमित्यर्थः । यत्तु
पितामहेनोक्तम्,—

“भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्खाद्धिदिविर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्थान्ते शुद्धन्तमपि निर्दिशेत्”—इति ॥

तदेतत् चतुर्मात्राविषयम् ।

इति विषविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र नारदः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

शास्त्रविद्धिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्णे सोपवामस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।

इच्छतः अद्धानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ”—इति ॥

देवस्येति दुर्गाऽऽदित्यादयो ग्राह्याः । पितामहोऽपि,—

“प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।

पूर्वाक्तेन विधानेन पीतमार्द्रपटञ्च तम्”—इति ॥

पूर्वाक्तेनेति धर्मावाहनादि शोध्यग्निरसि पत्रारोपणान्तमङ्गक-
लापं विधायेति । कारिणं नियुक्तं प्राङ्मुखं कृत्वा प्रसृतित्रयं पाय-
येत् । तत्र विगेषो नारदेनोक्तः,—

“तमाह्वयाभिग्रस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

पयश्च स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसृतित्रयम्”—इति ॥

स्नापनीयदेवानाह पितामहः,—

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानांमादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेत् चोरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत्”—इति ॥

स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह सएव,—

“दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
इतरेषान्तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु”—इति ॥

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्विमप्राहान्तथाऽपिवा ।
वैकृतं यत्र दृश्येत पापकृत्सु तु मानवः ॥
तस्यैकस्य तु सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं सैव तस्य विभावयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

“यस्य पश्येत् द्विमप्राहात् त्रिमप्राहात् तथाऽपिवा ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं राजदण्डमथापिवा ॥
तमशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धं तद्विपर्यये”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“सप्राहाभ्यन्तरे यस्य द्विमप्राहेन वा पुनः ।

* तन्न,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्नापये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ तस्यैकस्य न,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

रोगोऽग्निज्ञातिमरणमर्थसंगोधनक्षयः ॥

मत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्”—इति ॥

एतानि द्वित्रिसप्ताहाद्यवधिवचनानि द्रव्यान्यत्वमहत्त्वाभ्यामभि-
योगान्यत्वमहत्त्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अवधेरूर्द्धं वैकृतदर्शने न
पराजय इत्याह नारदः,—

“जङ्घं तस्य द्विसप्ताहादैकृतं सुमहद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“मप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्य किञ्चित् न जायते ।

पुत्रदारधनानां वा स शुद्धः स्थान्न संग्रयः”—इति ॥

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

चौर्यं तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः”—इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । “ततश्चार्यस्य तण्डुलाः”—इति
धमविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वद्युर्यत्कर्त्तव्यं, तदाह सएव,—

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्यागतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः”—इति ॥

धर्मावाहनादि हवनान्तं साधारणविधिना दिव्यस्य, पुरतः कृत्वा
देवतास्नानोदकेन तण्डुलानामृत्य प्रभातपर्यन्तं प्राङ्निवाकस्तथैव
स्थापयेत् । तदनन्तरकर्त्तव्यं तेनैव दर्शितम्,—

“प्रभाते कारिणी देयाः त्रिः कृत्वा प्राङ्मुखं तथा ।
प्राङ्निवाकसममहृतस्तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिः ॥
शुद्धिः स्याच्छुक्लनिष्ठौवे विपरीते च दोषभाक् ।
श्रेणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ॥
गात्रं च कम्पते यस्य तस्याशुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥
इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।
कारयेदायसम्पात्रं ताश्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वाऽथ मण्डलम्”—इति ॥

मण्डलं वर्त्तुलम् । एवंविधपात्रं घृततैलाभ्यां पूरयेत् । तथाच
सएव,—

“पूरयेत् घृततैलाभ्यां विंशत्या वै पलैस्तु तत् ।
तैलं घृतमुपादाय तदग्नौ पाचयेच्छुचिः ॥
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ॥
कराग्रं यो न धनुयात् विस्फोटो वा न जायते ॥

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारा यदाऽङ्गुलिः”—इति ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमानां समूहेनेत्यर्थः । केवल-
गन्धद्वयतापने विशेषमाह सएव,—

“सौवर्णे रजते ताभ्रे आयसे मृण्मयेऽपिवा ।

गन्धं द्यतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्णे राजतीन्नाधीमायसीं वा सुशोधिताम् ।

सलिलेन सकृद्भूतां प्रक्षिपेत् तत्र मुद्रिकाम् ॥

भ्रमद्बीचीतरङ्गाद्ये अनखस्पर्शगोचरे ।

परीक्षेदारद्रूपेण सचित्कारं सघोषकम्”—इति ॥

प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोधयित्वाःपचारोपणान्तं कर्मा-
हत्वाऽभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः,—

“परम्यविचममृतं द्यत, लं यज्ञकर्मसु ।

दह पावक, पापन्तु हिमश्रीतं शुचौ भव ॥

उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।

याह्येन्मुद्रिकां तान्तु द्यतमध्यगतं तथा”—इति ॥

शोधयित्वा, त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गा-
न्याह सएव,—

“प्रवेशनं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ।

यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः”—इति ॥

इति तप्तमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

अग्निवर्णन्तु तच्चोरो जिह्वया लेलिहेत्सकृत् ।

न दग्धश्चेच्छुचिर्भूयात् अन्यथा तु स हीयते”—इति ॥

अत्रापि धर्मावाहनादिशोधशिरःपत्रारोपणान्तं कार्यम् ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविचारविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“अधुना सम्यवच्छामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ॥

लिखेत् भूर्जे पटे वाऽपि धन्माधर्मौ सितासितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् अधर्माऽसितपुष्पष्टक् ।

पवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्थ्यौ समन्ततः ।

मृद्गाण्डकेऽनुपहिते स्याथौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिप्य शुचौ देगे देवब्राह्मणसन्निधौ ।

आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

* नुपहितौ,—इति का० ।

धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
 यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥
 अभियुक्तस्ततश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितम्* ।
 धर्मं गृहीते शुद्धः स्यादधर्मं तु स हीयते ॥
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरौक्षणम्”—इति ।

सीसकायसामिति सीसकमिश्रायसम् ।

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते ।

अत्र बृहस्पतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।
 चतुःप्रकारोऽभिहितः मन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनौषिभिः ।
 अपराधानुरूपन्तु दण्डन्तु परिकल्पयेत् ॥
 प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मस्य निर्णयः ।
 दिव्यैर्विशोधितस्मभ्यग्विनयस्समुदाहृतः ॥
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
 वाक्कुलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
 अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कथ्यते ।
 देशस्थित्या तृतीयस्तु तत्त्वविद्भिर्मुदाहृतः ॥

* प्रगृह्णीताविलम्बितः,—इति का० ।

प्रमाणसमतायान्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसभ्याविरोधेन चतुर्थः परिकीर्तितः”—इति ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“उक्तप्रकाररूपेण स्वमतस्थापिता क्रिया ।

राजा परीक्ष्या सभ्यैश्च स्थायौ जयपराजयौ ॥

सोऽर्थोऽन्यतमया चैव क्रियया सम्प्रसाधयेत् ।

भाषाऽचरसमं साध्यं स जयी परिकीर्तितः ॥

असाधयन् साधयन् वा विपरीतार्थमात्मनः ।

दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“तन्तु प्रदण्डयेद्राजा जेतुः पूजां प्रवर्त्तयेत् ।

अजिताश्चापि दण्ड्याः स्युर्वेदशास्त्रविरोधिनः”—इति ॥

पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः,—

“मिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।

लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“मध्ये यत् स्थापितं द्रव्यं चलं वा यदि वा स्थिरम् ।

पश्चात् तत्सोदयं दाप्यं जयिने पत्रसंयुतम्”—इति ॥

पत्रं जयपत्रम् । तदाह बृहस्पतिः,—

“पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते”—इति ॥

धनदापनप्रकारे विशेषमाह* कात्यायनः,—

“राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

देशाचारेण चान्यास्तु दुष्टान् सम्पीड्य दापयेत् ॥

रिक्थिनः सुहृदं वाऽपि कुलेनैव प्रदापयेत्”—इति ॥

न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं, स्वयमपि दण्डं गृहीयादि-
त्याह नारदः,—

“ऋणिकः मधनोयस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा तन्तुविंशकम्”—इति ॥

एतदपि सम्प्रपन्नऋणिकविषयम् । विप्रतिपन्नऋणिकविषये विष्णु-
राह । “उत्तमर्णश्चेद्भ्राजानमियात् तद्विभाविताऽधमर्णादग्रमभागसमं
दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णा विंशतितमम्”—इति । उत्तमर्णा-
धनदानं भृतित्वे दण्डत्वा । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णाऽपलापबुद्ध्या
राज्ञे पूर्वं निवेदयति, तत्र दण्डविशेषमाह मनुः,—

“यः शोधयन् स्वच्छन्देन वेदयेद्भुनिकं नृपे ।

स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्भुनम्”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“यो यावन्निऋवीतार्थं मिथ्या वा ह्यभिवादयेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्”—इति ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, धनदापने प्रकारविशेषमाह,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, उत्तमर्णस्य धनदानं भृतित्वेन न
दण्डत्वेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

तद्भृताधमर्णोत्तमर्णविषयम्* । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“निऋवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्”—इति ॥

तद्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावंविषयम् । मिथ्याऽभियोगिनस्तु अत्या-
पर्याप्तधनस्यापि न तत्समं दण्डः । यदाह सएव,—

“मिथ्याभियोगाद्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्”—इति ॥

धनाभावेऽपि, “आनृण्यं कर्मणा गच्छेत्”—इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । प्र-
थमतो निऋवं कृत्वा पश्चात्स्वयं मम्रतिपद्यते, तस्याद्धं दण्डमाह व्यासः,—

“निऋवे तु यदा वादी स्वयं तम्रतिपद्यते ।

ज्ञेया सा प्रतिपत्तिस्तु तस्याद्धं विनयः स्युतः”—इति ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेगां च शक्तिः”—इति ।

तत्सहस्रब्राह्मणाधमर्णविषयम् । विऋवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“निऋते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः”—इति ।

नैकमनेकं प्रतिज्ञाकाले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव
मिथ्यैतदिति प्रतिजानीते, तदाऽर्थिना एकदेशभ्रूहिरणादिविषये
प्रमाणादिभिः[‡] प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः, तदा स सर्वं पूर्वलि-

* तद्भृताधमर्णोत्तमर्णविषयम्,—इति का० । मम तु, तत् सहस्रताधमर्णो-
त्तमर्णविषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अत्र, यस्तु,—इति भवितुमुघितम् ।

‡ दण्डं देयं,—इति शा० ।

§ आक्रमणार्थादिभिः,—इति का० ।

खितमर्थिने नृपेणार्थं दाप्यः । सर्व* भाषाकाले अर्थिनाऽनिवेदितश्चेत्,
पश्चात् निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादर्त्तव्यो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि,—

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थस्थापलापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते”—इति ।

ननु प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाभिधाने धर्मनिर्णयार्थत्वं न
स्यात्, क्लानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । सत्यं,
तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाध-
कत्वात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते”—इति ।

यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत्तत्साधयेद्भनम् ।

साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम्”—इति ।

तत्पुत्रादिदेयपित्रादिच्छेदविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः
पुत्रादिर्न ज्ञायते इति वदन् निऋववादी न भवतीति एकदेश-
विभावितन्यायस्य तत्राप्रवृत्तिः । दिव्ये जयपराजयावधारणदण्ड-
विशेषः कात्यायनेन दर्शितः—

“शताङ्कं दापयेत् शुद्धं, न शुद्धो दण्डभागवेत् ।

विषे तोये ऊताग्रे च तण्डले तप्तमाषके”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पूर्व्वं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मनिर्णयाधायकत्वात्,—इति शा० ।

‡ तदंश,—इति शा० । मम तु, इति वदन् तदंशनिऋववादी,—इत्यादि
पाठः प्रतिभाति । तदंशस्य अभियोगविषयार्थांशस्य,—इत्यर्थः ।

दिव्यक्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत्,

“सहस्रं षट्शतञ्चैव तथा पञ्चशतानि च ।

चतुस्त्रीन् द्योकमेकन्तु ह्रीनं ह्रीनेषु कल्पयेत्”—इति* ।

सपणविधाने । विगेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सपणश्चेद्विवादः स्याद्राजा ह्रीनन्तु दापयेत् ।

दण्डञ्च स्वपणञ्चैव धनिने धनमेवच”—इति ।

नारदोऽपि,—

“विवादे चोत्तरपणो? द्वयोर्यस्तत्र ह्यीयते ।

स पणं स्वकृतं दाप्यो त्रिनयं च पराजये”—इति ।

उक्तस्य दण्डस्य द्वैविध्यमाह मणव,—

“शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डो वै द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादिश्चार्थदण्डः सर्वतस्तु ॥ तथैवच ।

शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वेकधा”—इति ।

दशधेति न सङ्ख्यानियमार्थम् । बद्धविधस्य बन्धनाङ्ककरण-
कर्मकरणबन्धनागारप्रवेशनताडनरूपस्य शारीरे विद्यमानत्वात् । तच्च
दशविधत्वं शारीरदण्डस्य दर्शयति मनुः,—

“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

* इति वचनात्,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सपणविवादे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ शातातपोऽपि,—इति शा० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सोत्तरपणे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वस्वान्तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥

चक्षुर्नासा च कर्णौ च नरदेहस्तथैव च"—इति ।

द्विविध इत्युपलक्षणार्थम्,

“शिरसोमुण्डनं दण्डस्तथा निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिग्रस्ताङ्गः प्रयाणं गर्दभेन च”—इति

विध्यन्तरसूतत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह,—

“वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो बधस्तथा ।

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादितः”—इति ।

वाग्दण्डः पुरुषशापवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति भर्त्सनम् ।

समस्तानां योजने क्रममाह भन्तुः,—

“वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

द्वितीयं धनदण्डन्तु बधदण्डमतः परम्”—इति ।

व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह बृहस्पतिः,—

“स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वभाहसे ।

मध्ये धनदण्डस्तु राजद्रोहे च बन्धनम् ॥

निर्वासनं बधो वाऽपि कार्यमात्महितैषिणा ।

व्यस्ताः समस्ता एकस्मान् महापातकधारिणाम्”—इति ।

पुरुषतारतम्येन व्यतस्थामाह मएव,—

“मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

विवादिनो नरांश्चापि न्यायादर्शेन दण्डयेत् ॥

गुह्यन् पुरोक्षितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

* एकस्यां,—इति का० । मम तु, एकस्मिन्, इति पाठः प्रतिभाति ।

विवादिनो नरांश्चान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्”—इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “अदण्ड्यौ मातापितरौ स्वातकपुरोहितौ परि-
ब्राजकवानप्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतशीलशौचाचारवन्तश्च”—इति । यदपि
कात्यायनेन,—

“आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डोनेव विधीयते”—इति ।

यच्च गौतमेन । “षड्भिः परिहार्या राज्ञाऽबध्यश्चादण्ड्यश्चावहिः-
कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्च”—इति । तदेतत्, “सएव बह्व-
श्रुतो भवति । वेदवेदाङ्गविद्याकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्त-
द्वृत्तिश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः सम-
याचारेष्वपि निविष्टः^(१)”—इति प्रतिपादितबह्वश्रुतविषयम् । यत्तु
पित्रादीनां दण्डविधानं मनुवृहस्पतिभ्यामुक्तम्,—

(१) अत्र, अष्टचत्वारिंशत् संस्कारैः संस्कृतइत्यस्य, अष्टभिरात्मगुणै-
श्चत्वारिंशत् संस्कारैश्च संस्कृतइत्यर्थो बोध्यः । यस्मादनन्तरं गौतम-
एवाह । “गर्भाधानपुंसवनसोमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनं,
शौलोपनयनं, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नानं, सहधर्मचारिणीसंयोगः,
पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं, देवपितृमनुष्यब्रह्मणामेतेषाञ्चाष्टका, पार्वण्य-
श्राद्धश्रावणग्रहायणी चैत्याश्रयुजीति सप्त प्राकयज्ञसंस्थाः, अग्न्या-
धेयमग्निहोत्रं क्षुद्रपूर्णमासौ आग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः
सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽथ्वग्निष्टोमउक्थ्यः
षोडशौ वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः, इत्येते
चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणाः, दया सर्वभूतेषु क्षान्ति-
रनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमस्पृहेति । यस्यैतं न चत्वा-
रिंशत् संस्काराः न चाष्टावात्मगुणा न स ब्रह्मणः सालोक्यं सायुज्यं
च गच्छति”—इति । त्रिषु कर्मेषु दानाध्ययनयागीषु । समयाचाराः
यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ।

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलिताः स्वकात् ॥

ऋत्विक्पुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।

धर्माद्विचलिता दण्डा निर्वास्या राजभिः पुरात्”—इति।

तदेतच्छारीरार्थदण्डव्यतिरिक्तदण्डविषयम्,

“गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्”—इति

उक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य बधदण्डो नैव कार्यः, किन्तु स वहिस्कार्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रात्तेनं वहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यस्तु वहिस्कारं नाङ्गीकारोति, तस्य चक्षियादिवदेव दण्ड-
इत्याह मण्ड,—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यत्तु गौतमेन । “न शारीरोब्राह्मणदण्डः”—इति । तद्भङ्गरूप-
दण्डनिषेधार्थम् ।

“न तद्भङ्गेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनोषिणः”—इति

शारीतेनोक्तत्वात् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “त्रयाणामपि वर्णानाम-
पहारबधबन्धक्रिया, विवासनधिकरणं ब्राह्मणस्य”—इति । तद्वि-
च्यनब्राह्मणविषयम् । तथाच गौतमः । “कर्मवियोगविख्यापनविवा-
सनाङ्गकरणाद्यवृत्तौ”—इति । अवृत्तिनिर्धनः । धनदानासमर्थं
प्रत्याह मनुः,—

“क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेत् विप्रो दद्याच्छनैश्शनैः”—इति ।

कर्मकरणमामर्थ्यं तु कात्यायन आह,—

“धनदानामहं बुध्वा स्वाधौनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तौ बन्धनागारप्रवेगो ब्राह्मणादृते”—इति ।

मनुरपि,—

“स्त्रीबालोन्मत्तदृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिथिल्हाविल्लरज्वाद्यैर्विद्यान्वृपतिमर्दनम्”—इति ।

* ब्राह्मणस्य बधस्याने मौण्ड्यं विदधाति मनुः,—

“मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

दत्तरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणबधात् पापाद्धर्मा विद्यते क्वचित् ।

तस्मादस्य बधं राजा मनमाऽपि न चिन्तयेत् ॥

ललाटाङ्को ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो बधमर्हति ॥

निर्वासनाङ्ककरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः”—इति ।

अङ्कने च विशेषो नारदेन दर्शितः.—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्त्रिये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यगिराः पुमान्”—इति ।

अङ्कनं न क्षत्रियादिषु कर्त्तव्यम् ।

* विद्याञ्च नृपतिर्धनम्,—इति शा० स० ।

“ब्राह्मणस्यापराधे तु चतुर्व्वेव विधीयते ।

गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

इतरेषान्तु वर्णानामङ्गनं नात्र कारयेत्”—इति ।

न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः, किन्तु जयिनोऽपीत्याह
बृहस्पतिः,—

“निश्चित्य बद्धभिः साद्वं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेच्चयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दृष्ट्वांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्”—इति ।

जयलोभादिना व्यवहारस्य अन्यथा करणे जयिसहिताः सभ्याः
प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्शनात्* द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः
साक्षिणो दोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं, तदा साक्षिणएव दण्ड्या न
सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनर्न्यायतो निर्णेतमपि व्यवहारं मौढ्या-
दधर्म इति मन्यते, तस्यत्याह नारदः,—

“तीरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मवित् ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विवादपराजयनिमित्तादर्थात्,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

यस्त्वं पापमजित्वा च* पातयेद्विगुणं दमम्”—इति ।

तीरितानुशिष्टयोर्भेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः,—

“असत्सदिति यः पंचः सभ्यैर्वा योऽवधार्यते ।

तीरितः सोऽनुशिष्टसु साक्षिवाक्यात् प्रकीर्तितः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयोऽपि वर्त्तयेत्”—इति ।

तत्स्वीकृतत्वादिनिवृत्तिहेत्वभावविषयम् । स्त्यादिविषये पुनर्व्यव-
हारः प्रवर्त्तनीयः । तदाह नारदः,—

“स्त्रीषु रात्रौ वहिर्ग्रामादन्तर्वेङ्गस्वरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात्”—इति ।

बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्त्तनीय इत्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“बलोपधिविनिवृत्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिःशत्रुहृतं तथा”—इति ।

कृतेवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारासिद्धिमाह मएव,—

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्तव्यवहारो गृह्यते । तथाच मनुः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुनर्जित्वा च तं पापं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† तद्भूयोनिवर्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“मत्तोन्मत्तार्त्तव्यमनिबालेन स्थविरेण वा ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

असंबद्धो भवेद्वादो धर्मविद्भिर्रुदाहृतः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकत् ।

राष्ट्रस्य वा ममस्तस्य प्रकृतौनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः,—

“साक्षिसम्भावमन्त्रानां दूषणे दूषणं पुनः ।

स्ववाचैव जितानान्तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः”—इति ।

अन्यानपि निवर्त्तनीयव्यवहारानाह मनुः,—

“योगाधमनविक्रौतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वाऽप्यपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

परकीयधनस्यात्मीयत्वहेलभावे याचितकालदिना प्राप्तिर्यागः ।

आधमनमाधिः । योगे आधमनं योगाधमनम् । एवं क्रीतमित्यत्रापि

योज्यम् । यमोऽपि,—

“बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाच्चापि विलेखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थान् निवर्त्यानाह वै मनुः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा वाचान्तरेण* वा ।

यद्दत्तं शक्तं वाऽथ प्रमाणं नैव तद्भवेत् ।

यद्बालः कुरुते कार्यंमस्वतन्त्रस्तथैवच ।

अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

गर्भस्यसदृशो-ज्ञेयः अष्टमादत्तराच्छिग्रुः ।

बाल आषोडशादृषात् पौगण्ड्येति कथ्यते ॥

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।

जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयाऽपि समन्वितः ॥

तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः”—इति ।

केषुचित् कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमित्याह हारीतः,—

“दाने वाऽधमने वाऽऽपि धर्मार्थं वाऽविशेषतः ।

आदाने वा विमर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”—इति ।

नारदः,—

“अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्यं तु स्वतन्त्रता”—इति ।

अत्रास्वतन्त्रकृतश्ववहारनिवर्त्तनं स्वतन्त्रानुमत्यभावविषयं वेदि-
तथ्यम् । तथाच नारदः,—

“एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥

तत्र दासकृतं कार्यं न कृतं परिचक्षते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वादान्तरेण,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् न दासः प्रभुरात्मनः ॥
 पुत्रेण वा कृतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाङ्गदासः पुत्रश्च तौ समौ”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न चेन्नगृहदासनां दानाधमनविक्रयाः ।
 अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥
 प्रमाणं सर्वएवैते पण्डानां क्रयविक्रये ।
 यदि स्वं व्यवहारन्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥
 चेत्त्रादीनां तथैव स्युर्भ्राता भ्रातृसुतः सुतः ।
 निःसृष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छति”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“स्वस्वामिना नियुक्तस्तु धनमस्यापलापयेत्* ।
 कुसीदकृषिवाणिज्ये निःसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥
 प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभं व्ययोदयम् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वानन्व्यं विभवंदेत्”—इति ।

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्वतन्त्रकृतं नान्यथा कर्तुमर्ह
 तीत्याह मनुः,—

“कुटुम्बार्थेऽनधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्† ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनायव्ययपालने,—
 इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† कुटुम्बार्थेऽनधीनोऽपि,—इत्यादि का० । कुटुम्बार्थेऽनधीनोऽपि व्यव-
 हारं समाचरेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

खदेशे वा विदेशे वा तत्रायं न विचालयेत्”—इति ।

प्रकृतिस्थस्वतन्त्रकृतं कार्यं सिध्यति, नाप्रकृतिस्थकृतम् । तथाच नारदः,—

“कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् ।

‘तत्कृतं स्यात् कृतं कार्यं नास्वतन्त्रकृतं* कृतम्” -इति ।

स्वतन्त्रप्रकृतिस्थकृतमपि कार्यं क्वचिन्न सिध्यतीत्याह कात्या-
यनः,—

“सुतस्य सुतदाराणां दामीवं त्वऽग्रामने ।

विक्रये चैव दाने च स्वातन्त्र्यां न सुते पितुः”—इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कुर्वतो राज्ञः फलं दर्शयति
बृहस्पतिः,—

“एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह! यशो लोके महेन्द्रमदृशो भवेत् ॥

साक्षिणश्चानुमानेन† प्रकुर्वन् कार्यनिर्णयम् ।

वितत्येह यशो राजा ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम्”—इति ।

इति निर्णयपादः समाप्तः ।

* न स्वतन्त्रकृतं,—इति का० ।

† वशित्वं,—इति का० ।

‡ विततं च,—इति का० ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, साक्षिभिश्चानुमानेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता ।

अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमेण निरूप्यन्ते ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“पदानां सहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना ॥

ऋणादानप्रदानानि* द्यूताङ्गानादिकानि च ।

क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वतः”—इति ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन ऋणादानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । तत्र ऋणादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः,—

“ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्”—इति ।

तत्राधमर्णं पञ्चविधमौदृगमृणं देयमौदृगमदेयमनेनाधिकारिणा देयमस्मिन्समये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णं द्विविधं, दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकत्वादितरेषां तत्रादौ दानविधिरुच्यते । तत्र बृहस्पतिः,—

“परिपूर्णं गृहीत्वाऽलं वृद्धेर्वा साधु लग्नकम् ।

लेख्यारूढं साचिमद्वा ऋणं दद्याद्गुनी सदा”—इति ।

वृद्धेः परिपूर्णत्वं सृष्टिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । वृद्धिप्रभेदाश्च बृहस्पतिना निरूपिताः,—

“वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

* इत्यमेव पाठः सव्वत्र । सम तु, ऋणादानप्रदानानि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

षड्विधाऽस्मिन्समाख्याता तत्त्वतस्तान् निबोधत* ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतः परा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैवच ॥

कायिका कर्म्मसंयुक्ता मामग्राह्या तु कालिका ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता त्वृणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

गृहात् स्तोमः सदः क्षेत्रात्^(१)भोगलाभः प्रकौर्त्तितः”—इति ।

वृद्धेस्तु परिमाणं मनुनोक्तम्,—

“अग्नीतिभागं गृह्णीयान्मामि वार्धषिकः शते”—इति ।

वृद्धर्थं निष्कशते प्रयुक्ते सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं मामि
मामि गृह्णीयात् । एतत्सबन्धकविषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नीतिभागोवृद्धिः स्यान्मामि मामि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतन्दित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

मामस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वशः”—इति ।

सल्लग्नकप्रयोगे व्यासः,—

“सबन्धे भाग आग्नीतः षष्ठो भागः सल्लग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मामलाभ उदाहृतः”—इति ।

ग्रहीत्वभेदैर्वृद्धेः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

* तत्त्वतस्तान् निबोधत,—इति का०

(१) स्तोमोऽत्र गृहवासनिमित्तकं भाटकम् । सदः क्षेत्रभवं फलादि,—
इति चण्डेश्वरेण व्याख्यातम् ।

“कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्”—इति ।

कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारः, ते प्रतिमासन्दशकं शतं दद्युः ।
सामुद्रास्समुद्रगन्तारः विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न
नियम इत्याह सएव,—

“दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु”—इति ।

सर्वे ब्राह्मणदयोऽधमर्णाः । सबन्धके अबन्धके सर्वासु जातिषू-
त्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं दद्युः । कचिदनङ्गीकृताऽपि
वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः,—

“यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं दास्यामीति च सामकम् ।”

न दद्याल्लोभतः पश्चात् स तस्मात् वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

सममेव सामकम् । प्रतिदिनकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतम-
वृद्धिकं धनं यदि न प्राग्ददाति, तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य
वर्द्धतएवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासा-
दूर्द्धं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः,—

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां या त्वनाकारिता क्वचित् ।

अनाकारितमयूर्द्धं वत्सराद्धादिवर्धते”—इति ।

याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः,—

“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्भुनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु सएवाह,—

“कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं मासत्रयात्तस्य तद्भुनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

कलोद्धारं, याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा
देशे एव स्थितोऽपि याचितकं न प्रयच्छति, तं प्रत्याह सएव,—

“खदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कश्चित् ।

तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेत्”—इति ।

ततः, 'प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः ।

“याच्यमानं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

निचेपादावपि सएव,—

“निचिप्रे वृद्धिगेषञ्च क्रयविक्रयएवच ।

याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पञ्चकं शतम्”—इति ।

गृहीतपण्यमौन्यानर्पणविषये तु सएव,—

“पण्यं गृहीत्वा यो मौन्यमदत्तैव दिशं ब्रजेत् ।

चतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेन
दर्शितः,—

“पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।

वृथादानाधिकपणं वर्द्धते नाविवक्षितम्”—इति ।

वृथादानं, नटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आचिकम्पणं द्यूतद्रव्यम् ।
विवक्षितं अनाकारितम् । पण्यमूल्यस्य वृद्ध्यभावः, प्रवासप्रतियाचना-
भावे । न्यासस्य तु वृद्ध्यभावः, यथाऽवस्थाने प्रतियाचनाभावे च ।
अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । सम्बर्त्ताऽपि,—

“न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निचिप्रे च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता”—इति ।

यथास्थिते निचेपे व्यक्त्यन्यथाकरणरहिते । दातुं योग्यम-
योग्यञ्चेति सन्दिग्धे । प्रातिभाष्ये ऋणिप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि,—

“कर्मसस्यासवचूते पण्यमूल्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशुक्लेषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाष्यगतेषु च”—इति ।

सर्वदेति 'प्रतियाचनादेः परस्तादप्यकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।
पण्यमूल्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासोऽपि,—

“प्रातिभाष्यं भुक्तबन्धमगृहीतञ्च दिक्षतः ।

न वर्द्धते प्रपन्नः स्यादथ शुक्रं प्रतिश्रुतम्”—इति ।

भुक्तबन्धग्रहणं निचेपोपायने यथा वृद्धिर्देया, तथा गोप्यभोगे
वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् । “भुक्ताधिर्न वर्द्धते”—इति गौतमस्मरणात् ।
अगृहीतं च दिक्षतः,—इति कृतवृद्धापवादः, अकृतवृद्धापवादप्रसङ्गा-
दुक्तः । कृतवृद्धापवादश्च याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“दीयमानं न गृह्णाति नियुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं तस्याद्वर्द्धते न ततः परम्”—इति ।

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् ।
वृद्धिद्रव्यभेदानाह याज्ञवल्क्यः,—

“मन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिंशद्दिगुणा परा”—इति ।

पशुस्त्रीणां मन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलघृतादेः स्वकृतया
वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्द्धते । वस्त्रधान्य-
हिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च परा वृद्धिः ।

यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । “द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रमा
व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाद्यतमष्टगुणम्”—इति । यच्च
मनुनोक्तम्,—

“धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रमति पञ्चताम्”—इति ।

शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलानि । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः ।
वाह्यो वलीवर्धतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं
नातिक्रामतीति ।

“उक्ताऽष्टगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा सृता ।

लवणे कुष्यदमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्तं चिरकालिका”—इति ।

कुष्यन्तपुमीसकम् । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यताऽनुसारेण दुर्भिक्षा-
दिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति
नारदः,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथाऽस्मिंश्च चतुर्गुणम् ।

तथाऽष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते”—इति ।

देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं क्वचित्त्रिगुणं क्वचिच्चतुर्गुणं
क्वचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वशिष्ठोऽपि,—

“वज्रमुक्तिप्रवालानां रत्नस्य रजतस्य वा ।

द्विगुणा दीयते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥

ताम्रायःकांस्यरीतौनान्त्रपुणस्सीसकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालास्त्रैरकृतस्य तु”—इति ।

मुक्तिरिति मुक्ताफलं लक्ष्यते, वज्रसाहचर्यात् । व्यासोपि,—

“शाककार्पासबीजेच्चौ षड्गुणा परिकीर्त्तिता ।
वदन्यष्टगुणान् काले मद्यस्त्रेहरसासवान्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च”—इति ।

यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते, तत्र द्विगुणैव । तथाच विष्णुः ।
“अनुक्तानां द्विगुणा”—इति । अथं च वृद्धुपरमः सक्तप्रयोगे सक्त-
दाहरणे च वेदितव्यः । तथाच मनुः,—

“कुमीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सक्तदाहिता”—इति ।

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुमीदं, तस्य वृद्धिः कुमीदवृद्धिः । द्वैगुण्यं
नात्येति नातिक्रामति । यदि सक्तदाहिता सक्तप्रयुक्ता । पुरुषान्तर-
संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे, तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां*
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववत् वर्द्धते ! सक्तदाहतेति पाठे
ग्रनैः ग्रनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं त्राऽधमर्णादाहृत्य द्वैगुण्य-
मत्येतौति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि । “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य”—
इति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशेन प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो-
ऽभिप्रेतः । चिरस्थाने,—इति निर्देशाच्छनैः ग्रनैः वृद्धियहणे द्वैगु-
ण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वृद्धुपरमस्य क्वचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह
वृहस्पतिः,—

* एकशफाभ्यां,—इति शा० ।

“दणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्माणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्तते”—इति ।

किण्वः सुराद्रव्योपादानभृतो मलविशेषः । चर्मा वाणादिनिवारकफलकः । वर्म तनुत्रम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्द्व्यनिवृत्तिरत्यन्तसमृद्धाधमर्णविषयः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः । वमिष्ठोऽपि,—

“दण्डवर्मास्थिशृङ्गाणां मृण्मयानां तथैवच ।

अत्रया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलाभं तथैवच ।

धनी तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्”—इति ।

तदेवं, परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिमित्यत्र आधेः परिपूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

“अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्दिलक्षणः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रक्तो गोप्योभोग्यस्तथैवच”—इति ।

गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णनोत्तमर्णे अधिक्रियते

आधीयते इत्याधिः । कृतकाले आधानकालएवैतद्विवसाद्यवध्य-
माधिर्भया मोक्ष्यते, अन्यथा तत्रैव भविष्यतीत्येवं निरूपितकाले ।
उपरिष्ठात्वेवनीय इत्यर्थः । यावद्देयोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि-
निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः, भोग्यः फलभोग्यादिः ।
बृहस्पतिरपि,—

“आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्यावरश्चैव गोप्योभोग्यस्तथैवच ॥

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिमान्”—इति ।

आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः, गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चैकैकगो-
द्विविधः, जङ्गमः स्यावरश्चेत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः,
यादृच्छिकः सावधिश्चेति । यावद्दृणन्तव न ददामि तावद्यमाधि-
रित्येवं कालविशेषावधिः शून्यतया कृतो यादृच्छिकः । कृतकालोप-
नेयः सावधिः । पुनश्च लेख्यारूढः साक्षिमानिति द्विविधः । भर-
द्वाजः प्रकारान्तरेणाधेश्चातुर्विध्यमाह,—

“आधिश्चतुर्विधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैवच ।

अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्थस्वाज्ञया कृतः ॥

आवणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।

गोप्याधिस्तु परेभ्यः स्मन्त्वा यो गोप्यते गृहे ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्य अर्थहेतुः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नामयो राज्ञा संसदि लाज्ञया कृतः”—इति ।

आवणं संसदि प्रकाशनम् । आधिग्रहणानन्तरं नाशविकारा-
दयोयथा न भवन्ति, तथा पालनीय इत्याह हारीतः,—

“बन्धं यथा स्थापितं स्यात्तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्भ्रतिक्रमात्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्येत्तथाऽकृते ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बद्धमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं न च तोषयेत् ॥

दैवराजोपघाते च यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्राधिं दापयेद्दृष्टान् सोदयं धनमन्यथा”—इति ।

तथाच व्यासः,—

“दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनां क्वचित् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥

ऋणं दापयस्तु तन्नाशे बन्धनान्यमृणं तथा”—इति ।

आधेरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथाच नारदः,—

“रक्षमाणोऽपि यश्चाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽथवा कार्य्या देयं वा धनिने धनम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्षमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणात् ग्रहणात् उप-

भोगाच्चाधिग्रहणसिद्धिः, न साच्चिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देश्यमात्रेण ।
तदाह नारदः,—

“आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”—इति ।

एवं च सति, या स्त्रीकारान्ता क्रिया पूर्वा, सा बलवती; या
पूर्वाऽपि स्त्रीकारादिरहिता, सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः
प्रयत्नेन रचमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यमारताङ्गतस्तदाऽन्य आधेयः ।
अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोगएव प्रमाणमित्याह
विष्णुः—

“द्वयोर्निष्प्रययोराधिर्विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता”—इति ।

द्वयोरपि भुक्तस्याह बृहस्पतिः,—

“चेत्रमेकन्दयोर्बन्धे यद्दत्तं समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्तस्य तत् तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“तुल्यकाले विमृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरा”—इति ।

भोगाधिगेषे सएवाह,—

“यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चयः”—इति ।

द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“आधिमेकं द्वयोः कृत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्त्ता दण्डभाग्भवेत्”—इति ।

प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह
विष्णुः । “गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्य आधिङ्कृत्वा तस्मादनिर्मा-
च्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स बध्यः । ऊनां चेत्, षोडशसुवर्णं दण्डः,—
इति । साक्षिलेख्यसिद्धोर्लेख्यसिद्धिर्बलवतीत्याह कात्यायनः,—

“आधानं विक्रयो दानं लेख्यमाक्षिप्तं यदा ॥

एकक्रियाविरुद्धन्तु लेख्यं तत्रापहारकम्”—इति ।

लेख्यसिद्धत्वाविशेषेऽपि स एवाह,—

“अनिर्दिष्टञ्च निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।

आकाशभूतमादाय अनादिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्यदाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिष्टेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधातुराधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपित-
स्वरूपं च, तद्भनमाधिलेनादिष्टं, तन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतन्तु
धनमाधिलेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति निर्दिष्टेदिति । निर्दिष्ट-
त्वाविशेषे याज्ञवल्क्यः,—

“आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा”—इति ।

एकमेव चेन्नमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधाय
किमपि गृह्णाति, तत्र पूर्वस्यैव तत्चेन्नभवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे
क्रये च योजनीयम् । अण्णादिषूत्तरक्रियायाः प्राबल्यमाह स एव,—

“सर्वस्वर्थविवादिषु बलवत्युत्तरा क्रिया”—इति ।

यद्येकं चेन्नमेकस्याधिं कृत्वाऽन्यस्य विक्रीणीते, तत्राह वसिष्ठः,—

“यः पूर्वोत्तरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

किमेतयोर्बलीयः स्यात् प्रोक्तेन बलवत्तरम्”—इति ।

आध्यादीनां योगपद्येऽप्याह सएव,—

“कृतं यत्रेकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

त्रयाणामपि सन्देहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ॥

त्रयोऽपि तद्धनं धार्यं विभजेयुर्यथाऽंशतः ।

उभौ क्रियानुमारेण त्रिभागोऽंशं प्रतिग्रही”—इति ।

एतदाधितोऽप्यधिकर्णिकविषयम् । ऋणपर्याप्ताधिनाग्रे त्वाह

नारदः,—

“विनष्टे मूलनाशः स्यात् दैवराजकृतादृते”—इति ।

बहुमूल्याधिनाग्रे धनिकं समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह

मनुः,—

“मूलेन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

गोप्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते”—इति ।

अयमर्थः । गोप्यस्याधेः समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि वृद्धिर्दातव्या । सोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहारा-

श्चमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । गोप्याधिर्विकारं प्रापितः, पूर्वव-

त्वा देयः । विनष्टश्चेदात्यन्तिकनाशं प्राप्तश्चेत्तन्मूल्यादिद्वारेणैव

निवेद्यः । गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरित्येतद्बलात्कारभोगविषयम् । अत-

एव मनुः,—

“न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसुप्तृजेत्”—इति ।

वचनाद्विना आधिभोगे भोगानुसारेण लाभद्रव्यस्य नाशमाह
सएव,—

“यः स्वाभिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्माक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः”—इति ।

क्वचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य विकल्पमाह
कात्यायनः,—

“अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः”—इति ।

दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिपौडने सए-
वाह,—

“यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणः वाल्यादन्तेन कर्मभिः* ।

पीडयेत् भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात्पूर्वमाहसम्”—इति ।

आहितस्य द्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति”—इति ।

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्यं प्राप्ते सति यद्यकृत-
कालो गोप्याधिर्न मोक्ष्यते, तदा नश्येद्धर्मणस्य, धनं प्रयोक्तुः सभ-
वति । कृतकालो गोप्यो भोग्यश्चाधिः सम्प्रतिपन्ने काले यदि न

* वास्वा दण्डेन कर्मभिः,—इति का० । मम तु, यस्त्वाधिं कर्म
कुर्वाणं वेणुदण्डेन चर्मभिः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

मोक्ष्यते, तदाऽधमर्णस्य नश्येत् । अकृतकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । द्वैगुण्यनिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णकाले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनस्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्षते ॥

तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

नवाधेः स्वल्पनिवृत्तेः स्वलोत्पत्तेश्च कारणं नास्ति, विषयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वल्पनिवृत्तिकारणम्, प्रतिग्रहादिरेव स्वत्वापत्तिकारणम् ; किन्तु द्वैगुण्यनिरूपितकालप्राप्तौ द्रव्यादीनामपि तस्य याज्ञवल्क्यवचनैव ऋणधनिनोरात्यन्तिक-स्वल्पनिवृत्तिस्वलोत्पत्तिकारणत्वावगमात् । न च मनुवचनविरोधः, तस्योक्तकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना दशाह-प्रतीक्षणमुक्तम्,—

“पूर्णावधौ सान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति”—इति ।

तद्वस्त्रादिविषयम् । हिरण्ये द्विगुणीभूते,—इति व्यासेन विशेषो-पादानात् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्,—

“गोष्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथाऽवधेः ।

आवेदयेदृणिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्”—इति ।

तद्भोगमात्रविधिपरम्, न पुनः स्वत्वापत्तिपरम् । यदा तु सान्तलाभे धने बन्धस्य तथैवावस्थितस्य मोक्षनात् प्रागृणिकस्य मरणादिर्भवेत्, तदा किं कार्यमित्यपेक्षितमाह बृहस्पतिः,—

“हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाच्चिकम् ॥

रचेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि ।

ऋणानुरूपं परतो गृहीत्वाऽन्यत्तु वर्जयेत्”—इति ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चादाधिमोक्षणाद्वागधमर्णिके मृते नष्टे कुत्रचिद्गते चिरकालमविज्ञाते सति, आधिकृतं द्रव्यं ससाच्चिकं विक्रीय चरितानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं गृहीत, ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथाच कात्यायनः,—

• “आधाता यत्र नष्टः स्यात् धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञा ततः स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥

सष्टद्विकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत्”—इति ।

राज्ञे समर्पणञ्च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सङ्गवे तत्रैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनद्वैगुण्येऽप्यकृतकालावधिकाधौ धनिकस्यास्वामित्वमवगम्यते । धनद्वैगुण्ये स्वत्वप्रतिपादकं याज्ञवल्क्यवचनं समानाधिविषयम् । अतएव, न्यूनं अधिके च बन्धे आधिनाशोनास्ति, किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“चरित्रबन्धककृतं सष्टद्वया दापयेद्भनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं दापयेत् ततः”—इति ।

चरित्रं शोभनाचरितं स्वच्छाश्रयत्वम् । तेन यत् बन्धकं, चरित्रबन्धकम् । तेनाधिकेन यद्रव्यमात्मसात् कृतं पराधीनं वा कृतं, तच्च

* समांशाधिविषयम्,—इति शा० ।

रिचबन्धककृतम् । अथवा चरिचमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव बन्धकं चरिचबन्धकम् । तेन यद्व्यमात्मसात्कृतं, तत्सदृष्टिकमेव दापयेत्, न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः । तेन कृतं सत्यङ्कारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं, न तु लाभादिनाशः* । अयमभिप्रायः । बन्धकार्पणममयएव मया द्विगुणमेव द्रव्यं दातव्यं नाधिनाशः इति नियमे कृते, तदेव द्विगुणभूतं दातव्यं नाधिनाशः इति । क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते समर्पितं, तत्सत्यङ्कारकृतम् । तत्राङ्गुलीयकादि गृहीत्वा व्यवस्थामतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरञ्चदङ्गुलीयकादिकमेव त्यजेत् । वस्त्राधौ नियममाह प्रजापतिः,—

“यो वै धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाऽऽधिलिखितं पूर्वञ्चापि समर्पयेत्”—इति ।

यद्बन्धकस्वामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिकान्तरमाधिं नयेत्, न त्वधिकेन । अयं वस्त्राधिर्धनस्य द्वैगुण्ये सति । सम्प्रतिपत्तौ तु द्वैगुण्यादवांगपि द्रष्टव्यः !

अथाधिमेचनम् ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाऽऽधिं प्रार्थयेदृणी ।

तदेव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभागधनी”—इति ।

* लाभनाशः,—इति का० ।

मूलीकृतमधमर्णन देयं धनम् ; वस्तुभोग्याधौ मूलमात्रं, गो-
प्याधौ तु सट्टिकम् । यदा तद्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते, तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाग्भवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“उपस्थितस्य. मोक्तव्यः आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्”—इति ।

धनप्रयोक्तव्यसन्निहिते सति तदाप्तहस्ते सट्टिकं धनं निधाय
स्वकीयमाधिं गृह्णीयात् । भोग्याधिस्तु मूलमात्रं दत्वा फलकालान्ते
मोक्तव्यदत्त्याह व्यासः,—

“फलभोग्यं पूर्णकालं दत्वा द्रव्यन्तु सामकम्”—इति ।

सममेव सामकम् । मूलमात्रं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति ।
आधिनाग्रनिबन्धनत्वे वैगुण्यादिकालादर्वागिव आधिर्मीक्तव्यः ।
तथाच सएव,—

“अतोऽन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णिकः”—इति ।

तद्वैगुण्यादूर्ध्वं, अर्वाक् द्विसप्ताहान्मोचयेदित्येवम्परम् । अन्यथा,
आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तेः । यदि
प्रयोक्तव्यसन्निहिते तत्कुले धनग्रहीतारो न सन्ति, यदि वाऽऽधि-
विक्रयेण धनादिस्मा स्यादधमर्णस्य, तत्र यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदट्टिकः”—इति ।

ऋणदानेच्छाकाले यत् तस्याधेमूल्यं, तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं न वर्द्धते इति । भोग्याधि- विषये क्वचिद्विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“चेत्रादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाऽऽधिं प्राप्नुयाद्दृणी”—इति ।

तेन प्रविष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा चेत्रादिकमादध्यात्, तदा भोगेन चेत्रार्थव्ययसहितसवृद्धिकधनप्रवेशे सति आधिमादद्यादधमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदाऽऽखिलम् ।

मोच्यन्नाधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने”—इति ।

अयमेव चयाधिरित्युच्यते लोकैः । यत्र तु वृद्ध्यर्थेणैव भोग- इति परिभाषते, तत्र भोगेनाधिकधनप्रवेशे यावन्मूलदानं नाधि- र्माक्तव्यः ।

“परिभाष्य यदा चेत्रं तथा तु धनिके ऋणी ।

त्वयैतद्दत्तलाभेऽर्थं भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यन्वया मम”—इति ।

ऋणग्रहणकाले धनद्वैगुणानन्तरं भोगः । मूलमात्रं दत्त्वाऽधमर्णी बन्धनं प्राप्नोति । धनी च ऋणं मूलमात्रं न गृह्णीयात् । किन्तु पूर्णं वर्षं समग्रवृद्धिपर्याप्तौ धने प्रविष्टे सति धनिनो मूलमात्रं देयम् । ऋणिनो बन्धलाभ इति । परस्परानुमतौ तु वृद्धिपर्याप्त- भोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभः इत्यर्थः । परिभाषितकालैक- देशेनैव समग्रवृद्धिपर्याप्तवर्षप्रवेशे स एवाह,—

“यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभागधनी ।
 ऋणो न लभते बन्धं परस्परमतं विना”—इति ।
 इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“दर्शने प्रत्यये दाने ऋणे द्रव्यार्घणे तथा ।
 चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥
 आर्हैको दर्शयामीति माधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।
 दाताऽहमेतद्रविणमर्पयामीति चापरः”—इति ।

अहमेव तदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवः
 कृत्यमाह सएव,—

“दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देगे काले च दर्शयेत् ।

निबन्धं वाहयेत् तत्र नैव राजकृतादृते”—इति ।

निबन्धं ऋणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् । यस्तु न दर्शयति, तं
 प्रत्याह मनुः,—

“यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः ।

अदर्शयन्स तं तत्र प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्”—इति ।

दर्शनाय कालं दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्षं मामं सार्द्धमथापिवा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पञ्चत्रयं परम् ।

यद्यमौ दर्शयेत्तस्य मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

कालेऽप्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते”—इति ।

दानप्रत्ययप्रतिभुवोः कृत्यमाह नारदः,—

“ऋणिव्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाऽथ ह्यापिते ।

प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा”—इति ।

अप्रतिकुर्वत्सु बन्धनदार्ढ्येन अददत्सु । प्रत्यये ज्ञापिततद्वि-
द्यासेऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह मएव,—

“विश्वामार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणोयस्तदा तेन देयं वा धनिनां धनम्”—इति ।

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह मएव,—

“खादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि ।

मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति”—इति ।

खादको बन्धभक्तः, लग्नकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नार्हति ।
खादकादप्यत्र, मूल्येन तोषयेदिति वचनात् तन्मूल्यमात्रमेव* देयम् ।
एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविधयो द्रष्टव्याः । प्रतिभूर्ग्राह्य-
इति प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि,—

“दानोपस्थानवादिषु विश्वासशपथाय च ।

लग्नकं कारयेदेवं यथायोगं विपर्यये”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलेन तोषयेदिति वचनात् मूलमात्र-
मेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि,—

“लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणद्रव्यार्पणे तथा”—इति ।

प्रतिभूर्याह इति शेषः । प्रतिभूररणे व्यवस्थामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः”—इति ।

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययिको वा मृतः, तदा तयोः पुत्राः प्राति-
भाष्यायातं पितृकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृत-
स्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः । तत्पौत्रपुत्रैरपि मूल्यमेव देयं, न वृद्धिर्देया ।
तथाच व्यासः,—

“ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाष्याविति निश्चयः”—इति ।

तत्सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ । बृहस्पतिः,—

“आद्यौ तु वितथे दाष्यौ तन्काञ्चावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा”—इति ।

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभूवौ, वितथे अहमेनं दर्शयिष्यामि असौ
साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोः मिथ्यात्वे राज्ञा दाष्यौ । उत्तरौ दान-
र्णद्रव्यार्पणप्रतिभूवौ विसंवादे दाह्यादिना धने ऋणिकेन अप्रति-
दत्ते दाष्यौ । तयोरभावे तत्सुतौ दाष्यौ । प्रत्ययप्रतिभूवत्प्रमाण

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलमेव,—इति पाठः प्रतिभावि ।

प्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः विवादप्रतिभूक्तसाधितं धनं दण्डञ्च
दाप्यः । तदभावे तत्पुत्रोऽपौत्याह व्यासः,—

“विप्रत्यये लेख्यदिव्ये दर्शने वाऽहृते सति ।

ञ्चणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रन्तेषां न दापयेत् ॥

दानवादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा”—इति ।

यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाव्यमङ्गीकुरुतः,
तत्र विशेषमाह कात्यायनः,—

“गृहीत्वा बन्धकं यच्च दर्शनस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्रा धनं तस्माद्दाप्यस्तस्य ञ्चणं सुतः”—इति ।

अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बहवः स्युर्यदि स्वांगैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।

एककायाश्रितेषु धनिकस्य यथा रुचिः”—इति ।

*एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः, तदपि विभज्य स्वांगेन
दद्युः । एककायाश्रितेषु यं पुरुषं धनिकः प्रार्थयेत्, स एव कृत्स्नं
दद्यात् नांशतः । एककायाधिष्ठितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरङ्गतः, तदा
तत्पुत्रोऽपि दद्यात् । मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंशमेव दद्यात्, न
कृत्स्नम् । तथाच कात्यायनः,—

“एककायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते ।

प्रोषिते तद्भुतः सर्वं पित्रंशन्तु मृते तु सः”—इति ।

प्रातिभाव्यापलापे दण्डमाह पितामहः,—

“यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु पृच्छति ।

* अत्र, यदि,—इति भवितुमुचितम् ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥

कुर्याच्च प्रतिभूर्वादं कार्यं चार्थैर्धिना सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्डो विवादात् द्विगुणं दमम्”—इति ।

अत्र प्रतिक्रियाविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत्”—इति ।

धनिकेन पीडितः मन् प्रतिभूस्तत्सुतोवा जनसमक्षं राज्ञा यद्धनं
दापितस्तद्द्विगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । यदाह नारदः,—

“यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकः स्वप्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

कदा हि द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षिते आह कात्यायनः,—

“प्रतिभाष्यं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपञ्चात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लभ्युमर्हति”—इति ।

द्वैगुण्यं हिरण्यविषयम् । पश्चादौ तु विगेषो याज्ञवल्क्यनोक्तः,—

“सन्ततिः स्त्रौपशुश्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

धत्तं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा”—इति ।

प्रातिभाष्ये निर्षेधानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ॥

नैव रिक्तो न मित्रं वा न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

जीवन् वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति”—इति ।

सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यं अविभक्ते न तु स्युतम्”—ति ।

नारदोऽपि,—

“साक्षिलं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम्”—इति ।

अस्वतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न स्त्रीभ्यो दासवालेभ्यः प्रयच्छेच्च क्वचिद्भूतम् ।

दत्तन्न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्भूतम्”—इति ।

अथर्णाग्रहणाधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रच्छन्नं साधयन्नर्थं स वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेत् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्भूतम्”—इति ।

अस्यार्थः । अधमर्णनाभ्युपगतं साक्ष्यादिभिर्भावितं वा धर्मादि-
भिरूपायैः साधयन् राज्ञा न निवारणीयः । यदि तु पापात्तदा
बृहस्यतिः,—

“धर्मापधिवलात्कारैर्गृहसम्बोधनेन च”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संरोधनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मादीन् स्वयमेवाह,—

“सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्याऽनुगमेन च ।
 प्रायेणाय ऋणी दाप्यो धर्म एवमुदाहृतः ॥
 क्लृप्ता याचितं चार्थमानीय ऋणिकात् धनी ।
 अन्वाहितं समाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
 यदा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥
 दारपुत्रपशून् बध्वा कृत्वा द्वारोपरोधनम् ।
 यत्रणं दाप्यतेऽर्थन्तु तदाचरितमुच्यते”—इति ।

मनुरपि धर्मादीनुपायान् दर्शयति,—

“धर्मण व्यवहारेण क्लृप्तेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च”—इति ।

धर्मादयश्चोपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्या-
 यनः,—

“राजा तु स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
 रिक्थिनं सुहृदं वाऽपि क्लृप्तेनैव प्रदापयेत् ॥
 वर्षिकाः कर्षिकाः चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।
 देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् सम्योञ्च दापयेत्”—इति ।

दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्”—इति ।

समानजातीयेषु धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमात् धनं

दाप्यः, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमशक्तं धनिकं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञाऽधमर्णिकोदाप्यः साधिताद्दशकं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दाप्यः प्राप्नार्थो ह्युत्तमर्णिकः”—इति ।

प्रतिपन्नस्वार्थस्य राजा दशमांशमधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णी-
यादुत्तमर्णाद्विंशतितमं भागं वृत्त्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अधनिक-
ञ्चणादानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्”—इति ।

ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजात्युपलक्षणार्थम् ।

“कर्मणाऽपि समं कार्यं धनिकं वाऽधमर्णिकः ।

समोऽपकृष्टजातिश्च दद्यात् श्रेयांस्तु तच्छनैः”—इति स्मरणात् ।

नारदोऽपि,—

“अथ शक्तिविहीनश्चेदृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम्”—इति ।

दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मनुः,—

“ञ्चणिकः सधनोयस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा द्विगुणो दमः”—इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे ञ्चणग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डश्चेत्याह बृहस्पतिः,—

“अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धार्थं प्रवर्त्तते ।

प्रसह्य स प्रवेश्यः स्यात्सर्वाऽप्यर्थो न सिध्यति”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात्स हीयंत तत्समं प्राप्नुयान् दमम्”—इति ।

यस्त्वधमर्णस्त्वत्तमर्णसकाशात् व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान्, स तस्यैव धनं दद्यात्, नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः,—

“यस्य द्रव्येण यत्पण्यं माधितं यो विभावयेत् ।

तद्रव्यमृणिकेणैव दातव्यं तस्य नान्यथा”—इति ।

निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः,—

“ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योऽर्थस्तु तक्नमात् ।

धान्यं हिरण्यं लौहं वा गोमहिष्यादिकं तथा ॥

वस्त्रं भृदांसवर्गञ्च वाहनादि यथाक्रमम् ।

धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥

चेचाभावे तथाऽऽरामस्तस्याभावे ह्यक्रयः ।

द्विजातीनां गृहाभावे कालहारो विधीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

सं दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्”—इति ।

अथमर्थः । प्रतिदानकाले धनासम्पत्तिवशात्सवृद्धिकमूलदाना-
शक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनिकस्य समानार्थ-
क्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत्, स निष्पन्नां वृद्धिं दत्त्वा
करणं परिवर्त्तयेत्, पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्तमानवत्सरादिचिह्नितां
कुर्व्यादिति । यः पूर्वनिर्जितवृद्धिं दातुमसमर्थः, स तु तां मूलत्वे-
नारोपयेत् । तदाह सएव,—

“अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सभवेदृद्धिः तावती हातुमर्हति”—इति ।

हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परि
वर्त्तयेत् । यस्तु ऋणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं मूलं दातुं न शक्नोति,
तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्तार्णिको धनम्”—इति ।

लेख्यासन्निधाने विष्णुः । “असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्त-
मर्णस्य लिखितं दद्यात्”—इति । नारदोऽपि,—

“गृहीतोपगतं दद्यादृणिकात् वृद्धिमाप्नुयात् ।

यदि वा नो परिलिखेदृणिना चोदितोऽपि सन् ॥

धनिकस्यैव वर्द्धेत तथैव ऋणिकस्य च”—इति ।

यस्तु ऋणापाकरणं न करोति, तस्य प्रत्यवायः पुराणेषुऽपि
दर्शितः,—

“तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् ध्रियते* यदि ।

तपस्यैवाग्निहोत्रञ्च सर्वं तद्धनिने भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासोभृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे”—इति ।

उद्धारादिकं दातुर्यद्देयतया स्थितम् । नारदोऽपि,—

“याच्यमानं न दद्यात्तु ऋणमाधिप्रतिग्रहम् ।

तद्व्यथं वर्द्धयेत्तावत् यावत्कोटिशतं भवेत् ॥

* ऋणं नो ध्रियते,— इति शा० ।

ततः कोटिग्रते पूर्णं दाननष्टेन* कर्मणा ।

अश्वः खरोवृषोदासो भवेज्जन्मनि जन्मनि"—इति ।

प्रतिदातुः कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तं पाटयेत्त्वेत्वं शुद्धे चान्यन्तु कारयेत् ।

सांक्षिणं ख्यापयेद्यदा दातव्यं वा समाक्षिकम्”—इति ।

समाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिसमचमेव दातव्यम् । पूर्वसाक्षिणामसम्भवे
साक्ष्यन्तरसमचमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि,—

“लेखं दत्त्वा ऋणी शुद्धोत्तदभावे सुतैरिति” ।

अन्यकालमदीर्घकालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् ।
सावधित्वेन कृतं तु पूर्णं त्ववधौ सान्तलाभं मंत्रवे । धनिकर्णिकयो-
रेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवमिति† । ऋणप्रतिदातृनाह बृहस्पतिः,—

“याच्यमानाय दातव्यमन्यकालमृणं कृतम् ।

पूर्णेऽवधौ सान्तलाभमभावे च पितुः क्वचित्”—इति ॥

अनन्तरं ऋणग्रहणां तस्य पितुरभावे पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं
दातव्यम् । अवश्यं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः,—

* वाञ्छी नष्टेन,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, “अन्यकालमृणं देयं याचितं समन-
न्तरम् । पूर्णेऽवधौ सावधौ तु सान्तलाभं विनिर्दिशेत् । धनिकर्णिक-
कयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्”—इति । अन्यकालमदीर्घ-
कालमृणं याच्यमानसमनन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतन्तु पूर्णे
अवधौ सान्तलाभं देयम् । इति पाठो भवितुमर्हति, अन्यथा कोऽ-
प्येवं विधः पाठः स्यात्,—इति प्रतिभाति । परं सर्वत्र दर्शनादसं-
लभ्येव पाठो मूले रक्षितः । एवं परत्र ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

“इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यन्नतः ।

ऋणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्”—इति ।

उत्तममृणं, “जायमानोहवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते”—
इति श्रुतिप्रतिपादितमृणम् । अधममृणं परहस्तात् कुम्भीदविधिना
मृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

“नृणान्तु सूनुभिर्जातैः दानेनैवाधमादृणात् ।

विमोचस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्”—इति ।

जातेनेत्यभिधानान्न जातमात्रस्य ऋणमोचनेऽधिकारः, किन्तु
प्राप्तव्यवहारस्येत्याह सएव,—

“नाप्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा”—इति ।

क्वचिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह सएव,—

“विद्यमानेऽपि रोगार्त्तं स्वदेगःत्त्रोषिते तथा ।

विंशात्संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः”—इति ;

बृहस्पतिरपि,—

“सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैः ऋणं देयं विभावितम् ।

जात्यन्धपतितोन्मत्तचयश्चिन्नादिरोगिणः”—इति ।

ऋणदाने अधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः,—

“ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्याच्चिरुपद्रवम् ।

द्रविणार्हस्य धूर्यस्य नान्यथा दापयेत्सुतम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथाऽग्रतः ।

विभक्तो वाऽविभक्तो वा यो वा तामुद्वहेद्गुरम्”—इति ।

विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं, तत्केन देयमित्यपेक्षिते आह
कात्यायनः,—

“पितृणां विद्यमानेऽपि न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्भनिके द्रव्यं मृते गृह्णन्सु दाप्यते”—इति ।

पित्रादिहृतर्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः,—

“पित्र्यमादावृणं देयं पश्चादात्मौयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा”—इति ।

पैतामहमृणं मममेव देयम् । तथाच सएव,—

“ऋणमात्मौयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं च याचितम् ।

पैतामहं ममं देयमदेयं तत्सुतस्य च”—इति ।

तत्सुतस्यागृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य । एतदेव अभिप्रेत्य नारदः,—

“ऋणादव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्यत्रर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थांश्विवर्त्तते”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“पित्रभावेऽपि दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्त्तते”—इति ।

देयमृणमनेन देयमित्यस्मिन्काले देयमित्येतत्त्रितयं याज्ञ-
वल्क्य आह,—

“पितरि प्रोक्षिते प्रेते व्यसनाभिस्तुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निऋवे साच्चिभावितम्”—इति ।

अदेयमृणमाह बृहस्पतिः,—

“सौराच्चिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभावं दण्डशुक्तं शेषं यत्तन्न दापयेत्”—इति ।

सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरम् । द्यूतपराजयनिमित्तकं आचि-
कम् । वृथादानं धूर्त्तादिभ्यो यत्तु दत्तम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्,—

“लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वखियै दत्तं विद्यात्कामकृतं नृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाशश्च च ।

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत्”—इति ।

मुक्तकं लेखनरहितम् । प्रातिभावं दर्शनप्रातिभाव्यागतम् । तथाच
मनुः,—

“प्रातिभावं वृथादानमाच्चिकं सौरिकञ्च तत् ।

दण्डशुल्कावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति”—इति ।

दर्शनप्रातिभावे तु नैष विधिः स्यात् ।

“दण्डो वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्” ।

कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं गृही दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिथ्यानुजीविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“शिश्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना”-इति ।

शिश्योऽत्र विद्यार्थी । शिष्यशास्त्रार्थी अन्तेवासी । उत्क्षिप्तम-
सन्निधानादिना स्वानुज्ञां विनाऽपि कृतमृणम् । कात्यायनोऽपि,—

“प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दामस्त्रीभ्रातृशिश्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा पिता”-इति ।

भृगुरपि,—

“ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोभ्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यत्तद्दातुमर्हति”-इति ।

नारदोऽपि,—

“पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय च”-इति ।

कुटुम्बव्यतिरिक्तर्णविषये याज्ञवल्क्यः,—

“न योषित्यतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादृणं कुटुम्बार्थी न पतिः स्वीकृतं तथा”-इति ।

न पुत्रेण कृतं पितेत्यस्य क्वचिदपवादमाह बृहस्पतिः,—

“कृतं वा यदृणं कृच्छ्रं दद्यात्पुत्रेण तत्पिता”-इति ।

अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणञ्च प्रभोरूप-
लक्षणार्थम् । तथाच कात्यायनः,—

“कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीतं व्याधिनाऽथवा ।

उपस्रवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।

* इत्यमेवं पाठः सर्वत्र । मम तु, दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः”—इति ।

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्दत्तिस्तदाश्रया”—इति ।

योषित्यत्या कृतमृणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः,—

“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमूर्षुणा ।

या वा तदृक्थमादद्याद् यतो ऋक्थमृणं ततः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति”—इति ।

अप्रतिपन्नमपि तदृक्थग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः,—

“ऋणे कृते कुटुम्बार्थं भर्तुः कामेन या भवेत् ।

दद्युः तदृक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि”—इति ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रोषिते
तदृक्थिनः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि,—

“पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

भात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्थिनः”—इति ।

अनेकऋणदातृसमवाये याज्ञवल्क्यः,—

“रिक्थग्राही ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैवच ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः”—इति ।

यो यदीयं द्रव्यं ऋक्थरूपेण गृह्णाति, स तत्कृतमृणं दाप्यः ।

तदभावे तु रागादिवशाद्दयो यदीयां भार्यां गृह्णाति, स तत्कृतमृणं

दायः । तद्भावे अग्न्याश्रितद्रव्यः पुत्र ऋणं दायः । पुत्रहीनस्य ऋक्यिनः ऋणं दायः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दायः ।

नन्वेतेषां मजवाय एकदाऽनुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्यग्राहिला-
सम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पितृभ्रात्रोः ऋक्यहारित्वमिति वाच्यम् ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रे तदृक्यहारिणः ।

यतो ऋक्यहरा एते पुत्रहीनस्य ऋक्यिनः”—इति

पुत्रे मति ऋक्यग्राहिलस्यास्यतत्वात् । योषिट्ग्राहिलमपि न
रुम्भवति,

“न द्वितीयस्य साध्वीनां कचिद्भर्त्सोपदिश्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रोऽग्न्याश्रितद्रव्यः,—इत्येनदप्यनर्थकम् । ऋ-
क्यग्राही ऋणं दायः,—इत्यनेनैकार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य ऋक्यिनः,—
इत्येतदपि । पुत्रस्य ऋक्यग्राहिणएव ऋणापाकरणाधिकारस्य ऋक्य-
ग्राही ऋणं दाय इत्युक्तत्वात्,—इति ।

तदेतदसङ्गतम् । सत्सपि क्लीवादिषु पुत्रेष्वन्यायवर्तिषु वा
सवर्णपुत्रेषु पितृव्यादीनां ऋक्यग्राहिलसम्भवात् । क्लीवादीनां
ऋक्यग्राहिलाभावं मनुराह,—

“अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”—इति ।

सवर्णपुत्रस्यान्यायवृत्तस्य ऋक्यायोग्यतां गौतम आह । “तथा
सवर्णपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतैकेषाम्”—इति । अतः पुत्रे सत्यपि
ऋक्यग्राही अन्यः सम्भवति । योषिट्ग्राही ग्राह्यनिषिद्धोऽप्यतिक्रा-
न्तनिषेधः सम्भवत्येव । तदाह नारदः,—

“परपूर्वाः स्त्रियस्त्रिन्याः सप्त प्रोक्तायथाक्रमम् ।
 पूनर्भस्त्रिविधास्त्रासां स्त्रैरिणी च चतुर्विधा ॥
 कन्यैवाचतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
 मुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्षणा ॥
 देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥
 असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥
 स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात्ममाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिमुत्सृज्य त्वन्यं पुरुषमाश्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ।
 मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥
 प्राप्तादेशा धनक्रीता चुत्पिपासाऽऽतुरा च या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता ॥
 अन्तिमा स्त्रैरिणीणां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
 षष्ठं तयोः पतिहृतं दद्याद्यस्ते उपासितः”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“या तु सन्धधनैव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।

सोऽस्यादद्यादृणं भर्त्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्”—इति ।

तदाश्रितभाषादिविषयम् । अतएव कात्यायनः,—

“बालपुत्राऽधिकार्या वा भ्रातरं* याऽन्यमाश्रिता ।
आश्रितस्तदृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः”—इति ।

यदपि नारदेनोक्तम्,—

“अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
ऋणं वोढुः सं भजते मैव चास्य धनं स्मृतम्”—इति ।

तत्, धनभागिनोः पुत्रयोषिद्वाहयोरभावे यः कोऽपि तदुप-
भोक्ता स ऋणं दद्यादित्येवं प्रतिपादनार्थम् । यद्वा, पुत्रहीनस्य
ऋक्षिन इत्यनेन पुत्राभावे योषिद्वाहौ दाप्य इत्युच्यते । ऋक्ष-
शब्देन मैव चास्य धनं स्मृतमिति योषितो विवक्षितत्वात् । अयमभि-
प्रायः । स्त्रैरिणोनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रथमायाश्च स्वप्रधनायाः
मापत्यस्त्रियाश्च ग्राहिणः अभावे पुत्रोदाप्यः, पुत्राभावे धनं निरपत्य-
योषिद्वाहौ दाप्य इति । अतएव नारदः,—

“धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रो धनस्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः”—इति ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये धनहारी ऋणं दद्यात् । धन-
हारिणः स्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रएव दद्यात् । धनपुत्रहीनस्य ऋक्षि-
नइत्यनेन पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य यो ऋक्षी, तस्य धनस्त्रीहारि-
पुत्रऋणं दाप्य इत्युच्यते । तथाच नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु यद्द्वयं सान्वयस्य न चास्ति चेत् ।

निर्वपेत् तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।
 तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेध्वसत्स्वप्नु निक्षिपेत्”-इति ॥
 इति ऋणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र निक्षेपस्वरूपं नारद आह,—

“खं द्रव्यं यत्र विस्तम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”-इति ।

उपनिधिन्यासौ निक्षेपविशेषौ । तयोः स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अनाख्यातं व्यवहितमसङ्घातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितञ्च यद्दत्तन्तदौपनिधिकं स्युतम् ।

राजचौरादिकभयाद् दायानाञ्च वञ्चनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यस्य यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः”-इति ।

रूपसङ्घाविशेषमकथयित्वा समग्रमन्यज्ञस्ते रक्षणार्थं यत् स्थाप्यते,
 तद्द्रव्यमौपनिधिकम् । निक्षेपणविधिमाह मनुः,—

“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापचे धनिन्यार्थं निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः”-इति ।

बृहस्पतिः,—

“स्थानं गृहं स्थलञ्चैव तदर्थं विविधान् गुणान्* ।

सत्यं शौचं बन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम्”-इति ।

तस्य निक्षेपस्य पुनर्द्वैविध्यमाह नारदः,—

* स्थानं गृहं गृहस्थस्य तद्वत् विभवं गुणान्,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

“स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।
प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये”-इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“ससाक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।
पुत्रवत् परिपाल्यं तद्विनश्यत्यनवेक्षया ॥
स्थापितं येन विधिना येन यच्च विभावितम्* ।
तथैव तच्च दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरे”-इति ।

स्थापकेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्ये स्वाम्यमस्ति, स इह प्रत्यनन्तर-
इत्युच्यते । मनुरपि,—

“यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहौतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः”-इति ।

दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहो ग्रहणम् । पालयितुः
फलमाह बृहस्पतिः,—

“ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमरूप्याम्बरादिकम् ।
तत् स्थात् पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम्”-इति ।

भक्षकस्य च दोषस्तेनैव दर्शितः,—

“भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।
दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम्”-इति ।

दैवाद्युपघाते तु न दोष इत्याह बृहस्पतिः,—

“राजदैवोपघातेन यदि तस्मात्प्रमाप्नुयात् ।
ग्रहौद्व्यसहितं तच्च दोषो न विद्यते”-इति ।

* यथाविधि,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ग्रहीतुरितिशेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“अराजदैविकेनापि निश्चितं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते”—इति ।

नारदः,—

“ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तदन्नं चेत् तज्जिह्वाकारितम्”—इति ।

दैवग्रहणं तस्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“न दायोऽपद्धतं तत्तु राजदैविकतस्करैः”—इति ।

मनुरपि,—

“चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेवच ।

नदद्याद्यदि तस्मात्स न मंहरति किञ्चन”—इति ।

यदि तस्माद्भ्रूनात् स्लोकर्मापि स गृह्णाति, तदा दद्यादित्यर्थः ।

तथाच सएव,—

“समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चित् यदि तस्मान्न मंहरेत्”—इति ।

कश्चित् केनचित् हेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूलद्वारेण न दाय-

इत्याह कात्यायनः,—

“ज्ञात्वा द्रव्यवियोगन्तु दाता यत्र विनिश्चिपेत् ।

सर्वापायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दायते”—इति ।

उपेक्षादिना माग्ने तु वृहस्यतिराह,—

“भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाग्नेयेत् ।

न दद्याद्दुःखमाप्तो वा दायस्तं सोदयं भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितञ्चैव येन दाप्यः सएव तत्”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्गूढं प्रदाप्यः स्याद्रव्यमज्ञाननाशितम्”—इति ।

याचनानन्तरं अदत्तस्य पश्चाद्देवराजोपघाते स्थापकाय मूलमात्रं
देयम् । तथाच व्यासः,—

“याचनानन्तरं नाग्ने दैवराजकृतेऽपि सः ।

ग्रहीता प्रतिदाप्य स्यात्”—इति ।

मूलमात्रमिति शंभुः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापरार्धेन वृद्धिदाना-
योगात् । याचनानन्तरमदाने दण्डमाह नारदः,—

“याच्यमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स राज्ञा भवति नष्टे दाप्यस्तत्समम्”—इति ।

यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निक्षेपं प्रभुङ्क्ते, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यत्रार्थं साधयेत्तेन निक्षेपुर्ननुज्ञया ।

तत्रापि स भवेद्दण्ड्यस्तच्च सोदयमावहेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आजीवन् स्नेह्या दण्ड्यो दाप्यस्तत्रापि सोदयम्” इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“न्यासद्रव्येण यः कश्चित् साधयेदात्मनः सुखम्* ।

* साधयेत् कार्यमात्मनः,—इति का० ।

दण्डः स राज्ञा भवति दाय्यस्तथापि सोदयम्”—इति ।

अत्र दण्डोऽपि समएव गान्धः । तदाह मनुः,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्भनम् ।

तथोपनिधिहर्त्तारं विशेषेणैव पार्थिवः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“गृहीतं निष्कृते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा ।

विभाव्य दाय्ययेन्न्यासं तत्समं विनयं नृपः”—इति ।

स्थापकस्थानृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपो ह्यनिवेद्यो यः धनवान् कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विबुद्धं दण्डमर्हति”—इति ।

समाक्षिनिक्षेपे साक्षिवचनविरुद्धं न दण्डः । असाक्षिके तु बृह-

स्पतिराह,—

“रहो दत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रजायते ।

विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम्”—इति ।

गृहीतस्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं अनिक्षेपारमेव च ।

सर्वैरूपाथैरन्विच्छेत् शपथेच्चैव वैदिकैः ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ प्रदाप्यौ तत्समं दमम्”—इति ।

निक्षिप्तद्रव्यमकाले ददतो द्विगुणोदण्डः । तदाह कात्यायनः,—

“गान्धस्त्वपनिधिः काले कालहीनन्तु वर्जयेत् ।

कालहीनं दददण्डं द्विगुणञ्च प्रदाप्यते”—इति ।

यद्गयादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तः, तद्गयातीते काले स याञ्चः ।
तद्गयातीतेऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः । “सहृद्याचनेऽर्पयेत्”—
इति बृहस्पतिस्मरणात् । तद्गये वर्त्तमाने स्वयमेव दीयमानं काल-
हीनम् । तद्दानमिष्टं नैवेति तद्दत्तोऽपि दण्डोयुक्तः । यस्तु बला-
वष्टम्भेन निचेपं न ददाति, तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह मनुः,—

“धेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।

दत्तं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निचिप्रस्य धनस्येव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्व्याद्विनिर्णयं राजाऽप्रचिण्वन्नासधारिणम्”—इति ।

अप्रचिन्वन् अताडयन् । यदा तु स्वयमेव न दद्यात्, तदा प्रत्य-
नन्तरं प्रत्याह सएव,—

“अश्चलेनैव वाऽन्विच्छेत्तमथं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं सान्नैव परिसाधयेत्”—इति ।

निचेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिष्वतिदिशति नारदः,—

“एषएव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।

शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैवच”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“याचितान्वाहितन्यासनिचेपादिष्वयं विधिः”—इति ।

याचितमुत्सवादिषु परकीयमलङ्कारार्थम् । अन्वाहितं स्वस्मिन्
स्थितं परधनं धनिकान्तरस्य तथा कृतम् । न्यासनिचेपौ पूर्वमेवा-
भिहितौ । बृहस्पतिरपि,—

“अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सवन्धके ।

एष एवोदितो धर्मस्तथाच श्रृणागते"—इति ।

शिल्पिन्यासोनाम, अङ्गुलीयकरणाय, स्वर्णकारादिहस्तसमर्पितः ।
अनेनावाचितस्य शिल्पिहस्तन्यस्तस्य देवराजोपघातेन विनाशे स्वर्ण-
कारप्रभृतयस्तदा न दाप्या इत्युक्तं भवति । अत्रापवादमाह कात्या-
यनः,—

“येष्वमंस्क्रियते न्यासो दिवमैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्द्ध्वं स्थापयन् शिल्पी दाप्यो देवहतेऽपि तम्”—इति ।

नैर्मन्त्रार्थं रजकादिन्यस्तवस्तादिविषयेऽप्याह सएव,—

“न्यासदोषादिनाशः स्याच्छिल्पिनस्तन्न दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषान्तत् संस्कारार्थं यदर्पितम्”—इति ।

यत्र तन्वादिकं वस्त्रार्थं कुविन्दादौ न्यस्तं, खण्डपटादिदृशायां
नष्टं, परिपूर्णदृशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं
नष्टञ्च, तत्राप्याह सएव,—

“स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भृतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दिक्षतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्णतः”—इति ।

स्वल्पेन प्रान्तरचनादिना विकलं नष्टञ्चेत्, भृतकस्य शिल्पिनो
नष्टम् । पुनर्वर्तनग्रहणमन्तरेणैव रचनादिक्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि
स्वामी पुनस्तन्वादिकं नार्पयति, तदा पुनर्वानाद्यभावे वेतनं शिल्पि-
न्ये दत्तं दाता न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णवस्त्रादिकं, आदिक्षतो-
भृतकस्य यः स्वामी, तस्य दीयमानमगृह्णतस्तत्पर्याप्तं विनश्यति ।
याचितकविषयेऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनिश्चयस्य वा ।

याचितोऽर्द्धकृते तस्मिन्नप्राप्तं न तु दाप्यते”—इति ।

यत्तु कार्यं दीर्घकालसाध्यं, तत्कार्यार्थं यदि याचितः, यदि वा संवत्सरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचेत, तच्च कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतिषाद्यमानो याचितकं न ददाति ; असौ न सोदयं दाप्यः । याचितकमात्रमेवासौ कृते कार्यं परिनियतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदाऽपि न ददाति, तदा देवादितोविनाशे जाते मूल्यं देयमित्यर्थः । आह सएव,—

“अथ कार्यविपत्तिस्तु तथैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते चैव काले तु दाप्यन्वर्द्धकृतेऽपि तत्”—इति ।

इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा ।

विक्रीयेतासमक्षं यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“निक्षेपान्वाहितव्यासहृतयाचितबन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते”—इति ।

अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

* विक्रीयतेऽसमक्षं,— इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः

नारदोऽपि,—

“अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रयएवच ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः”—इति ।

ततश्चास्वामिविक्रये याज्ञवल्क्यः,—

“हृतं प्रणष्टं यद्रथं परहस्ताद्वाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षष्ठवतिं पणान्”—इति ।

यदा पुनः परहस्ताद्वाप्नुयात्स धनस्वामी, तदा त्वाह सएव,—

“नष्टापहतमामाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्”—इति ।

नष्टमपहतं वा स्वकीयद्रव्यं अधिगन्तुरपहर्त्तुर्वा हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्त्तारं वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् पुरुषः ; राजा-
द्यानयनार्थदेशकालातिक्रमश्चेद्भवति, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे
समर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनर्विक्रयार्थमेव स्वकीयं द्रव्यं केतुर्हस्ते
पश्यति, तदाऽप्याह सएव,—

“स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः”—इति ।

स्वामी स्वसम्बन्धिद्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत
गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । केतुः पुनरप्रका-
शिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनाद्रह्यागमोपायहीनात् रह-
एकान्ते हीनमूल्ये अल्पतरेण द्रव्येणाधिकमूल्ये वेलाहीने राव्यादौ

* गृहीत्वा,—इति ग्रन्थान्तररहितः पाठः ।

हते क्रये च स चोरो भवति । तस्करवद्दण्डो भवतीत्यर्थः । यथोक्तं मनुना,—

“द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राक् राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रये”—इति ।

येन क्रेत्रा हीनमूल्येन क्रयात् प्रागेव राज्ञे निवेदितं, न तत्र दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्तर्गृहे वहिर्धामान्निशायाममतो जनात् ।

हीनमूल्यञ्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः”—इति ।

अमतोजनात् चण्डालादेरित्यर्थः । असद्ग्रहणं स्वाम्यननुज्ञाता-
द्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“अस्वाम्यनुमताद्दामादमतश्च जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणस्तदोषभागभवेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम्”—इति ।

नाष्टिको नष्टधनः, तद्धनं नष्टधनं, ज्ञातृभिः साक्ष्यादिभिः,
प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । आह याज्ञवल्क्यः,—

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धोदमस्तत्र राज्ञस्तेनाविभाविते”—इति ।

आगमस्तु सृष्ट्यन्तरेऽभिहितो द्रष्टव्यः,—

“लभं दानक्रयप्राप्तं ग्राह्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजातञ्च षड्विधस्तु धनागमः”—इति ।

स्वकीयधनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानाद्यभावेन साधनीये-

त्याह कात्यायनः,—

“अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा खं लभते धनम्”—इति ।

अथैतद्दत्तन्यक्तं विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रमाद्य स्वकीयं धनं नाष्टिकः विक्रेत्रादेः सकाशात्लभते इत्यर्थः । पत्रविषये* विशेष-
माह बृहस्पतिः,—

“पूर्वस्वामी तु तद्रूपं यदाऽऽगत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनोयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत्”—इति ।

मूलं विक्रेता । विक्रेतुर्दर्शनानन्तरं व्यासः,—

“मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो दर्शितो विक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति,
तदात्याह बृहस्पतिः,—

“विक्रेता दर्शितो यत्र विहीनो व्यवहारतः ।

क्रेतराज्ञोर्मूल्यदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिनो धनम्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरङ्गतः, तदा कात्यायन आह,—

“मूलानयनकालश्च देयो योजनसङ्ख्याया ।

प्रकाशं प्रकथं कुर्यात् साचिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ।

प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन”—इति ।

अयमर्थः । यस्तु क्रेता कालविलम्बेनापि मूलं दर्शयितुं न

* यत्र विषये,—इति का० । मम तु, अत्र विषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

शक्नोति, क्रयप्रकाशनञ्च करोति, स मराधमः । तस्माच्च नाष्टिकोधनं लभते इति । तदुक्तं मनुना,—

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्”—इति ।

क्रेतुः सकाशाद्भ्रनर्ग्रहणमर्द्धमूल्यं दत्तैव । तथाच कात्यायनः,—

“वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रौतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्त्वाऽर्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम्”—इति ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रयप्रकाशनपक्षयोः* सति सम्भवे मूलानयनपक्षएव ग्राह्यः । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेत् मूलमेवामौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्”—इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति, तदा दण्ड इत्याह सएव,—

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन् ।

यथाऽभियोगं धनिने धनं दाप्योदमञ्च सः”—इति ॥

नाष्टिकविप्रयोगमाह सएव,—

“यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलानयनक्रयप्रकाशनपक्षयोः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यत्तु प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वल्पप्रतिपादकं मरीचिवचनम्,—

“वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेत्रा स शुद्धो लभते धनम्”—इति ।

तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्* । अन्यथा, अथ मूलमना-
हार्यम्,—इति प्रागुदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता
साक्षादिभिः क्रयं न विभावयति, नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह वृहस्पतिः,—

“प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनधिकत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम्”—इति ।

ननु मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणहीन-
वादएव न सम्भवति । उच्यते । अस्यस्वामिविक्रयविवादे दिव्या-
भावात् तथा ।

“प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न न मानुषी ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः” ॥—इति

वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावोऽवगम्यते । तदेवाह कात्यायनः,—

“अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्भवहारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा चाप्ररिपालनम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम्,
—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अस्मिन्नस्वामिविक्रये दिव्याभावान्न तथा,—इति का० ।

एतद्द्वयं समाख्यातं द्रव्यज्ञानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातस्थानकृतक्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः”—इति ।

अस्वामिविक्रेतुरिव स्वाम्यदत्तमुपभुञ्जानस्य दण्डमाह नारदः,—

“उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा”—इति ।

*अविज्ञातात् क्रयीऽविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी-
त्यज्ञानात्क्रयोऽविज्ञातक्रयः* । मरीचिरपि,—

“अविज्ञातनिवेशत्वादयत्र मूल्यां न विद्यते ।

हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अनर्पितन्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

अनिर्दिष्टन्तु यद्रव्यं वासच्चेत्रगृहादिकम् ॥

स्वबलेनैव भुञ्जानः चोरवद्दण्डमर्हति ।

अनङ्गाहं तथा धेनुं नावं दामं तथैव च ॥

अनिर्दिष्टं स भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ।

दासौ नौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपभुज्यते ।

उपभोक्ता तु तद्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।

अथोदग्रमनङ्गाहं मत्स्यं भूमिञ्च षोडश ॥

नौकामश्वञ्च धेनुञ्च लाङ्गलं कार्मिकस्य च ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दायस्याष्टपणं दिने ॥

* अयं ग्रन्थः, अस्वामिविक्रेतुरिवेत्यादिग्रन्थात् पूर्वं भवितुमुचितः
परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनादत्रैव रक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उलूखले पणार्द्धन्तु मुसलस्य पणद्वयम् ।
 शूर्पस्य च पणार्द्धन्तु द्वैविध्यं सन्निरञ्जवीत्—इति ।
 अस्वामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“वणिक्प्रभृतयो यत्र क्रयं सम्भूय कुर्वते ।

तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्”—इति ।

तत्राधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः,—

“कुलीनदत्तानलमैः प्राज्ञैः नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शूचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम्”—इति ।

क्रियां कृषिवाणिज्यशिल्पिक्रतुसङ्गीतसैन्यात्मिकाम् । नाणक-
 विज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रिया-
 याम् । सङ्गीतादिशिल्पिक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । क्रतुक्रियायां
 तु कुलीनत्वप्राज्ञत्वशूचित्वादि । सैन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दत्तत्वा-
 नलसत्वे तु सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादत्तादि निषेधति सएव,—

“अशक्तान्सदुर्वुद्धिमन्दभाग्यनिराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्याबुधैः क्रियाः”—इति ।

ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति, ते द्रव्यानुसारेण
 लाभभाजः । तथाच बृहस्पतिः,—

“प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

* क्रमं,—इति का० । कर्म,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टस्त पाठः समीचीनः ।

समन्यूनधिकैरंग्रैर्लाभस्तेषां तथाविधः”—इति ।

लाभवदेव व्ययादिरपि तथैवेत्याह सएव,—

“समन्यूनधिकोवाऽंग्रो येन चित्तस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्तस्तेषां तथाविधः”—इति ।

द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ”—इति ।

संविदा समयेन पुरुषविशेषानुसारेण, कृतौ कल्पितौ लाभालाभौ ज्ञेयौ, न तु द्रव्यानुसारेणेत्यर्थः । सन्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः,—

“समक्षमसमक्षं वाऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारात्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।

अन्यथा द्विगुणं दाप्यः शुल्कस्थानात् वहिः स्थिताः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारमाराद्यवेक्षणम्^(१) ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्त्रे व्यवस्थिताः”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्यात् लाभस्तेषां,—इति पाठः प्रति-
भाति । कुर्यात् लाभं गृह्णीत चैवद्दि,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

(१) भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः । पिण्डं पापेगम् । व्ययोवेतनम् । उद्धार-
स्तस्मात् देयद्रव्यात् प्रयोजनविशेषादाकर्षणम् । भारउद्वाह्यः । सारं
प्रकृत्यं चन्दनादि । अन्ववेक्षणं रक्षणयोजनादि । इति विवादरत्ना-
कराया व्याख्या ।

सम्भूयकारिणां परस्परं विवादनिर्ययप्रकरमाह बृहस्पतिः,—

“परचीकाः साक्षिणश्च तएवोक्ताः परस्परम् ।

संन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनायां ते न चेद् द्वेषसंयुताः* ॥

यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शपथैः स विप्रोद्भ्यः स्यात् सर्ववादेऽर्ध्वयं विधिः”-इति ।

दैवराजहृतं द्रव्यहानिविषयेऽप्याह सएव,—

“क्षयहानिर्यदा तत्र दैवराजहृताद्भवेत् ।

सर्वधामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽंशतः”-इति ।

क्षयायैव हानिः क्षयहानिः, न तु क्षयाद्यर्थी व्ययः । प्रातिस्निक-
दोषेण द्रव्यनाशे सएवाह,—

“अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्”-इति ।

अनिर्दिष्टः समवाय्यः, न तु अनुज्ञातः । चौरादिभ्यः पालयितु-
लाभाधिक्यमस्तीत्याह कात्यायनः,—

“चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः शर्वद्रव्येष्वयं विधिः”-इति ।

समाहरेत् स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिः सह प्रतिपादना-
दिभिः न साधयति, तस्य लाभहानिः । तदाह बृहस्पतिः,—

* न चेद्द्वेषसंयुताः,— इति ग्रश्यान्तरघृतः पाठः ।

† प्रवासार्थं,— इति का० ।

‡ तस्यांशं दशमं दत्त्वा ऋद्धीयुस्ते ततोऽपरम्,— इति पाठान्तरम् ।

“समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं* तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चित् लाभात्स परिहीयते”—इति ।

सर्वानुगतः सर्वेषां कार्यमेकैव कुर्यात् । तदाह सएव,—

“बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेकोधनं नरः ।

करणं कारयेद्वाऽपि सर्वैरेव कृतम्भवेत्”—इति ।

करणन्तरस्यादिकम्† । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्विताः ।

कुर्युर्यथाऽर्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तथा”—इति ।

तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथाच सएव,—

“सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशमप्रकल्पयेत्”—इति ।

इयं चांशकल्पना “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा”—इत्येवं क्रतुसम्बन्धि-
मात्रतया विहितयां दक्षिणायामेव, न ऋत्विग्विशेषोपेक्षेन विहि-
तायाम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“रथं हरेत वाऽध्वर्युर्ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता हरेत्तथैवाश्वं उद्गाता चाप्यनः क्रये(१)”—इति ।

दक्षिणांशकल्पनामाह सएव,—

* इत्यमेव पाठः सव्वत्र । मम तु, साधनीयं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† करणं लेख्यादिकम्,—इति त्रिवादरत्नाकरव्याख्या ।

(१) केषांचिच्छाखिनामाधाने अध्वर्युवे रथव्याप्तयते, ब्रह्मणे वेगवा-
नश्वः, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रे सोमोद्गाहकमनः शुकटम् । इति
अथर्वश्रौतसंहिता व्याख्या ।

“सर्वेषामर्धिनोमुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।

द्वतीयिनस्तृतीयांशास्तुरीयांशास्तु पादिनः”—इति ।

सर्वेषां षोडशर्त्विजां मध्ये मुख्याश्चत्वारोहोत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ।
ते गोशतस्थार्धिनः, सर्वेषां भागपरिपूर्णापपत्तिवशादाद्याताष्टाचत्वारिंशद्रूपार्द्धेणार्द्धभाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातब्राह्मणाच्छंसि-
प्रस्तोतारस्तदर्द्धिनः धनमुख्यांशस्यार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्द्धभाजः ।
ये पुनस्तृतीयिनोऽच्छावाकनेद्रग्नीध्रप्रतिहत्तारस्ते द्वतीयिनोमुख्यांशस्य
षोडशगोरूपद्वितीयांशभाजः । ये पादिनो ग्रावस्त्रोदनेदपोदसुब्रह्म-
ण्यास्ते मुख्यस्य भागस्य चतुर्थांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः । मुख्यानां
चतुर्णां मिथोविभागः समत्वेनैव । एवं तदनन्तरादीनामपि मिथोवि-
भागः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । “द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट्षट्द्विती-
येभ्यः चतस्रश्चतस्रस्तृतीयंभ्यस्तिस्रस्तिस्रः इतरेभ्यः”—इति । स्वकी-
यकर्मकलापस्याशक्त्वाऽकरणे कृतानुसारेण भागोदेयइत्याह मनुः,—

“ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् । .

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्त्तृभिः”—इति ।

सहकर्त्तृभिः, सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मानुसारेण
दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् । तस्य क्वचिदपवादमाह सएव,—

“दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्”—इति ।

अन्येन स्वस्वगणवर्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्ममध्ये ऋत्विक्करणे*
नारद आह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ऋत्विङ्मरणे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“अतिजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विसरेत् ।

लभते दक्षिणाभागं स तस्मात्सम्प्रकल्पितम्”—इति ।

सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊषरं मुषिकव्याप्तं चेन्न यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

वाह्यविवर्जनीयानाह सएव,—

“कृशातिबद्धं क्षुद्रं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽदद्यात् वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः”—इति ।

प्रातिस्त्रिकदोषात् फलहानौ विशेषमाह सएव,—

“वाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम्”—इति ।

वाह्यबीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां
शिल्पिनां विभागमाह सएव,—

“हेमकारादयो यत्र शिल्प्यं सम्भूय कुर्वते ।

कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथाऽंशतः”—इति ।

निर्वेशोभृतिः । कात्यायनोऽपि,—

“शिक्षाकारिञ्जकुशला* आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथाऽंशतः”—इति ।

स्तेनान् प्रत्याह सएव,—

“स्वाम्याज्ञया तु यच्चोरैः परदेशात्समाहृतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथाऽंशतः ॥

* शिक्षाकारिञ्जकुशला,—इति रत्नाकरदृष्टः पाठः ।

चतुरोऽंशान् भजेन्मुख्यः शूरस्व्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्भ्रंशं शेषास्त्वन्ये संमांशिनः”—इति ।

परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलवैरिदेशाद्दाहृतधनविषय-
मेतत् । दुर्बलवैरिदेशाद्दाहृतविषये त्वाह कात्यायनः,—

“परराष्ट्राद्धनं यस्य चोरैश्चेदाज्जयाऽऽहृतम् ।

राज्जेदंशान्शमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि”—इति ।

सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यं पदमुच्यते ।

तत्र नारदः,—

“दत्त्वा द्रव्यममम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं सृतम् ॥

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः”—इति ।

अदेयस्वरूपभेदानाह बृहस्पतिः,—

“सामान्यं पुत्रदाराधिषर्वस्वन्यामयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टया सृतम्”—इति ।

सामान्यमनेकस्वत्वकं रथ्यादि । नारदोऽपि,—

“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारञ्च सर्वस्वं चान्वये मति ॥

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याङ्गराचार्या यश्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्”—इति ।

अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव दक्षः,—

“सामान्यं याचितं न्यासआधिर्दाराश्च तद्धनम् ।

अन्वाहितश्च निक्षेपं सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्त्रानि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तौयते नरः”—इति ।

अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डो मनुनाऽभिहितः,—

“अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्ड्यौ चोत्तमसाहसम्”—इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीचिता”—इति ।

किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते स एवाह,—

“कुटुम्बभरणाद्व्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तद्देयमुपरुद्धान्यत् ददद्दोषमवाप्नुयात्”—इति ।

भर्तव्यं कुटुम्बमुपरुध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्व्यं तत्स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते”—इति ।

सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने कृते सन्तानविच्छे-

दापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः । “न लेकं

पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्”—इति ।

“अतश्च सुतदारानां वशिलं त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशिलं न सुतेपितुः”—इति ।

एवमादीनि सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषया-
णीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहनक्षमएव देयः ।

“विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छ्वः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्”—इति

कात्यायनस्मरणात् । न नेयाः स्युरनिच्छ्व इत्यनापदिषयम् ।

“आपत्कालेऽपि कर्त्तव्यं दानं विक्रयएववा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तत इति शास्त्रविनिश्चयः”—इति

तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतिग्रहप्रकारविशेषो-
वसिष्ठेन दर्शितः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बभूनाह्वय राजनि च
निवेश्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्ज्जलाऽदूरवान्भवमसन्निकृष्टमेव
गृहीयात्”— इति । अदूरवान्भवं सन्निकृष्टमातुलादिबान्धवम् ।
असन्निकृष्टं सन्निकृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्थावरविषये देयं
द्रव्यमाह प्रजापतिः,—

“सप्तागमात् गृहचेत्त्राद् यद्यत् क्षेत्रं प्रचीयते ।

पित्र्यं वाऽय स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्”—इति ।

सप्तभ्यःप्राग्मेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्यात्तद्दातव्यत्वेन
विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि
देयम् । “स्वेच्छादेयं स्वयम्प्राप्तम्”—इति बृहस्पतिवचनात् । यत्तु
तेनैवोक्तम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदविभक्तस्यावरविषयं, सप्तानधिकस्यावरविषयं वा । सप्तानधिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद् भर्त्सा भार्ययाऽनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिद्दामेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् । तथाच सएव,—

“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यंप्राप्तञ्च यद्भवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

सौदायिकं विवाहलब्धम् । क्रमायातं पितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ।

“वैवाहिके क्रमायाते सर्वं दानं न विद्यते”—इति

तेनैवोक्तत्वात् ।

इत्थं देयादेयस्वरूपं निरूपितम् । दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् । तथाच नारदः,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ॥

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ।

अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगानुगर्हितम् ॥

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छ्लयोगतः ।

बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ॥

कर्त्ता ममायं कर्मैति प्रतिलाभेच्छया च यत् ।

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ॥

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्व्वदानं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्”—इति ।

पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिर्वेतनं हतकर्म्मणे दत्तम् ।
तुष्ट्या वन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहाद्दुहित्रादिभ्यो दत्तम् ।
प्रत्युपकारतः उपहृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परि-
णयनार्थं दत्तम् । अनुग्रहार्थं अदृष्टार्थं* दत्तम् । तदेतत्पण्यमूल्यादि
सप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः”—इति ।

भयेन वन्दिग्रहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनि-
यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्तग्रीकावेशेन दत्तम् ।
उत्कोचेन कार्य्यप्रतिबन्धनिरामार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहा-
सेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं एकस्य द्रव्यमन्यस्मै
ददाति, दानव्यत्यासेन दत्तं अन्यस्मै दानव्यस्थान्यस्मै दानम् ।
कुलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् ।
बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् ।
अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम् ।
मत्तेन मदनियमितेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादग्रस्तैन अपवर्जितं
दत्तम् । अयं मदीयमिदं करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रति-
लाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञं
करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम् । एवं
षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते ।
तथाच कात्यायनः,—

* अदृष्टार्थं,—इति का० पुस्तके नास्ति ।

“कामक्रोधाखतन्वाद्वा क्लीवोन्मत्तप्रमोहितैः ।
व्यत्यासपरिहासाच्च यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥
या तु कार्यस्य मिद्धर्थमुत्कोचा स्यात्प्रतिश्रुता ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे* न देया स्यात् कथञ्चन ॥
अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदाप्यः स तां बलात् ।
दण्डञ्चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः”—इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह सएव,—

“स्नेहमाहसिकोदृत्तपारदारिकसम्भवात्† ।
दर्शनादृत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात् ॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।
न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्”—इति ।

मध्यस्थ उक्तानुवादकः‡ । चकारात् ग्राहकः समुच्चीयते । तावुभौ
दोषभाजौ दण्डनौयावित्यर्थः । आर्त्तदत्तेत्यादिकं तु धर्मकार्य-
व्यतिरिक्तविषयम् । तथाच सएव,—

“स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संग्रहः”—इति ।

मनुरपि श्लोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे तु,—इति ग्रन्थान्तरशेषः
पाठस्तु समीचीनः ।

† शंसनात्,—इति ग्रन्थान्तरघृतः पाठः ।

‡ उक्तापादकः,—इति का० ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।
 योगउपधिः । अदेयदानतत्प्रतिग्रहयोर्दण्डो नारदेनोक्तः,—
 “गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्दयञ्चादेयं प्रयच्छति ।
 अदेयदायको दण्डस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः”—इति ।
 इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्थानपाककर्माख्यं विवादपदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“भृत्यानां वेतनस्थोक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

वेतनं कर्ममूल्यम् । तस्थानपाकर्म भृत्याया समर्पणं, समर्पितस्य
 परावर्त्तनं वा । तत्र समर्पणे विशेषमाह नारदः,—

“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम्”—इति ।

एतावदेव तत्कर्मकरणाद्वास्यामीति भाषाया अभावे विशेष-
 माह सएव,—

“भृतावनिश्चितायान्तु दशभागमवाप्तयुः ।

लाभगोवौर्यग्रस्थानां वणिग्गोपकृषीबलाः”—इति ।

गोवीर्यं पाल्यमानगवादिप्रभवं पयःप्रभृति । यदि कर्मस्वामी
 भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति, तदाऽसौ राज्ञा दाय्य इत्याह
 याज्ञवल्क्यः,—

“दायस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीचिता”—इति ।

यत्तु वृहस्पतिनोक्तम्,—

“त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहकः”—इति ।

तदार्यांससाध्याकृष्टञ्चेत्कर्तृविषयम् । तत्रापि त्रिभागपञ्चभागौ व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथाच सएव,— :

“भक्ताच्छादभृतः मीराङ्गागं गृह्णीत पञ्चकम् ।

जातशस्ये त्रिभागन्तु प्रगृह्णीयात्तथाऽभृतः”—इति ।

अग्रनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषीवलः चेत्त्रिजातशस्यात्पञ्चमं भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तृतीयं भागमित्यर्थः । एतावद्दास्यामीति परिभाषायां सत्यामपि क्वचित्ततोऽन्यूनं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं वेतनं देयं, क्वचित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालञ्च योऽतीयात्नाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वामिनः कन्दोऽधिकं देयं ततोऽधिके”—इति ।

यः स्वाम्याज्ञामन्तरेण वाणिज्यादिलाभसाधनदेशकालातिक्रमं करोति, लाभं च बद्धतरव्ययकरणादल्पं करोति, तस्मै स्वामी स्वेच्छानुसारेण फिञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बद्धलाभं करोति, तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकभृत्यकर्तृककर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह सएव,—

“यो यावत् क्रियते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्यात् यथाश्रुतम्”—इति ।

यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां बद्धभिर्वा क्रियमाण-

मुभयोरप्यसाध्यं चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितं; तदा यो यावत्कर्मा-
करोति, तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् । साध्ये उभाभ्यां कर्माणि परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्प-
रिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं ह्यत्नवेतनं देयं,
नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् । मृत्यानां कर्तव्यमाह नारदः,—

“कर्मापकरणं तेषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैह्वयेन कदाचन”—इति ।

तेषां कर्मस्वामिनां कर्मापकरणं लाङ्गलादि क्रियां उद्दिश्य
यस्मिन् ह्येत्ये निहितं, तेन सर्वदा निःप्रायेण रक्ष्यमित्यर्थः । बृह-
स्पतिरपि,—

“मृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना श्राव्यमण्यपि ।

मृतिहानिं समाप्नोति ततो वादः प्रवर्त्तते”—इति ।

यस्तु मृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति, तं प्रत्याह सएव,—

“गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा मृतः ।

समर्थस्येदमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्”—इति ।

अगृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह,—

“अगृहीते समं दाप्यो मृत्यैरक्ष्य उपस्करः”—इति ।

समं, यावता वेतनेन मृत्यत्वमङ्गीकृतं, तावदेव स्वामिने दद्यात्,
न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यदा, अत्राङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्यः । तदाह नारदः,—

“कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यादत्त्वा मृतिं बलात् ।

मृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः द्विगुणं मृतिमाप्नुयात्”—इति ।

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः,—

“कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्व्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात् कारयितव्योऽभावकुर्व्वन् दण्डमर्हति ।

स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्विगुणं दमम्”—इति ।

द्विगतं कार्षापणद्विगतमित्यर्थः^(१) । यत्तु मनुवचनम्,—

“भृत्योऽनार्त्ता न कुर्याद् यो दर्पात्कर्म यथोचितम् ।

स दण्डः कृष्णालान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्”—इति ।

तदर्धाविशेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावशेषे तु दण्डवर्जवेतना-
दानम् । तदाह सणव,—

“यथोक्तमार्त्तः स्वस्थो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमन्योनस्यापि कर्मणः”—इति ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात्पूर्वमेव कर्म
त्यजति, तं प्रत्याह नारदः,—

“कालेऽपूर्णं त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादकरणे यावद्भृतिमवाप्नुयात्”—इति ।

स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः,—

“भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाषोयन्नत्र नष्टं स्याद्देवराजकृतादृते”—इति ।

वाहकदोषतः भृतकदोषतः । वृद्धमनुः,—

(१) एतद्वाख्यानदर्शनात् द्विगतं दममिति पाठः प्रतीयते । लेखक-
प्रमादात्तु सर्व्वत्रैव द्विगुणं दममिति पाठोदृश्यते ।

“प्रमादाग्नाग्निं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाग्निम् ।

न तु दाप्यो हतञ्जोरैर्दग्धमूढं जलेन वा”—इति ।

द्रोहनाग्निं तीव्रप्रहरादिना द्रोहेण नाग्निम् । वृद्धमनुः,—

“यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात् स दाप्योद्विगुणां भृतिम्”—इति ।

यज्ञवल्क्यः,—

“अराजदैवकोघातं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नञ्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भृतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपिच”—इति ।

अराजदैवकोघातो यस्य भाण्डस्य, तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाग्निं, तदा तन्मूल्यानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थान-
सप्तमसमयएव व्यवस्थाऽभ्युपगतं कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति,
तदाऽसौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः । यस्तु भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे
स्वाप्तीकृतं कर्म त्यजति, असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः
पथि प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति कर्म त्यजति, स भृतेश्चतुर्थं भागं
दाप्यः । अर्द्धपथे त्यजन् सर्वाभृतीर्दापनीयः । यस्तु स्वामी भृत्यं
स्वयमेव कर्म त्याजयति पूर्वोक्तदेशेषु, असावपि पूर्वोक्तसप्तमभागा-
दिकं दापनीयः । एतच्चाव्याधितादिविषयम् । व्याधितस्थापराधा-
भावात् । यदा पुनर्व्याधितो व्याध्यपगमे तदितरदिवसान् परिगणय्य
पूरयति, तदा लभतएव सर्वां भृतिम् । तदाह मनुः,—

“आर्तः स कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदौर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्”—इति ।

त्याजकस्य स्वामिनश्चतुर्थभागादिदापनमविक्रीतभाण्डविषयम् ।
विक्रीते तु भाण्डे विगेषो वृद्धमनुनाऽभिहितः,—

“पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यव्यजेद्दयदि ।

अगतस्यापि^(१) देयं स्यात् भूतेरद्धं लभेत सः”—इति ।

आसेधेन प्रतिबद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्डविषये* चाह
कात्यायनः,—

“यथां च पथि तद्भाण्डमाभिद्येत ह्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो भूतिम्”—इति ।

भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतरं प्रत्याह नारदः,—

“अनीय भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने^(२) ।

दायो भूतेः चतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भूतिहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारं† शून्यमादाय देशा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, राजाद्यपहतभाण्डविषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, उपस्कार,—इति पाठः प्रतिभाति ।
एवं परत्र ।

(१) अगतस्यापि यावद् गन्तव्यमगतस्यापीति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

(२) भाण्डवान् स्वामी । यानं शकटादि । वाहनमश्वादि ।

न्तरङ्गच्छति भाटकः* । उपकारशब्देन तदाधारोल्लिख्यते । परभूमौ
गृहनिर्माणादिभाटकदातारभ्यत्याह नारदः,—

“परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं^(१) दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठानि चेष्टकाम्”—इति ।

तथा,—

“स्तोमादिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि न गृहीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टकाविनिवेष्टिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्”—इति ।

अनिश्चितः तृणकाष्ठादिग्रहणापरिभाषायामित्यर्थः । परिभा-
षिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत्, निवेदयेदित्यर्थः । भाटकं
दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीतमणिकादिपात्रभेदनादावप्याह सएव,—

“स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

यहीतुरावहेद्भग्नं नष्टं वाऽन्यत्र संश्रवात्”—इति ।

संश्रवः परस्परसंघर्षः । तेनान्पकेनां कार्त्स्न्येन वा भिन्नं पूर्ववत्कृत्वा
भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने दियम् । संश्रवादन्यत्र भेदे तु भाटक-
यहीतुरेव तदित्यर्थः । कृतकर्म्मणे भूत्याय वेतनादातारभ्यत्याह
दृष्टस्यतिः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स भृतिं न प्राप्नुयात्,—इति त्वधिकं भवितुं
युक्तम् ।

† तेन श्लेषतः,—इति का० ।

(१) स्तोमं वासमूल्यम् ।

“हृते कर्मणि यः खामी न दद्यादेतन्नं भृते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् विनयं चानुरूपतः”—इति ।

निमग्नं भृत्यं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“त्यजेत्पथि सहायं यो भृत्यं रोगार्त्तमेव च ।

प्रांप्रुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे अहमपालयन्”—इति ।

पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये लाह नारदः,—

“शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्* ।

अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतद्व्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु सत्यन्तरम्,—

“व्याधिता संभ्रमा व्यया राजाधर्मपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेत् अवाच्या वड्वा सृता”—इति ।

अत्यन्तावशके जातसंभ्रमा संभ्रमपदेन उक्ता । तत्रैव व्याकुला व्यया । वड्वा दासी । दासीग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः,—

“अप्रयच्छन् तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण च सङ्गच्छेद्घातयेद्वा नखादिभिः ॥

अथोनौ न्यः समाक्रामेद्द्वड्भिर्वा विवासयेत्^(१) ।

* तदा,—इति का० ।

† जड,—इति का० शा० ।

(१) अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । घातयेद्वा नखादिभिरित्वा-
चाप्येतदनुसङ्गनीयम् । अथोनौ मुखादौ, समाक्रामेत् यान्यधर्मं
कुर्वीत् । आत्मार्थं भाटयित्वा वड्भिः पुत्रैः सह विज्ञेयेय वासये-
दिति वचनार्थः ।

शुक्लं लघुगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु”—इति ।
 पण्यस्त्रियास्त्रपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—
 “गृहीत्वा वेतनं वेश्या स्तोभादन्यत्र गच्छति ।
 तां दमं दापयेद्द्वन्यादित्यस्यापि च भाटकम्”—इति ।
 अत्र निर्णयमाह नारदः,—
 “वेश्या प्रधाना यास्त्र कामुकाः तद्गृहोषिताः ।
 तत्समुत्पेषु कार्येषु निर्णयं संग्रहे विदुः”—इति ।
 इत्थं वेतनस्थानपाकर्माभिहितम् ।

अथेदानौमभ्युपेत्याशुश्रूषाखं विवादपद- मभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह,—

“अभ्युपेत्य तु शश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
 अशश्रूषाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।
 आज्ञाकरणं शश्रूषा । शश्रूषकश्च पञ्चप्रकारः । तथाच सएवं,—
 “शश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोमनीषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥
 शिष्यान्तेवासिभृतकाः चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।
 एते कर्मकराज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥
 सामान्यमस्त्रतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातकर्मकरस्तप्तो^(१) विशेषो वृत्तितस्तथा ॥

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मकां शुभकर्मकरे स्तम् ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथाऽवस्करशोधनम् ।

गुह्याङ्गस्यर्गनेच्छिष्टविष्णुत्रयहणोज्जनम् ॥

इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरूपस्थानमथान्ततः । :

अशुभकर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्”—इति ।

तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवामी शिष्यशिष्यार्थी । मूल्येण
यः कर्म करोति, स भूतकः । अधिकर्मकृतकर्मकुर्वतामधिष्ठाता ।

अशुचिस्थानं उच्छिष्टप्रचेपार्थङ्गन्तादिकम् । अवस्करः गृहसंमार्जित-
पांशुादिनिचयत्यागस्थानम् । भूतकश्च त्रिविधः । तदुक्तं तेनैव,—

“उत्तमः कार्यकर्ता च मध्यमस्तु क्षणीबलः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भूतः”—इति ।

दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्,—

“गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः ।

अज्ञाकालभूतस्तददाहितः स्वामिना च यः ॥

ओक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपागतः प्रव्रज्याऽवसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड्वाऽऽहतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

(१) जातएव यः कर्मकरः स जातकर्मकरः । यथाऽन्तरे तु जातिकर्मकर-
इति पाठः । अत्रापि तद्येवार्थः ।

गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूलेन । सख्यः प्रति-
 गृहादिना । दायागतो रिक्थग्राहिलेन प्राप्तः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षे
 दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधीनतां गौतः ।
 ऋणमोक्षित ऋणमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
 समरे विजित्य गृहीतः । पणविजितः दासत्वपणके द्युतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
 प्रव्रज्यातस्थितः । कृतः कृतकालं, एतावत्कालं त्वं मद्दास इत्युपगत-
 इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थं एव दासत्वमभ्युपगतः । बड़वया
 गृहदास्या आहृतः तन्मोभेन तामुदाह्य दासत्वेन प्रविष्टः । यः
 आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यत्तु
 मनुनोक्तम्,—

“ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणौ ।

पैत्रको दण्डदासश्च मन्त्रेते दासयोनयः”—इति ।

तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, न तु परिसङ्ख्यार्थम् । अत्र शिष्याणां
 कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः,—

“आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः श्रुश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैवच”—इति ।

विद्या चात्र त्रयी । तदुक्तं बृहस्पतिना,—

“विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुःसामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुश्रुश्रूषां प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्”—इति ।

अन्नेवासिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमरूप्यादिसंज्ञकतिः ।

नृत्वादिक्ञ तत्प्राप्तं* कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“स्वं शिल्पमिच्छन्वाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम्”—इति ।

आचार्यस्यापि कर्तव्यमाह षण्व,—

“आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत्”—इति ।

अन्यकर्मकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः,—

“यस्तु न ग्राहयेत् शिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्त्यात्माहमं पूर्वं तस्मात् शिष्यो निवर्त्तते”—इति ।

परिभाषितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्कालं वसेदित्याह

नारदः,—

“शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः”—इति ।

दुष्टं प्रत्याह नारदः,—

“शिष्यन्तमदुष्टञ्च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।

बलाद्वासयितव्यः स्यात् बधबन्धं च मोऽर्हति”—इति ।

* तत् शिक्षन्,—इति ग्रन्थान्तरद्वयतः पाठः ।

बधोऽत्र ताड़नादिः । परिभाषितकालसंपूर्त्तौ कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“गृहीतशिल्पः समये कृत्वाऽऽचाय्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तिश्चानुमान्येन अन्तेवासी निवर्त्तते”—इति ।

भृतकानामपि भृतिकृतः कालकृतश्च विप्रेषो बृहस्पतिना
दर्शितः,— :

“यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो बड़वाभृतः ।

कर्म्म तत्स्वामिनः कुर्यात् यथाऽन्नेन भृतो नरः ॥

बहुधाऽर्थभृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।

हीनमध्योत्तमत्वञ्च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासाद्द्वेषणमासत्रिमासाब्दभृतस्तथा ।

कर्म्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम्”—इति ।

अर्थभृतस्य बहुधातं समर्थान्पमहत्वाभ्यां द्रष्टव्यम् । ते चान्पल-
महत्वे शक्त्यनुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः,—

“भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्तानुसाराभ्यां तेषां कर्म्माश्रया भृतिः”—इति ।

भागभृतस्य द्वैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“द्विप्रकारो भागभृतः कृपणो जीवितः सृतः ।

जातसस्यात्तथा क्षीराल्लभते तु न संशयः”—इति ।

अधिकर्म्मकृतस्तु स्वरूपमाह नारदः,—

“अर्थैश्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽधिकर्म्मकृतोज्ञेयः स च कौटुम्बिकः सृतः”—इति ।

एवं निरूपितेभ्यः शिष्यान्नेवाशिभ्यः भृतकाधिकर्म्मकरेभ्यो*
दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः,—

“स्वतन्त्रस्थात्मनोदानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः”—इति ।

अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारत्वं, तथा
स्वतन्त्रस्थात्मनो दानाद्दासत्वम्,—इति भृगुराचार्योमन्यते,—इति ।
तेन चात्यन्तपारार्थमासाद्य शुश्रूषकाः दासाः पारार्थमात्रमासाद्य
शुश्रूषकाः कर्म्मकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वञ्च ब्राह्मणव्यतिरिक्त्वेव
त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयम् । “दास्यं विप्रस्य न क्वचित्”—इति तेनैवोक्त-
त्वात् । तेष्वपि दास्यमानुलोभ्येनैवेत्याह सएव,—

“वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजन्यवैश्यशूद्राणान्यजतां हि स्वतन्त्रताम्”—इति ।

प्रातिलोभ्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्म्मपरित्यागिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।
तथाच नारदः,—

“वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्म्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता”—इति ।

दारवद्दासता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सवर्णं प्रति दासत्व-
प्रामाण्यभाह कात्यायनः,—

“असवर्णं तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्”—इति ।

यदि ब्राह्मणः स्नेह्या दास्यं भजते, तदाऽसौ नाशुभं कर्म्म
कुर्यादित्याह सएव,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्म्म कामतः ।

* भृतकाधिकर्म्मकरेभ्यश्च,—इति भवितुं युक्तम् ।

तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः”—इति ।

ऊनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमन्तरेण खेच्छया पर-
हितार्थम् । चत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“चत्रिययञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितम् ।

विभ्रयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत्”—इति ।

यस्तु द्विजतिं बलादास्यं कर्म कारयति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“दास्यन्तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाजा दाप्यः शतानि षट्”—इति ।

प्रभावस्य भावः प्रभावत्वं, तस्मादिति । शूद्रन्तु यथा कथमपि
दास्यं कारयेदित्याह सएव,—

“शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेवच ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा”—इति ।

पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीतलब्धदायागतानां
षतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते नान्यथेत्याह नारदः,—

“तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वात् न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम्”—इति ।

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह
नारदः,—

“विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते”—इति ।

प्रब्रज्याऽवसितस्यापि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह सएव,—

“राज्ञएव हि दासः स्यात् प्रब्रज्याऽवसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोचोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्”—इति ।

प्रव्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् । ब्राह्मणस्तु निर्वास्य-
इत्याह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्याऽवसिताये तु त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥”

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रियं विप्रः”—इति ।

निर्वासनप्रकारमाह नारदः,—

“पारिव्राज्यं गृह्णीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्गयित्वा तं राजा शौचं प्रवासयेत्”—इति ।

प्रव्रज्यावसितात्मविक्रेत्यतिरिक्तानामन्नाकालभृतादीनां दास्या-
पनयनप्रकारमाह सएव,—

“अन्नाकाले भृतोदास्यान्मुच्यते गोद्वयं ददत् ।

तद्भक्षितं दुर्भिक्षे यत् न तु शुद्धोदकर्मणा* ॥

आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।

स्वपथ्यांनमृणं दत्त्वा तदृणात्स विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्क्षेपणेनैव भक्तदासो विमुच्यते ।

निग्रहाद्बड़वायास्तु मुच्यते बड़वाऽऽहृतः”—इति ।

स्वामिनः प्राणसंरक्षणादपि गृह्णतादयः सर्वे दास्यान्मुच्यन्ते
इत्याह नारदः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भक्षितश्चापि यत्नेन न तच्छुध्यति कर्मणा,—
इति ग्रन्थान्तरघृतपाठस्तु समीचीनः ।

“यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंग्रयात् ।

दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च”—इति ।

दासाभासानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते”—इति ।

चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यत । नारदोऽपि,—

“चोसंपद्धतविक्रीता ये च दासीकृताबलात् ।

राजा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेच्यते”—इति ।

यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति,
असावपरेण विसर्जनीय इत्याह षएव,—

“तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तन्प्राप्तयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्”—इति ।

दासविमोचणेतिकर्तव्यतामाह षएव,—

“स्वदासमिच्छेद्दयः कर्तुमदासमप्रीतमानसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाभसा ॥

साचताभिः सपुष्पाभिर्मूङ्गन्यङ्गिरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखस्तु तथोत्सृजेत्* ॥

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम्”—इति ।

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

* प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

अथ सम्बिद्ध्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्,—

“पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्युतम्”—इति ।

समयस्थानपाकर्म अव्यतिक्रमः समयपरिपालनम् । तद्व्यतिक्रम-
माणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थमाह बृहस्पतिः,—

“वेदविद्याविदोविप्रान् श्रोत्रियांश्चाग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यान् वृत्तिमद्भूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति”—इति ।

ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमद्भूरिद्धिरिच्छादि-
सम्पन्नं कृत्वा स्वधर्मावर्णाश्रमश्रुतिस्युतिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयता-
मिति तान् ब्रूयात् । वृत्तिसम्पत्तिश्च बृहस्पतिना दर्शिता,—

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः ।

मुक्तभाष्याञ्च^(१) नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने”—इति ।

तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तेषां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

(१) अनाच्छेद्यकराः, न आच्छेद्यः आहर्त्तव्यः करो राजग्राह्यभागो यासां
तथाविधाः । गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । गृहभूमीरित्यर्थः ।
मुक्तभाष्याख्यत्तराजदेशाः ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मांराजकृतश्च यः”—इति ।

श्रौतस्मार्त्तधर्मानुपमर्देन गोत्राचारेक्षणं देवगृहपालनादिरूपो-
यो धर्मः समसान्निष्यन्नो भवेत्, सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा,
राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयं अस्मदराति-
मण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः समयनिष्यन्नः, सोऽपि
रक्षणीयः । एवं राजनियुक्तममुदायविशेषस्य कर्त्तव्यविशेषोऽभिहितः ।
ग्रामादिसर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह बृहस्पतिः,—

“ग्रामश्रेणीगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तथैव च ॥

वाटचोरभये बाधा सर्वसाधारणी स्यता ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैकेन केनचित्”—इति ।

चकारेण पाषण्डनैगमदीनां चोपसंग्रहः । ततश्च ग्रामश्रेणीगण-
पाषण्डनैगमादीनामुपद्रवकाले धर्मकार्यं च यां पारिभाषिकीं
समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यञ्च दुःसाध्यं, सा
पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितेः कार्या । वाटचोरेभ्यो भये
प्राप्ते तदा चोरोपशमनं सर्वैः समभूय कर्त्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्यं तु
विशेषस्तेनैवोक्तः,—

* गोप्रचारेक्षण,—इति का० ।

“सभा प्रया देवगृहं तडागारामसंस्कृतिः ।
 तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥
 कुलायनं निरोधश्च कार्य्यमस्माभिरंगतः ।
 यत्त्रेवं* लिखितं पत्रं धर्म्या सा समयक्रिया ॥
 पालनीया समस्तैस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।
 सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्”—इति ।

यजनक्रिया सोमयागादिकर्तव्यो दानम् । कुलायनं दुर्भिक्षा-
 दिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन्नागते मति यत्संविधानं विधेयं,
 तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिक्षाद्यपगमपर्यन्तं धारणम् ।
 अंगतः गृहचेत्रपुरुषादिप्रयुक्तसंगृहीतधनेनाद्यकत्वेन वा स्थितेन
 कार्य्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिः पाल-
 नीया, किन्तु राज्ञाऽपीत्याह नारदः,—

“पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।

मंरचेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा”—इति ।

पाषण्डा वेदवाह्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो वा अतिरिक्ता वा सर्वे
 लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समययाः सन्ति । नैगमाः
 सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकल्पकसन्देशहरपुरुषतिरस्का-
 रिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समययाः विद्यन्ते । अथवा, नैगमा-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यत्त्रेवं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पीडितजनागमनम्,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशुपतादयः । व्रातगण-
शब्दस्योर्थः कात्यायनेन दर्शितः,—

“नानायुधधराव्राताः समवेतांस्तु कौर्त्तिताः ।

कुलानान्तु समूहस्तु गणः स परिकौर्त्तितः”—इति ।

पूगे व्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति
समयाः । गणे ह्यु पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वाऽब्दे कर्णबेधः कर्त्तव्य इत्यादि-
समयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यता न तदिक्रेय-
मित्यास्ते समयः । जनपदे तु क्वचिदिक्रेतुर्हस्ते क्वचित् क्रैट्स्ते
शुक्लपहर्णमित्यादिकोऽस्थनेकविधः समयः । तत्समयजात यथा न
भ्रश्यति न च व्यतिवर्तते, तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु
पुरुषविषये विशेषमाह वृहस्पतिः,—

“कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्रासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम्”—इति ।

मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोऽपि,—

“समूहानां तु यो धर्मः तेन धर्मो ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः”—इति ।

समूहकार्यकारिषु ज्ञेयोपादेयान्विभजति वृहस्पतिः,—

“विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनात्मभीरवः ।

वृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञाः दक्षाः दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः”—इति ।

ते च कियन्तः कर्त्तव्या इत्यपेक्षिते सएवाह,—

“द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“युक्तियुक्तञ्च यो हन्याद्यः कार्यानिवकाशदः ।

अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसम्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत् त्रैविद्यमेव वा ।

संविक्त्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात्”—इति ।

समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह सएव,—

“बाधाङ्कुर्युर्यदैकस्य सम्भूताद्वेषसंयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः शास्त्राश्चैवानुबन्धतः ॥

न यथा समयं जह्युः स्वमार्गं स्थापयेच्च तान्”—इति ।

यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति, तस्य दण्डमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेत्तु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राज्ञाद्विप्रवासयेत्”—इति ।

सर्माहाटकादीनां पुरान्निर्वासनमेव दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकृत्साहसी तथा ।

श्रेणीपूगनृपद्वेष्टा क्षिप्रं निर्वास्यते तदा ॥

पुरश्रेणीगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिगदमं परित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्सुधर्मेण नियहानुगहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निःसृष्टार्था हि ते स्मृताः”—इति ।

निःसृष्टार्थाः, अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादिसर्वसमूहेषु
यथा राज्ञा वर्त्तितव्यं, तदाह नारदः,—

“यो धर्मः कर्म यज्ञेषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यज्ञेषां प्राप्नुयादर्धमनुमन्येत तत्तथा ॥

प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमत च यत् ।

दोषवत् करणं यत् स्यादनाम्नायकल्पितम् ॥

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्”—इति ।

धर्माजटावत्त्वादि । कर्म प्राप्तपर्युषितभिचाटनादि । उपस्था-
नविधिः समूहकार्यार्थं पटहादिध्वनिमाकर्ण्य मण्डपादौ मेलनम् ।
वृत्त्युपादानं^१ जीवनार्थं तापसवेषपरिग्रहः । राज्ञः प्रतिकूलमाधि-
कारिशूद्रकर्त्तव्यं त्रैवर्णिकविवादे धर्मविवेचनम् । तस्य च प्रतिकूल-
त्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण,—

“अस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रणश्यते राष्ट्रं बलं कोषञ्च नश्यति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रातः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) इत्यञ्च, यज्ञेषां प्राप्नुयादर्धमित्यस्य व्याख्या । एतद्व्याख्यादर्शनेन, यज्ञेषां
प्राप्नुयादर्धमित्यञ्च, यज्ञेषां वृत्त्युपादानम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।
विनादरत्नाकरे तथैव पाठोऽस्तौ वर्त्तते । परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनात्
यज्ञेषां प्राप्नुयादर्धमित्यमेव पाठो मूले रक्षितः । शा० का० पुस्त-
कयोस्तु, प्रत्युपादानं,—इति पाठो वर्त्तते ।

प्रकृत्यवमतं स्वभावतएव यदननुज्ञातं; पाषण्ड्यादिषु ताम्बूल-
भक्षणं, परस्यरोपतापः, राजपुरुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादि ।
दोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेद्यात्वादिकं पाषण्ड्या-
दिभिः प्रकल्पितम् । संविल्लङ्घने दण्डमाह मनुः,—

“यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा मत्येन संविदम् ।

विश्वं देवरोलोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ :

निहत्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णकं निष्कं शतमानञ्च राजतम्^(१) ॥

एवं दण्डविधिदुर्व्यात् धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्”—इति ।

मत्येन शपथेन । एतेषां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानरूपाणां
जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । समूहपूजार्थं राज्ञा
समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न ददाति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“समूहकार्ये आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

सदा सम्मानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

* चतुःसुवर्णान् षट् निष्कान्,—इति ग्रन्थान्तररुद्धतः पाठः ।

(१) अत्र च, “साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाङ्कर्मनीषिणः”—इत्यादि-
निष्कानां व्यवच्छेदार्थं चतुःसुवर्णकमिति निष्कविशेषणमुपात्तम् ।
शतमानं राजतं रत्तिकामां विंशत्यधिकं शतत्रयमिति अष्टेश्वरेण
व्याख्यातम् ।

समूहकार्यप्रहितो यत्नमेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्”—इति ।

विभज्य ग्रहणमण्ड्रव्यविषयम् । यतस्तत्पक्षविषये स एवाह,—

“षाण्मासिकं वत्सरं वा विभक्त्यं यथाऽग्रतः ।

देयं बधिर* वृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु ॥

सान्त्वानिकादिषु तथा धर्मेषु सनातनः”—इति ।

राज्ञः प्रसादस्त्वद्वृणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव,—

“यत्नैः प्राप्तं रचितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम् ।

राज्ञः प्रसादस्त्वच्च सर्वेषां तत्समाहितम्”—इति ।

एतदभचितविषयम् । भचिते तु कात्यायन आह,—

“गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कवर्णं भचितं भवेत् ।

आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्”—इति ।

ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायचोभादिना
ततो वह्निर्भूताः, तान् प्रत्याह स एव,—

“गणिनां शिन्पिवर्गाणां गताः स्युर्ये तु मध्यताम् ।

प्राकृतस्याधमर्णस्य समांशाः सर्वे एव ते ॥

* देयं वा निस्त्र,—इति का० ।

† सर्वेषां तत्समूहितम्,—इति का० । सर्वेषामेव तत्समम्,—इति
ग्रन्थान्तरघृतः पाठः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राकृतस्य धनर्णस्य,—इति ग्रन्थान्तरघृतस्तु
पाठः समीचीनः ।

तथैव भोजनैर्भाष्यं* दानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभागभाक्”-इति ।

संविद्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बद्ध मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते”-इति ।

क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता क्रयात् प्रागेव सम्यक् परीचेत् ।

तथाच सएव,—

“क्रेता पण्यं परीचेत् प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीचाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”-इति ।

परीचाऽभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि ग्रहीतुरेव भवति, न विक्रेतुः । तथाच बृहस्पतिः,—

“परीक्षितं बद्धमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्”-इति ।

तत्कालपरिचितस्य पुनर्पर्णाभावः सावधिविषयः । तत्सद्यः† परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथाच व्यासः,—

“चर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च ।

* भोज्यवैभाष्य,—इति का० ।

† प्रगतस्त्वंशभागिति,—इति का० । प्रगतस्त्वंशभाङ् न तु,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्येषां सद्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वस्त्ररूप्यहिरण्यानां सद्यएव परीक्षणम्”—इति ।

क्रीतानां पण्यानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह सएव,—

“अहाद्दोह्यं परीचेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशहात्सर्वबीजानामेकाहाह्यमेवामसाम् ॥

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्”—इति ।

यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह कात्यायनः,—

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दृष्टं पश्चाद्भिभाषितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु”—इति ।

अविज्ञातं परीक्षया तत्त्वतोऽपरिज्ञानं यस्य द्रव्यस्य ; तत् यावत्-
परीक्षाकाल उक्तः, तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालाति-
क्रमे दृष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पण्यानां
देशकालवशादपचयापचयौ प्रथमतो ज्ञातव्यावित्याह नारदः,—

“क्षयं वृद्धिं च जानीयात् पण्यानामागमं तथा”—इति ।

अथादिपण्यानामस्मिन् काले अस्मिन्देष्टे च वृद्धिर्भविष्यतीति
जानीयात्, तथा आगमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादकजन्मभूम्या-
दिकञ्च जानीयादित्यर्थः । एवं सम्यक् परीक्ष्य गुणदोषदर्शनादि-
कारणमन्तरेण नानुग्रयः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“क्षयं वृद्धिञ्च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुग्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्”—इति ।

परौचित्यपण्डानां क्रयकालोत्तरकालम्* । क्रयकालपरिज्ञाने पुनः क्रेतुर्विक्रेतुरनुग्रयो न भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पण्ड-
दोषतद्वृद्धिचयकारणत्रितयाभावेऽनुग्रयकालाभ्यन्तरे यद्यनुग्रयं
करोति, तदा पण्डषड्भागं दण्डनीयः । अनुग्रयकारणसद्भावे-
ऽप्यनुग्रयकालातिक्रमेण योऽनुग्रयं करोति, सोऽप्येवं दण्डनीयः ।
एतच्चोपभोगविनश्चरवस्तुविषयम् । उपभोगेनाविनश्चरवस्तुविषये प्रत्य-
र्पणे वृद्धिमाह नारदः,—

“क्रीत्वा मूल्यान्येन यः पण्डं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयीः ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाविवक्षितम्” इति ।

द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“द्वितीयेऽङ्गि ददत्क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेव च”—इति ।

परतोऽनुग्रयः न कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्,—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्दयस्येहानुग्रयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहात्तद्व्यं दद्याच्चेवाददीत वा”—इति ।

* अत्र, इति शेषः,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रेतुरिव विक्रेतुः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्,—इति का० ।

§ तस्मिन्नेवाङ्गि चाक्षतम्,—इति, तस्मिन्नेवाङ्गवीक्षितम्,—इति च
ग्रन्थान्तरघटौ पाठौ ।

तदुपभोगेनाविनश्वरगृहचेत्रक्रयानुशयादिविषयम् । तत्रैव द-
शाहादेरुक्तात्वात् । तथाच कात्यायनः,—

“भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायः तत्क्रेतुरेव च” ।

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम्”—इति ।

वासोविषयेऽपि नारदः,—

“परिभुक्तन्तु यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ॥

इति क्रीतानुशयः ।

अथ विक्रीयासम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“विक्रीय पण्यं मूल्हेन क्रेतुर्यन्न प्रदोषते ।

विक्रीयामसम्प्रदानन्तु विवादपदमुच्यते”—इति ।

पण्यद्वैविध्यमुक्तं तेनैव,—

“लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्यादसं जङ्गमन्तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधैः दानादानविधिक्रमः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया”—इति ।

गणिमं सङ्ख्येयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुलया धाप्य हेमचन्द-
नादि । मेयं ब्रीह्यादि । क्रियया वाहनदोहनादिक्रियोपलक्षितमश्व-

^x इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

महिष्यादि । रूपतः पण्यांगनादि । श्रिया पद्मरागादि । तदेतत् षट्-
प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन्सोदयन्दाय इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽमौ दिग्ग्लामं वा दिगागते”—इति ।

गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे
क्रेत्रे न समर्पयति; तच्च पण्यं परिक्रयकाले बद्धमूल्यं सत्कालान्तरे
स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दाप-
नीयः । यदा मूल्यह्रामकृतः पण्यस्योदयो नास्ति; किन्तु क्रयकाले
यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव, तदा तत्पण्य-
मादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य घोलाभस्तेनोदयेन सहितं दाप-
नीयः । यथाऽऽह नारदः,—

“अर्घञ्चैदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थानिनामेष नियमोदिग्ग्लामं दिग्विचारिणाम्”—इति ।

यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्तुगृहा-
दिके य उपभोगः तदा च्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुः, तत्-
सहितं पण्यममौ दाप्यः । यथाऽऽह नारदः,—

“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।

स्यावरस्य चयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्”—इति ।

क्षयशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं, तथापि
तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यः ।
यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय
देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप-

नीयः । विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह । “गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्याभौ सोदयं दाप्यो राज्ञा चापि पण्यगतं दण्ड्यः”—इति । यस्तु विक्रीयानुशयवशान्नार्पयति, यस्तु क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति, तं प्रत्याह कात्यायनः,—

“क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद् यो न दद्याददूषितम् ।

स मन्थाद्दृशभागन्तु दत्त्वा स्वद्भव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मा दशाहात्तु परतोऽनुशयो न तु”—इति ।

अदूषितं, जलादिनेति शेषः । दोह्यवाद्यादिपण्यस्य दोहनादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिकालोऽर्थक्रियाकालः । तस्मिन् प्राप्ते मात अग्रहणे अदाने वा कृते दशमभाग प्रदापयेत्^१ । किन्तु तमदत्त्वेव स्वद्भव्यमाप्नुयात् । एष धर्मा दशाहात् प्राग्वेदितव्यः । ततः परमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीयामस्ययच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतपात्रे स्थित भस्य यदि देवादिना नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दैवराजोपघातेन पण्यदोषउपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवाभौ याचितस्याप्रयच्छतः”—इति ।

याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादवगम्यते । नारदोऽपि,—

- (१) एतद्वाख्यानदर्शनात्, अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत्,— इति वचनपाठः प्रतिभाति । परमादर्शुल्लक्षेषु दृष्टएव पाठः मूले निवेशितः । मम तु, अग्रहणे अदाने वा कृते,—इत्येव पाठः प्रतिभाति ।

“उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।

विक्रेतुरेव मोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः”—इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः, तथा दीयमानपण्य-
मगृह्यतः क्रेतुरपीत्याह सएव,—

“दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयौ ।

सएवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विक्रीतमपि विक्रयं पूर्वं क्रेतर्यगृह्णाति* ।

हानिश्चेत् क्रेतदोषेण क्रेतुरेव हि मा भवेत्”—इति ।

यस्तु विशेषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते, यश्चान्यहस्ते
विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति, तयोः समानदण्ड इत्याह,—

“निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

*अन्यहस्ते च विक्रीय तथाऽन्ये तत् प्रयच्छति ।

मोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च”—इति ।

एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम् ।

“ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा”—इति

बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु क्रेतुः अपरावर्त्तनमेव ।
अतएव एवंविधनियमोदत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पूर्वक्रेतर्यगृह्णाति,—इति ग्रन्थान्तरघृत-
पाठस्तु समीचीनः ।

पण्ये क्रेतविक्रेतोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । तथाच
नारदः,—

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः”—इति ।

यत्र पुनर्वाञ्छान्नेण क्रयोमा भूदिति विक्रेतहस्ते क्रेत्रा यत्कि-
ञ्चिद्द्रव्यं दत्तम्, तत्र क्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः,—

“सत्यंकारञ्च^(१) यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यमेव निःसृष्टन्तद्दीयमानमगृह्णतः”—इति ।

अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव
विषये विक्रेतदोषवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः,—

“नान्यदन्येन संसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न सावद्यञ्च न न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्,—इति ।

इति क्रयविक्रयानुशयाख्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता,—

“पशुषु स्वामिनाञ्चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे ।

(१) यत् क्रेतुक्त्वात् क्रयपरिस्थितये विक्रेत्रे समर्पितं, तत्सत्यंकारपदार्थः
इति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

“विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्भूर्धतत्त्वतः”—इति ।

विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामिपालयोः कर्तव्यमाह नारदः,—

“उपानयेद्गाः गोपालः पुनः प्रत्यर्पयेत्तथा”—इति ।

यावन्तः प्रातः समर्पितास्तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गवादिपरिपालकस्य मृतिपरिमाणमाह नारदः,—

“गवां शताद् वत्सतरौ धेनुः स्याद्विशताद् मृतिः ।

प्रतिशतं गोपे मन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि”—इति ।

प्रतिशतं वत्सतरौ द्विहायनी गौः मृतिः मृतके कल्पनीया, द्विशते तु शतं गौः, अष्टमे दिवसे दोहश्च मृतिवत् कल्पनीय- इत्यर्थः । मन्दोहः सर्वदोहः ।

“तथा धेनुमृतः क्षीरं लभेतेवाष्टमेऽखिलम्”—इति

बृहस्पतिस्मरणात् । इयञ्च मृतिकल्पना परिभाषितमृतिवि- शेषाभावविषये । परिभाषिते तु मृतिविशेषे स एव देयः । मनुस्तु प्रकारान्तरेण मृतिमाह,—

“गवां क्षीरमृतोयस्तु स दुह्याद्दशतोवराम् ।

गोस्वाम्यनुमतो मृत्यः सा स्यात्पालेऽमृते मृतिः”—इति ।

दशतो दशदोग्धूणां मध्ये वरामुत्कृष्टां खौकृत्य तत्क्षीरं क्षीर- मृतो गृह्णीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमूल्यतो मृतिः कल्पनीया । यद्यसौ द्रव्यान्तरेण मृतः, न तत्रेषा मृतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परि- कल्पितं वेतनं गृहीत्वा पशून् पालयन् मृत्यः स्वदोषेण पशून् मार- येत् विनाशयति वा, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदायः कृतवेतनः”—इति ।

प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्पष्टी-
कृतः,—

“नष्टं विनष्टं कृमिणा दंशितं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु”—इति ।

प्रसह्य चोरैरपहृतो न दाप्यः । तथाच सएव,—

“विशिष्य तु हृतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पालयहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विस्रवे ।

यत्प्रणष्टं हृतं वा स्थान्न पालेष्वत्र किल्बिषम्”—इति ।

एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे तु भवत्येव
किल्बिषी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्,—

“कृमिचोरव्याघ्रभयात् दरौश्वभ्राच्च पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तिः क्रोशेत् स्वामिने तु निवेदयेत्”—इति ।

व्यायच्छेत्, प्रयतेतेत्यर्थः । यः प्रमृतायं न यतते, तं प्रत्याह
सएव,—

“अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

दातुमर्हति गोपस्तान् विनयञ्चैव राजनि”—इति ।

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धत्रयोदशपणाः स्वामिने द्रव्यमेवच”—इति ।

अर्द्धचयोद्गणपणाः सार्द्धद्वादशकार्षापणाः । पालदोषमाह मनुः,—

“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृकोहन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत्”—इति ।

अनायति, उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां, अजा-
विकजातीयाम् । एतत्सुगमस्थलस्यविषयम् । दुर्गमस्थलविषये तु न
दोष इत्याह सएव,—

“तामां चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने ।

यामुपेत्य वृकोहन्यान्न पालमन्न किल्बिषौ”—इति ।

अवरुद्धानां, पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । दैवमृतानां पुनः
कर्णादिकं दर्शनौच्यम् । तथाच मनुः,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्यस्थिस्नायुरोचनम् ।

पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शनम्”—इति ।

स्त्यन्तरमपि,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च गृह्णन्स्नाय्यस्थिरोचनम् ।

पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्रामेच्छया गोप्रचारी भूमौराजेच्छयाऽपिच”—इति ।

ग्रामेच्छया ग्रामान्पलमहत्त्वापेक्षया यदृच्छया वा गवां तृणादि-
भक्षणार्थं कियानपि भूभागः हतः परिकल्पनीयः । गवां प्रचार-
स्थानासनसौकर्यार्थं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह सएव,—

“धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरम्वेत् ।

द्वे शते खर्वटे शस्यं नगरस्य चतुःशतम्”—इति ।

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदैवविधिना शस्यं कार्थ्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे शस्यं, नगरस्य च बज्जजनसङ्कीर्णस्य चतुःशतपरिमिते अन्तरे शस्यं कार्थ्यमिति । तत्र पशुनिवारणाय वृतिरपि कल्पनीयेत्याह कात्यायनः,—

“अजातेष्वेव शस्येषु कुर्यादावरणं सदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लभ्यस्वादुरसा मृगाः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पथि क्षेत्रे वृतिः कार्थ्या यामुष्टो नावलोकयेत् ।

न लङ्घयेत् पशुर्नाश्वो न भिन्द्यात् यां च सूकरः”—इति ।

एवं च पशुनिवारणे कृतेऽपि तामतिक्रम्य शस्यादिविनाशे सति मनुराह,—

“पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्”—इति ।

पथि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य शस्यघाते स पालः पशुकार्थ्यं पणशतदण्डार्हः । एवं, ग्रामान्तीये ग्रामममीपवर्त्तिनि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य शस्यघाते स पालः शतपण-दण्डार्हः । तदनेन, अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु साक्षात् दण्डं निषेधति.—

“तत्रापरिवृतं धान्यं ग्रहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्वृणं नृपतिः पशुरचिणम्”—इति ।

एतददीर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति ।

अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः । “पथि यामप्रान्ते च न दोषोऽल्पकालम्”—इति । दण्डपरिमाणन्तु पशुविशेषेण दर्शितं याज्ञवल्क्येन,—

“माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तद्विगुणोदमः । :

सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्”—इति ।

परशस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहिष्यष्टौ माषान् दण्डनीयः । चतुरोमाषान् गोस्वामी । मेषस्वामी द्वौ द्वौ माषौ । एषामेव पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः । तथा,

“तथाऽजाविकवत्मानां पादोदण्डः प्रकीर्त्तितः”—इति

स्यत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः,

“माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तितः”—इति

नारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टसवत्सविषये यथोक्ताश्चतुर्गुणोदण्डः । तदुक्तं स्यत्यन्तरे,—

“वत्मानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः”—इति ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्,—

“माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविकवत्मानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः”—इति ।

तन्मुहूर्त्तमात्रभक्षणविषयम् । अतएवाहतुः शङ्खलिखितौ ।

“राचौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् रात्रिमुद्धर्त्ते माषं दण्डं ग्रासे”-इति ।
 आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः,-

“जराग्रह* गृहीतो वा बज्राग्रनिहतोऽपि वा ।

अपि सर्पिण वा दष्टो वृक्षादा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हन्ती वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्”-इति ।

अनातुरेष्वपि केषुचित् पशुषु दण्डाभावमाह सएव,-

“गौः प्रसूता दशाहन्त महोचो वाऽपि कुञ्जराः ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्”-इति ।

मनुरपि,-

“अनिर्दशाहं गां सूतां वृषान् देवपशून् तथा ।

सपासान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत्”-इति ।

वृषामहोचाः । अथवा, वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । याज्ञ-
 वल्क्योऽपि,-

“महोचोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालोयेषां च ते मोच्या देवराजपरिभ्रुताः”-इति ।

आदिशब्देन मृतवत्सादयो गृह्यन्ते । अतएवोग्रना,-

“अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती कृशा ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी ॥

अदण्ड्या चोत्सवे गावः आद्भकाले तथैवच”-इति ।

* ग्राह,—इति शा० ।

† वृक्षादापतितो,—इति का० ।

परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः, अपि तु शस्यमपि दापनीयः । तथाच बृहस्पतिः,—

“शस्यान्निवारयेत् गास्तु चीर्णं दोषद्वयं भवेत् ।

स्वामी शतदमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

शदंश्च सदमं त्रीर्णं समूले कार्षभचिते”—इति ।

अतएव नारदः,—

“समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।

बधेन गोपोमुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्”—इति ।

तत्स्वामी शस्यस्वामी । शदश्च सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः ।

तथाच सएव,—

“गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यवत्तत्र कल्पितम्”—इति ।

यस्त्वशनसा शदद्याचननिशेधोऽर्थात् कृतः,—

“गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति त्रिदिवोकसः”—इति ।

स ग्रामादिसमीपस्थानावृतचेत्रविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत्सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा गृहसीमा चेत्रसीमा च,—इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन,—

“ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्यता”—इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी
निखाततुषाङ्गारादिमती । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परविषया-
पत्तिनिर्भिता । राजशासननीता ज्ञातचिह्नाद्यभावे राजेच्छया
निर्मिता । तथाच व्यासः,—

“ग्राभयोर्भयोः सौमि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

खच्छन्दगा वज्रजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।

प्रत्यक् प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुजेरायतनैस्तथा ।

सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते”—इति ।

वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः,—

“सोमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यक्सुक्ताम् ।

शास्त्रलीशालवृक्षांश्च चीरिणश्चैव पादपान्”—इति ।

प्रत्यक् प्रवाहिनीत्यनेन वाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि,—

“वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

खलनिघ्नदीप्तोतःशरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा”—इति ।

तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनां गुम्रलिङ्गानामप्युपलक्षणम् ।
तानि च तेनैव दर्शितानि,—

“करीषास्थितुषाङ्गारशर्कराऽऽमकपालिका ।

सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्”—इति ।

तानि च सीमालिङ्गानि स्वविरैर्बालानां दर्शनीयानि । तथाच
बृहस्पतिः,—

“तंतः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।

वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैवच ॥ :

एवं परम्पराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते”—इति ।

एवं निहृपितैर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयं कुर्यादित्याह मनुः,—

“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

यदि संशयएव स्यात्सिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णये ।

मात्स्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ॥

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजमन्निधौ”—इति ।

प्रथमं तावदर्पिप्रत्यर्थिलिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः । अथाचाप्य-
विश्वासस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमाविषयकाद्वा साक्षिप्रत्ययात्
निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा सामन्तैर्विनिर्णयः इत्यर्थः ।
“तेषामभावे सामन्ताः”—इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः साम-
न्ता इत्यपेक्षिते सएवाह,—

“संस्रक्तकास्तु सामन्तास्तत्संस्रक्तास्तथोत्तराः ।

संस्रक्तसक्तसंस्रक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः”—इति ।

विप्रतिपन्नषीमकस्य क्षेत्रस्य चतसृषु दिक्षु सन्निहितग्रामादि-
भोक्तारः संस्रक्ताः । एतएव सामन्तग्रन्थाभिधेयाः । यदा पुनरदृष्ट-

संसक्तका न सन्ति, तदा संसक्तसंसक्ततत्संसक्तैः निर्णयः कार्यः । तदाह
सएव,—

“स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
कर्त्तव्यास्वविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥
तेषामभावे सामन्तामौलवृद्धोद्घृतादयः ।
स्यावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणा”—इति ।

वृद्धादिलक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“निवध्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं सुगुणान्वितैः ।
वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ये तत्र पूर्वसामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः ।
तन्मूलत्वात्तु ते मौलाः ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
उपश्रवणसम्भोगभयस्थानोपचिह्निताः ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः श्रुताः”—इति ॥

साक्षिप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे अनुराह,—

“सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम् ।
इमानयनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥
व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् क्षेत्र्तान्मूलखानकान् ।
ब्यालघाहानुञ्कट्त्तौनन्यांश्च वनगोचरान्”—इति ।

अन्यांश्चेति चकारेण सीमाकर्षका उपलक्ष्यन्ते । तथाच याज्ञ-

वल्क्यः,—

“सीम्नोविवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्वविरादयः ।

गोपाः सीमाकृषाणाञ्च सर्वे च वनगोचराः ।

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्रुमैः ॥

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“ग्रामसीमासु च वह्निर्ये च स्युः कृषिजीविनः ।

गोपाः शाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनगोचराः”—इति ।

ते च ग्रपथेः शापिताएव निर्णयं ब्रूयुः । तथाच बृहस्पतिः,—

“शापिताः ग्रपथैः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तद्व्यमाणमिति स्थितिः”—इति ।

स्वैः स्वैरिति,

“सत्येन शापयेद्विप्रं चत्रियं वाहनायुधैः”—

इत्यादि लोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः । मनुरपि,—

“ग्रामेयककुलानां तु समञ्च सीमसाक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तथैवच विवादिनोः ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः”—इति ।

सीमासाक्षिणां तु लक्षणमाह बृहस्पतिः,—

“आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगं कामञ्च नाम च ।

भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः”—इति ।

यदा पुनस्त्रिङ्गानि न सन्ति, विद्यमानानि वा लिङ्गलिङ्गितया*
सन्दिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

* लिङ्गितया,—इति का० ।

“सामन्ता वा समग्रामाञ्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्भ्रमणाः सीमां नयेयुः चित्तिधारिणः”-इति ।

रक्तस्रग्भ्रमणो रक्ताम्बरधरा धर्मारोपितचित्तिखण्डाः* सीमां प्रदर्श-
येयुः । स्रैः स्रैः श्रपयैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । तथाच मनुः,-

“शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्भ्रमणो रक्तवाससः ।

सुकृतैः शापिताः स्रैः स्रैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्”-इति ।

मयेयुरिति बह्वचनमपि अविवक्षितम् । एकस्यापि सीमा-
प्रदर्शकस्य वृहस्पतिना दर्शितत्वात्,-

“ज्ञादचिक्कैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।

रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः”-इति ।

यत्तु नारदेनोक्तम्,-

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

महत्त्वादस्य कार्यस्य क्रियेषा बह्वेषु स्थिता”-इति ।

तदुभयानुमतधर्मविद्वृत्तिरिक्तविषयम् । स्थलादिचिक्काभावे-
ऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः,-

“निम्नगाऽपहृतोत्सृष्टनष्टचिक्कासु भूमिषु†-।

तत्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्”-इति ।

प्रत्यर्थिसमञ्जसविप्रतिपन्नाया अस्मार्त्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा नि-
श्चिनुरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमण-

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मूर्द्धारोपितचित्तिखण्डाः-इति तु भवितुं
युक्तम् ।

† साक्षिसामन्तादिना सीमाज्ञानोपाये विषयमाह,-इति शा० ।

‡ निम्नगापहृतोत्सृष्टचिक्कैर्विगतभूमिषु,-इति शा० ।

दिनादारभ्य यावत् त्रिपञ्चं यदि राजदैविकव्यसनं नोत्पद्यते, तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः । तथाच कात्यायनः,—

“सीमाचङ्गमणे कोशे पादस्पर्शं तथैवच ।

त्रिपञ्चपञ्चसप्ताहं दैवराजकमिष्यते”—इति ।

यस्त्वन निषेधः स्यत्यन्तरेऽभिहितः,—

“वाक्पाख्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत्”—इति ।

स उक्तलक्षणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथन्तर्ह्यत्र निर्णय-
इत्यपेक्षिते नारदः,—

“यदा तु न स्युर्जातारः सीमायाश्चापि लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम्”—इति ।

इष्टतः, इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता”—इति ।

ज्ञातृणां सामन्तादीनां चिह्नानां वृक्षादीनामभावे राजैव सीम्नः
प्रवर्त्तयिता । ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं
प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्थं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
यदा तस्याभूमेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य
सकला भूः समर्पणीया । तथाह मनुः,—

“सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिभेदेषां उपकारादिति स्थितिः”—इति ।

अविषद्यायां, ज्ञातृज्ञापकशून्यायामित्यर्थः । ऋणादिनिर्णयवत्
सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव कार्यः, किन्तु प्रकाशितेषु
शेलादिषु । तदाह सएव,—

“सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे यामयोर्द्वयोः ।

ज्यैष्ठे मासे नयेत्सीमां सप्रकाशेषु सेतुषु”—इति ।

यामग्रहणं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“सीमान्तवासि* सामन्तैः कुर्यात् चेचादिनिर्णयम् ।

यामसीमादिषु तथा तदन्नगरदेशयोः”—इति ।

यदा रागंलोभादिविवादात् सीमासाक्षिणोनिर्णयं न कुर्युः, तदा दण्डनीचा इत्याह सएव,—

“बहूनान्तु गृहीतानां न सीमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयादा लोभादा दाप्यास्त्रत्तमसाहसम्”—इति ।

एतत् ज्ञानविषयम् । अज्ञानविषये तु नारदः,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्याः राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तात्परतो ये स्युस्तत्संज्ञा मृषोदिते ।

संज्ञासक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

मौल्यद्वयादयस्त्वन्ये दण्डं दत्त्वा पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः”—इति ।

साक्षिणां मिथोवैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः,—

“कीर्त्तिं यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्त्रत्तमसाहसम्”—इति ।

सीमाचङ्गमणकर्तृणामपि दण्डमाह सएव,—

“यद्योक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु द्विगतं दमम्”—इति ।

* सामन्तभावे—इति का० शा० ।

अज्ञानादनृतवचने साक्षादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्त-
यितव्यः । तथाच कात्यायनः,—

“अज्ञानोक्तान्* दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।
त्यक्त्वा दृष्टांसु सामन्तान् तस्मान्मौलादिभिः सह ।
समीच्यां कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः”—इति ।

नद्युत्सृष्टेचत्रविषये निर्णयमाह बृहस्पतिः,— :

“अन्ययामात्ममाहृत्यां दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेत्लाभो नराणां राजदैवकः ॥

क्षयोदथौ जीवनञ्च देवराजवशात्प्रणाम् ।

तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

यामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशात्प्रणाम् ॥

एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।

नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

एतद्व्युत्प्रेक्षस्यतीरविषयम् । उपग्रस्यविषये तु सएवाह,—

“क्षेत्रग्रस्यं समुल्लङ्घ्य ॥ भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।

* अज्ञानोक्तौ,—इति का० ।

† स तैश्च,—इति शा० ।

‡ समाह्वय,—इति शा० ।

§ एतदनुग्रह,—इति शा० । एवं परत्र ।

॥ समुत्सृज्य,—इति शा० ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण* पूर्वस्वामी लभेच्च ताम्”—इति ।

तां मग्नस्थां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुपमग्नस्यफलप्राप्तिस्तावत्तभेते-
त्यर्थः । फलप्राप्तेरूर्द्ध्वं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये
कश्चिदपवादमाह सएव,—

“या राज्ञा क्रोधलोभेन क्लान्थायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतच्च स्वल्हेतुप्रमाणवत्चेत्रविषयम् । प्रमाणाभावे तु सए-
वाह,—

“प्रमाणाहृितां भूमिं भुञ्जतोयस्य या हता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

गृह्यादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शितः,—

“निवेशकालादारभ्य गृह्वार्थ्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

अरत्निदयमुत्सृज्य परकुल्यादि वेगयेत्”—इति ।

अवस्करादिभिस्तुष्यथादिकं न रोधयेदित्याह नारदः,—

“अवस्करस्थलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्यथसुरस्थानराजमार्गाच्च रोधयेत्”—इति ।

दृश्यतिः,—

“यान्थायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यन्तु केनचित्”—इति ।

* प्रवाहे च,—इति का० शा० ।

† गृह्वार्थ्यापणादिकम्,—इति शा० ।

यस्तु संसरेण श्वभ्रादिकं करोति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यस्तच्च संसरे श्वभ्रं वृत्तारोपणमेववा ।

कामात्पुरीषङ्कुर्याच्चेत्तस्य दण्डस्तु माषकः”—इति ।

राजमार्गं तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मनुः,—

“समुत्सृजेद्राजमार्गं यस्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यात् अमेधञ्चाशु शोभयेत् ।

आपङ्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बालएवच ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः”—इति ।

अमेध्यादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः,—

“तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेधेन विनाशयेत् ।

अमेधं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्”—इति ।

मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमाऽतिक्रमणे तथा ।

चेत्रस्य हरणे दण्डाअधमोत्तममध्यमम्”—इति ।

अनेकचेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा । तस्याः प्रकर्षण
भेदने, सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे, चेत्रस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन*
हरणे, यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । चेत्रघट्टणं
गृह्यारामाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् चेत्रादिहरणे सएवाह,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निन्दितत्वप्रदर्शनेन,—इति पाठः
प्रतिभातिः ।

“गृहं तटाकमारामं चेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डः स्यादज्ञानाद्दिशतं दमः”—इति ।

ये तु बलादपट्टियमाणचेत्रादिभूमयस्तेषां उत्तमोदण्डः प्रयोक्तव्यः ।

“बलात्सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेदइत्येको दण्ड उत्तमसाहसः”—इति

स्मरणात् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमाऽतिक्रमणे दण्डाधिक्य-
मुक्तम् । “सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्”—इति । तत्समयसीमाऽति-
क्रमविषयम् । सीमासन्धिषूपन्नवृत्तादिविषये कात्यायनः,—

“सीमामध्ये तु जातानां वृत्ताणां चेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं चेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्”—इति ।

अन्यचेत्रे जातवृत्तादिविषये सएव,—

“अन्यचेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिता ।

स्वामिनन्तु विजानीयात् यस्य चेत्रे तु संस्थिता”—इति ।

परचेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणसेतुकूपादिकं चेत्रस्वामिना न
निषेद्भ्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमौ हरन् कूपः स्वल्पचेत्रो बह्मदकः”—इति ।

यत्स्वल्पबाधकं महोपकारकं चेत्रादिकञ्च भवति, तत् चेत्रं
स्वामिना न निषेद्भ्यम् । यत्पुनर्बाधकं स्वल्पोपकारकं च,
तन्निषेद्भ्यं भवति । नारदोऽपि,—

“परचेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिबध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषश्चेत् वृद्धिरिष्टा चये सति”—इति ।

सेतुस्य द्विविधः । तथाच सएवाह,—

“सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बध्यस्तथैवच ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बध्यः स्यात्तन्निवर्त्तनात्”—इति ।

सेत्वादिस्ंस्कारविषये नारदः,—

“पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नं न पृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तदंशे वाऽपि मानवे ।

राजानमामग्न्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्”—इति ।

चेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा सेत्वादिप्रवर्त्तने
याज्ञवल्क्यः,—

“स्वामिने योऽनिवेद्यैव चेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः”—इति ॥

प्रार्थनयाऽर्थदानेन वा लब्धानुज्ञः सन्नेव परचेत्रे सेतुं प्रवर्त्तये-
दित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्त्तकस्य पालनाकृषिनिषेधे
तात्पर्यम् । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा, दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे
तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि,—

“अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

व्ययं* स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते व्ययम्”—इति ॥

* देयं,—इति ग्रन्थान्तरघृतः पाठ ।

चेत्रस्वामिपार्श्वं चेत्रमिदमहं कर्षामीदमङ्गीकृत्य पश्चाद्द्वयोन
कर्षति, अन्येन वा न कर्षयति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“फालाहतमपि चेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

स प्रदाषोऽकृष्टशदं चेत्रमन्येन कारयेत्”—इति ॥

यद्यपि फालाहतं ईषफलेन विदारितं न सखबीजावापार्हं,
तथाप्याकृष्टचेत्रस्य फलं यावद्व्यत्रोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं ताव-
द्गमौ स्वामिने दापनीयः । तच्च चेत्रं पूर्वकर्षकादौ विधाय तत्का-
रयेत् । बृहस्पतिरपि,—

“चेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाषो राजे दण्डञ्च तत्समम्”—इति ॥

स्वामिने क्रियान् शदोदेय इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि”—इति ॥

चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे चेत्रे कर्षामीति स्वीकृत्योपेक्षिते,
यावत् फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमभागन्दाष्यः । सुसंस्कृते चेत्रे
सपेक्षिते षष्ठं भागं दाष्य इत्यर्थः । असक्तप्रेतनष्टचेत्रविषये नारदः,—

“असक्तप्रेतनष्टेषु चेत्रिकेषु निवापितः ।

चेत्रञ्चेद्विकृषेत् कश्चिदनर्हति च* तत्फलम् ॥

कृष्यमाणेषु चेत्रेषु चेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा चेत्रमवाप्नुयात्”—इति ॥

* कश्चिदनुकुर्वीत,—इति का० । कश्चिदभ्रवीत स,—इति ग्रथान्तर-
दृष्टपाठस्तु समीचीनः ।

खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थोव्ययः । तस्येयत्ताऽवधारणार्थं वि-
चारं तस्याह सएव,—

“संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरेस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नन्तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम्”—इति ॥

यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति, तदाऽप्याह
कात्यायनः,—

“अग्रक्रितो न दद्याच्चेत् खिलार्थं यः हतोव्ययः ।

तदष्टभागहौनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिने तु तत्”—इति ।

• इति सीमाविवादनिर्ययः समाप्तः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते”—इति ॥

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्तपादायुधादिभिरि-
त्यादिग्रहणाद्यावादिभिः । द्रोहोऽहिंसनम् । तथा भस्माभिः भस्म-
रजःपङ्कपुरीषाद्यैः । उपघातः संस्पर्शरूपं मनोदुःखोत्पादनम् ।
तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हौनमथोत्तमक्रमात्

अवग्रणनिःशङ्कपातमच्चतदर्शनैः ॥

हीनमधोत्तमानान्तु द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

त्रीण्येव साहसान्याङ्गस्तत्र कण्टकशोधनम्”—इति ॥

निःशङ्कपातः निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि साह-
सीकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकाराविधय-
स्तेनैवोक्ताः,—

“विधिः पञ्चविधस्त्वक्तः एतयोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने चुम्बयोर्द्वयोः ॥

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥

पश्चाद्यस्तोऽप्यसत्कारौ पूर्वतु विनयो गुरुः ।

द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वावा यदि वोत्तरः ।

पारुष्यदोषावृतयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।

श्रपाकषण्डपाषण्डव्यङ्गेषु बधिरेषु च* ॥

हस्तिपत्रात्यदारेषु† गुर्वाचार्यान्तिकेषु च† ।

मर्यादाऽतिक्रमे सद्यो घातएवानुशासनम् † ।

यमेव व्यतिरेकेरन्नेतै‡ सन्तं जनं नृषु ।

* श्रपाकपशु चण्डालवेश्यावधकवृत्तिषु,—इति ग्रन्थान्तरघृतः पाठः ।

† दासेषु,—इति ग्रन्थान्तरघृतः पाठः ।

‡ गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति का० । गुर्वाचार्यातिगेषु च,—इति
ग्रन्थान्तरे ।

§ ह्यतिवर्त्तने,—इति ग्रन्थान्तरघृतः पाठः ।

सएव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाक् नृपः ॥

मलाद्धेते मनुष्याणां धनमेघां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्”—इति ॥

यस्तु पश्चात् प्रवृत्तस्थापराधाभवोवृहस्पतिना दर्शितः,—

“आकृष्टस्तु समाक्रोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं* चैव नापराधी भवेन्नरः”—इति ॥

योऽपि पश्चात् प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः,—

“आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद् यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पौडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः”—इति ॥

सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादल्पदण्डार्थः । दण्डपारुष्यसंख्याकारण-

माह याज्ञवल्क्यः,—

“असाच्चिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतोभयात्”—इति ॥

यदा कश्चिद्रहस्यनेनाहं ताडित इति राज्ञे निवेदयति । तदा चिह्नैः तद्गात्रगतश्रमादिभिः, कारणप्रयोजनपर्यालोचनरूपाभिर्युक्तिभिः, आगमेन जनप्रवादेन, च शब्दाद्विद्येन च, कूटचिह्नकरण-सम्भावनाभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः । राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्ड-विशेषमाह सएव,—

“न्यूने पङ्करजःस्पर्शी दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

* हत्वाऽऽततायिनं,—इति ग्रन्थान्तरघृतः पाठः

† भस्मपङ्करजः स्पर्शी,—इति का० ।

अमेध* पार्ष्णिदेशादिं स्यर्शने द्विगुणस्ततः ॥

समेधेव परस्त्रीषु द्विगुणः चोत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम्”—इति ॥

अमेधशब्देन स्नेहनखकणादिदूषिकाशुक्रोष्किष्टादिकं गृह्यते ।

पुरीषादिस्पर्शं कात्यायनः,—

“हृदिमूत्रपुरीषाद्येः पादादौ च चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्र्यष्टगुणः स्मृतः”—इति ॥

आदिशब्देन वसायुक्तज्ञानां गृह्यन्ते । ताड़नार्थं हस्तोद्यमने
ताड़ने च दण्डमाह सएव,—

“उद्गूरेण तु हस्तस्य कार्य्या द्वादशकोदमः ।

सएव द्विगुणः प्रोक्तः ताड़नेषु सजातिषु”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उद्गूरेण हस्तपादे दशविंशतिकः क्रमात् ।

परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्”—इति ॥

हस्ते पादे वा ताड़नार्थमुद्यते सति यथाक्रमं दशविंशतिपण-
कौ दमौ । परस्परमवधार्य्य शस्त्रे उद्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्य-
मसाहसोदण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताड़ने सएव,—

“शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्चरः ।

द्वात्रिंशतं पणान् दाप्योद्विगुणं दर्शनेऽसृजः”—इति ॥

* समे च,—इति शा० ।

† दार्दिनिष्पूत,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

त्वगादिभेदे दण्डमाह मनुः,—

“त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान्* प्रवास्यस्वस्थिभेदकः”—इति ॥

पादाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः,—

“पादकेशादिषु करकर्षणे तु पणान् दश ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥”

करपाददन्तभङ्गे क्सेदने कर्णनामयोः ।

मधोदण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

चेष्टाभोजनवाक्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

घीवादिब्रणभङ्गे च दण्डोमध्यमसाहसः ॥

एकं धृतां बहूनाञ्च यथोक्तद्विगुणोदमः”—इति ॥

अवमत्य केगं गृहीत्वा योऽटित्याकर्षति, असौ दशपणं दण्डः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीड्याकृत्य पादेन घटयति, असौ शतपणान् दण्डः । करपाददन्तानां प्रत्येकभङ्गे कर्णनाभिकंयोश्च क्सेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने घीवाहस्तब्रणभङ्गे मध्यमसाहसोदण्डः । मिलिल्लैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बहूनां एकस्यापराधे यो दण्डउक्तः, तत्र तस्मात् द्विगुणोदण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“कर्णाष्टप्राणपादादिजिह्वानासाकरस्य च ।

* मांसभेदे शतं निष्कान्,—इति का० । मांसभेत्ता तु षस्त्रिंशन्निष्कान्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टतः पाठः ।

केदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दःखायं प्रहते सति ।

यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा”—इति

प्रातिलोम्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विप्रपीडाकरं केद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णैः प्रथमोदण्डः संस्पर्शं तु तदर्धकः”—इति ॥

ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य चत्रियादेरङ्गं करचरणादिकं
केत्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम् । अतएव मनुः,—

“येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः ।

केत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुग्रामनम्”—इति ॥

उद्गूर्णैः वधार्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसोवेदितव्यः । शूद्रस्य
तत्रापि केदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः,—

“पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति”—इति ।

उद्गूरणार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शं प्रथमसाहसोवेदितव्यः ।

भस्मादिसंस्पर्शने पुनः चत्रियवैश्वयोः प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगु-
णोदमः ।

“वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धाद्धैहानितः”—

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः,—

“वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्योदण्डो यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः,—

“श्रवनिष्ठीवतोदर्पात् दावोष्ठौ केदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतोभेदं पुरीषकरणे गुदम् ॥

केशेषु गृह्यतो हस्तौ क्सेदयेद्विचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

सरासनमभिप्रेषुस्तृष्ट्यापल्लजः ।

कथ्यां कृताङ्गीनिर्वास्यः स्फिचौ वाऽस्य निहन्तयेत्”—इति ।

अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः,—

“देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैः”—इति ॥

तुष्टिकरं व्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं व्रणारोपणम् । तन्निमित्तकञ्च व्यथो अण्णगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौषधार्थं व्यथार्थं च कल्पितमानं व्रणारोपणं देयम् ।

“समुत्थानं व्यथं चासौ दद्यादाव्रणारोपणम्”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । वृहस्पतिरपि,—

“अङ्गावपीडने चैव क्सेदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्यथं दाप्यः कलहापहृतञ्च यत्”—इति ॥

• याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कलहापहृतं देयं दण्डञ्च द्विगुणस्तथा ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानकं व्यथम् ॥

दाप्योदण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः”—इति ।

याम्यपशुपीडायां दण्डमाह विष्णुः । “याम्यपशुघाते कार्षापणं दण्ड्यः । पशुस्त्रामिने तु तन्मूल्यं दद्यात्”—इति । मूल्यदानञ्च मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थानव्यथं दद्यात् । तथाच

सएव । “सर्वे च पुरुषपौडाकराः समुत्थानव्यर्थं दाप्या ग्राम्यपशु-
पौडाकराश्च”—इति । प्राणिघातनिमित्तकोदण्डः क्वचिदशक्यप्रति-
कारविषये नास्तीत्याह मनुः,—

“क्लिन्ने नष्टे युगे भग्ने तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

भेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्मोस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैहौति न दण्डं मनुरब्रवीत्”—इति ॥

शक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य दण्डमाह सएव,—

“यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तत्र खामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम्”—इति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं वेतनलाघवार्थं
स्वाम्यनुसृतम् । यत्र समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा, तत्र न
स्वामिनोदण्डः, किन्तु प्राजकस्येत्याह सएव,—

“प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति”—इति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पशुभिद्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दुखे च शोणितोत्पाते शाखाऽङ्गकेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य केदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणोदमः”—इति ।

क्षुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितोत्पादने ।
शाखाशब्देन शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणादीनि । तेषां
केदे वा यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणचतुष्पणषट्पणा-

ष्टपण इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गच्छेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो-
दण्डः, मूल्यदानं च । महापशूनां गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु
स्थानेषु पूर्वाक्ताद्दण्डाद् द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापण-
शतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि । “पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा
गजाश्वोद्भ्रगोघातेषुऽकंएवार्थः । मांसविक्रयी च ग्राम्यपशुघाती च
कार्षापणम्”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“द्विपणो दादशपणो बधे तु मृगपक्षिणाम् ।

मर्ममार्जारनकुलश्वसूकरबधे नृणाम्”—इति ।

मनुरपि,—

“गोकुमारीदेवपशूनुत्थाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहमं पूर्वं प्राप्नुयादत्तमं बधे ॥

मनुश्वमारणे क्षिप्रं चोरवत्क्लिषं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्पूर्वं गोगजोद्भ्रहयादिषु ॥

ऋद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसतो दशतोदमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः ।

माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने”—इति ।

राज्ञो दण्डदानवत्स्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यं वा दद्यादित्याह
कात्यायनः,—

“प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।

तस्थानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः”—इति ।

स्वावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः,—

“वनस्यतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसयामिति धारणा”—इति ।

फलपुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तममध्यमादयो दण्डाः कल्पनीयाः । तथाच दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । “फलोपयोगद्रुमच्छेदी उत्तमसाहसम् । पुष्पोपयोगद्रुमच्छेदी मध्यमसाहसम् । बल्लौगुल्लालताच्छेदी कार्षापणशतम् । त्वणच्छेद्येकम् । सर्व्वं च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम्”—इति । फलपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः क्षिन्नद्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकालपर्यन्तं दाप्या इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥

चैत्यश्लशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दण्डो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

गुल्मगुच्छुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने”—इति ।

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणाद्दण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरोदण्डोद्विगुणः । विंशतिपणचत्वारिंशत्पणाशीतिपणा इत्येवं रूपः । अप्ररोहिशाखिनामास्रादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु चैत्यादिस्थानेषूत्पन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने, अश्वत्थपलाशादीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वाक्ताद्दण्डोद्विगुणः दण्डः । गुल्मा मालत्यादयः । गुच्छाः कुरुण्टकादयः । चुपाः करवीरादयः । लता-

द्राक्षाऽविमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः । ओषधः फल-
पाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरुधोगुडुचीप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु
विकर्त्तने पूर्वाक्ताद्दण्डार्धदण्डो वेदितव्यः । कुण्ड्यादिघाते* गृहे
कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

“अभिघाते तथा भेदे क्लेदे कुण्ड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्व्यं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशद्वयः पणं दाप्यो द्वितीयो मध्यमाहसम्”—इति ।

मुद्गरादिना कुड्यस्थाभिघाते, विदारणे, द्वैधीकरणे, यथाक्रमं
पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणञ्च दण्डः । अवपातने पुनस्त्रयो दण्डाः
समुच्चिताः, कुड्यसम्पादनार्थं धनमपि देयम् । परगृहे कण्टकादि-
प्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो-
दण्ड इत्यर्थः ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्,—

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते”—इति ।

कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा ब्रह्मणा इति

* कुड्याभिघाते,—इति का० ।

जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्वामित्रा इति कुलाक्रोशः । आक्रोश-
 छसैर्भाषणं, न्यङ्कमवद्यं, तदुभययुक्तं यदुद्देशजननाथं वाक्यं, तदाक्-
 पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“निष्ठुरास्त्रीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमस्त्रीलं न्यङ्कसंयुतम् ॥

पतनीयैरूपक्रोशैस्त्रीव्रमाङ्गर्मनीषिणः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्कैः परस्याक्षिपति कश्चित् ।

अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तेर्देशकुलानां वाऽप्यस्त्रीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्”—इति ॥

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।

इष्टं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम्”—इति ।

* यत्तदीयै,—इति शा० ।

निष्ठुराक्रोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

चेपङ्करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धत्रयोदश”—इति ।

सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण^(१) न्यूनाङ्गादीनां तर्जनीतर्जनं यः करोति, असावर्द्धाधिकद्वादशपणं दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविषयम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धत्रयोदश”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“कण्ठं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डः कार्षापणावरम्”—इति ।

तदपि दुर्दृष्टविषयम् । मात्राद्याचेपकं प्रत्याह मनुः,—

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयञ्कृतं दाप्यः पन्थानं वाऽददद्गुरोः”—इति ।

एतच्चापराधिषु मात्रादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदितव्यम् । खस्त्राद्याचेपे दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“चिपन् खस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम्”—इति ।

प्रातिलोभ्यानुलोभ्याभ्यामाक्रोगे दण्डमाह मनुः,—

“शतं ब्राह्मणमाक्रुश चत्रियो दण्डमर्हति ।

(१) सत्येन यथा नेत्रशून्ये नेत्रशून्यस्त्वमसीति । असत्येन यथा, नेत्रवन्तं प्रति नेत्रशून्यस्त्वमसीति । अन्यथास्तोत्रेण यथा, अन्धं प्रति चक्षु-
घ्नानतिशयेनासीति ।

वैश्वोऽध्यर्द्धशतं देयः शूद्रस्तु बधमर्हति ॥

पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्डः क्षत्रियस्याभिग्रंसने* ।

वैश्वे स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशकोदमः ॥

बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र शास्त्रविद्भिर्ददाहृतम् ।

वैश्वमाचारयञ्कूट्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ॥

क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसम्”—इति ।

बाह्यादिकेदननिष्ठुराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः,—

“बाह्यधीवानेचसक्त्विनाग्रे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदधिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः चेमाय तस्य तु”—इति ।

बाह्यादीनां विनाग्रे तव बाह्यं क्षिनधीत्येवं वाचा प्रतिपादिते प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पादनासादिषु तु वाचिके तदधिकः पञ्चाशत्पणाधिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं वदन् दश पणान् दण्डनीयः । शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य चेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अस्त्रीलभाषणे दण्डमाह षण्व,—

“अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।

शतं प्रदापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम्”—इति ।

तीव्राक्रोशे दण्डमाह षण्व,—

“पतनीये हते चेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्”—इति ।

* दशोऽनः क्षत्रियः स्मृतः,—इति शा० ।

मनुरपि,—

“पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमधोत्तमान्दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम्^(१)”—इति ।

त्रैविद्याद्यधिचेपे याज्ञवल्क्यः,—

“त्रैविद्यनृपदेवानां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमोग्रामदेशयोः”—इति ।

जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः सङ्घाः । शूद्रमधिकृत्याह तुर्म-
नुनारदौ,—

“एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ।

नामजातिग्रहञ्चैषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेयोऽथोमयः शङ्कुर्वलन्नाशे दशाङ्गुलः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“धर्मापदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेञ्चयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः”—इति ।

काचित् वाक्पारुष्यदण्डापवादमाह सएव,—

“सच्छूद्रस्यायमुद्दिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्”—इति ॥

इति वाक्पारुष्यम् ।

(१) पापमुपपापात् न्यूनं विवक्षितम् । पापवक्त्रा आद्यसाहसं दण्डं द-
द्यात् । उपपापवक्त्रा मध्यमसाहसं, महापापशंसक उत्तमसाहसमित्यर्थः ।

अथ स्तेयम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः,—

“स्यात्साहसं तन्वयवत्प्रसभङ्गर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽपव्ययते यदि”—इति ।

अस्यार्थः । द्रव्यरचकराजाध्यचादिसमचं बलावष्टम्भेन यत् पर-
द्रव्यापहारादिकं क्रियते, तत्साहसं; स्तेयं पुनरसमचं वञ्चयित्वा
यत्परद्रव्यग्रहणं, तदिति । यत्तु राजाध्यचादिकमाहृत्य न मयेदम-
पहृतमिति भयान्निहृते, तदपि स्तेयं भवति । अतएव नारदः,—

“उपायैर्विविधैरेषां क्लथित्वाऽपकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यो द्रव्याणामपहारतः ॥

मृद्गाण्डासनखट्वाऽस्थितन्तुचर्मवृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतान्नञ्च चुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जन्तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मद्यब्रीहियवादिकम् ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंसगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्”—इति ।

तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोभेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्वये ।

धूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यग्राहिणश्च प्रच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः”—इति ।

ग्राहकै राजपुरुषैर्लोभेणापहतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन, नष्ट-
द्रव्यदेग्नादारभ्य चोरपादानुसारेण वा चौराग्रहीतव्याः । पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवामकः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिष्ठवो नाहं शूद्र इति । नामनिष्ठवो नाहं डित्य इति ।
आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिन्न-
भाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्जातस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधलिङ्गैः
पुरुषान् गृहीत्वा चोराभवन्ति न वा इति सम्यक् परीचेत, न तु
तावता स्तेनं निश्चिनुयात् । तदाह नारदः,—

“अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चोरेणापि परिचिप्लं लोभं यत्नात्परीचयेत् ॥

असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृग्गन्ते विविधाभावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्”—इति ।

तस्करोऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः,—

“प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्कराद्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

नैगमी वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदोभद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्कराश्चेते तथा कुहकजीविनः”—इति ।

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“प्रकाशवञ्चकाः तत्र कूटमानतुलाऽऽश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्यथोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमाद्योज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“सन्धिच्छिदः पाञ्चमुखो* द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्चेपकाः शस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“साधनाङ्गान्वितारात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्चेपकः सन्धिभेत्ता पान्यउद्गन्थिकादयः ।

स्त्रौपुंसयोः पशुस्तेयी चोरा नवविधाः स्मृताः”—इति ।

उत्चेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्धनमुत्कृत्य ग्राहकः ।

सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता । यः कान्ता-
रादौ पथिकानां प्रख्यापहारकः परीधानादिप्रथितं धनं गृहीतुं
तद्गन्धिं मोचयति, स उद्गन्धिकः । प्रकाशतस्कराणां नैगमादीनां
दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषेः ।

प्रदायापहृतं दण्डादमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं पुनः संस्त्रुत्य विक्रयौ ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डश्च तत्समम् ॥

* प्रान्तमुषो,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

अज्ञातोषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
 रोगिणोऽर्थं समादत्ते स दण्डाश्चोरवद्भिषक् ॥
 कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभार्याहराश्च ये ।
 गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥
 अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
 विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वएव ते ॥ .
 ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु यो नृणाम् ।
 भावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥
 दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंस्रन्तः कृपना नृणां बध्यास्ते राजपूरुषैः ॥
 अल्पमूल्यं तु संस्त्रुत्य नयन्ति बद्धमूल्यताम् ।
 स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥
 हेमरत्नप्रबालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
 क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वञ्चयत्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुः दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां सन्धिच्छिदादीनां दण्डमाह सएव,—

“सन्धिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।

तथा पान्थमुषो वृचे गलम्बध्वाऽत्रलम्बयेत् ॥

मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्ते कटाग्निना ।

गोहर्तुर्नासिकां क्षिप्यात् बध्वा वाऽभसि मञ्जयेत् ॥

उत्क्षेपकस्तु सन्दर्शैर्भक्तयो राजपूरुषैः ।

धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्विगुणं दमम्”—इति ।

ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनुः,—

“अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य क्केदयेत् प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति”—इति ।

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अतएव नारदः,—

“प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्बधः ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये बधमर्हति”—इति ।

वन्दिग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वन्दिग्रहान् तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्य घातकांश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्”—इति ।

अयमङ्गुलिकेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग्य-
द्रव्यत्रिषधः ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तः दण्ड उत्तमसाहसे”—इति ।

नारदस्मरणात् । क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
रूपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः,—

“साहसेषु यएवास्ते त्रिषु दण्डोमनीषिभिः ।

सएव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्”—इति ।

जात्यादिभेदेन तारतम्यमाह मनुः,—

“अष्टगुणं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् चत्रियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णञ्चापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्धानगुणवेदिनः ॥
 धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्भनम् ॥
 सुदर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव सर्वेषां शतादप्यधिकं बधः ॥
 पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
 शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
 रत्नानाञ्चैव मुख्यानां हरणे बधमर्हति”—इति ।

यस्मिन्नपहारे योदण्ड उक्तः, स शुद्धकर्तकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तके षोडशगुणः, चत्रियकर्तके द्वात्रिंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तके चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । क्षुद्रद्रव्यानां माघात् न्यूनमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथाच नारदः,—

“काष्ठभाण्डतणादीनां मृन्मयानां तथैवच ।
 वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥
 शाकांनार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।
 गोरसेचुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥
 पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषामेव मूलानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः”—इति ।

यत्पुनर्मनुनोक्तम्,—

“सूत्रकार्पासकिष्णानां गोमयस्य गृहस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैवच ।

मृन्मयानाञ्च हरणे मृदोभस्मनएवच ॥

अजानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च दृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः”—इति ।

तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारादीनां न दण्ड-
इत्याह मनुः,—

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः द्वाविन्नू द्वे च मूलके ।

आददानः परचेत्राच्च देयं दातुमर्हहि ॥

चणकब्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्यहीतव्या मुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अश्वस्नविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा”—इति ।

महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न बध्दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्”—इति ।

अपि तु ललाटे चिह्नं कृत्वा स्वदेशान्निर्वासयेत् । तथाच मनुः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मघ्नस्याग्निराः पुमान्”—इति ।

एतच्चाङ्गनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं, न तु प्राय-

श्चित्तं चिकिर्षताम् । तथाच मनुः,—

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

अङ्घ्रा राज्ञा ललाटे तु दाप्याश्चोत्तमसाहसम्”—इति ।

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“भक्तावकाशाग्न्युदकशस्त्रोपकरणव्ययान् ।

चोरस्य ददतो हर्तुं ज्ञानतोदममुत्तमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“चोराणाम्भक्तदा ये सुस्तथाप्युदकदायकाः ।

भेत्ता तत्रैव भाण्डानां प्रतिग्रहणएवच ।

समदूण्डाः स्रुता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्”—इति ।

चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः,—

“शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानान्तु ह्रियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः”—इति ।

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतंभर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरवीतके ॥

स्वसौमि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामो वहिःक्रोशात् दशग्राम्यथवा पुनः”—इति ।

अथमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि बधो द्रव्यहरणं वा जायते, तदा ग्रामपतेरेव चोरोपेक्षादोषस्तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत् । तदशक्तौ धनिने हतं दद्यात् । यदि

स्वग्रामाच्चोरपदं निर्गतं न दृश्यते । दर्शने तु तत्पदं यत्र प्रविशति,
तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथाच नारदः—

“गोचरे यस्य सुष्येत तेन चोरः प्रयत्नतः ।

ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतत्स्यान्न चेदन्यत्र याति तत् ।

सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्”—इति ।

विवीते त्वपहारे विवितस्वामिनएव दोषः । यदा त्वध्वन्येव
तत् हतं भवति अविवितके वा विवितादन्यत्र चेत्त्रे, तदा चोरो-
द्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्ग्रामाद्दहिः-
सीमान्तपर्यन्ते चेत्त्रे दोषोजायते, तदा तद्ग्रामवासिनएव दद्युर्यदि
सीम्नो वह्निश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत्रप्रविशति, सएव
ग्रामश्चोरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्रा-
द्दहिःप्रदेशे दोषादिकं जायते चोरपदञ्च जनसंमर्दाद्भ्रमं, तदा
पञ्चग्रामौ दशग्रामौ वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्तो राजा, तदा स्वयं दद्यात् । तथाच
गौतमः । “चोरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशाद्वा
दद्यात्”—इति । स्तेयसन्देहे निर्णयोपायमाह वृद्धमनुः,—

“यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।

सुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्*”—इति ।

चोरबधप्रकारविशेषमाह नारदः,—

* दापयेत्,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

“यांस्तत्र चोरान् गृह्णीथान्त्वान्ताद्याभिवध्य च ।

अवशय्य च सर्वत्र हृत्याच्चित्रबधेन तु”—इति ।

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ साहसम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहोबलमिहोच्यते”—इति ॥

ननु साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते,
तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथाच बृहस्पतिः,—

“मनुष्यमारणञ्चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयञ्चैव साहसं तु चतुर्विधम्”—इति ।

तत्कथं पृथगस्य व्यवहारपदता । सत्यम् । तथापि बलदर्पावष्ट-
म्भोपाधितस्तेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् ।
मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात्तदर्थं वा पृथगभिधानम् ।
तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः,—

“तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फलमूलोदकादीनां चेतोपकरणस्य च ।

भङ्गाचेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासोपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्युतम् ॥

व्यापादो विषग्रस्त्राद्यैः परदारामिमर्शनम् ।

प्राणापरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्”—इति ।

त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह सएव,—

“तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इव्यते ।

बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ॥

तदङ्गकेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे”—इति ।

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“तन्मूल्याद्विगुणं दण्डं निऋवे तु चतुर्गुणम् ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ॥

यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्”—इति ।

साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अर्ध्याक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याऽपहारकः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्ताकुलिकादीनां गणद्रव्यस्य हारकः* ।

पञ्चाशत्पणकोदण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छन्दविधवागामी निऋष्टेनाभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

* अपकारस्य कारकः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
 अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥
 वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
 साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥
 पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यञ्चत्विजाम् ।
 एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥
 शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।
 उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥
 विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषस्त्रीमगर्भिणीम् ।
 सेतुभेदकरीञ्चाप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥
 विषाग्निदम्पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
 विकर्णकरनासोष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥
 चेन्नवेश्मवनग्रामनिवेशनविदाहकाः* ।

राजपत्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना”-इति ।

अविज्ञातकर्तृसाहसिके साहसिकज्ञानोपायमाह बृहस्पतिः—

“हतः सदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
 प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिवान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नहोढेन मानवैः ।

* विवोतखणदाहकाः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणाञ्च भावना”—इति ।

याञ्जवलक्योऽपि,—

“अविज्ञातहतस्यापि कलहं सुतबान्धवाः । .

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेऽंशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः”—इति ।

उक्तज्ञानोपायासम्भवे तु कात्यायनः,—

“विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसः सम्प्रवर्त्तते ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्वबाधेष्वयं विधिः”—इति ।

साहसिकबधे विशेषमाह व्यासः,—

“ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् समहायं सबान्धवम् ।

हन्याच्चित्रबधोपायैरुद्देजनकरैर्नृपः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“प्रकाशबधका ये तु तथाचोपांशु घातकाः । .

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्बधैः”—इति ।

एतत्ब्रह्मन्नचत्रियादिविषयम् । तदाह बौधायनः । “चत्रिया-
दीनां ब्राह्मणबधे बधः सर्वस्वररणञ्च । तेषामेव तुल्यांपकृष्टबधे यथा
बलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति । बहूनामेकघातार्थं प्रवृत्तानां
दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः,—

“एकश्चेद्बहवो हन्युः संरम्भाः पुरुषं नराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः”—इति ।

यो मर्मघातकः सएव बधानुरूपदण्डभाग्यवतीत्यर्थः ।

तथा,

“आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्त्राऽनुमोदकः ।

अनिषेद्धा समो यः स्यात् सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ।

अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं द्वयोर्दर्शयति सएव,—

“आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तदर्द्धतः”—इति ।

एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलाघवमूह्यम् । साह-
मसदृशापराधेऽपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश”—इति ।

एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं मच्चमेतावद्धनं देहीति
समयं कृत्वा वस्त्रप्रदानं नेजकस्य नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थम् ।
नियममाह मनुः,—

“शास्त्रले फलके स्रच्छ्रे निज्यादामांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्”—इति ।

प्रमादान्नाशने नारदः,—

“साध्याष्टभागोदीयेत सङ्घट्टौतस्य वाससः ।

द्वितीयांगस्त्रितीयांगश्चतुर्थांगोऽर्द्धएवच ॥

अर्द्धेक्ष्यान्नुपरमः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावत् क्षीणसङ्कीर्णं तावत्स्यान्नियतक्षयः”—इति ।

अष्टपणक्रीतस्य तेन सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपणेन न्यूनं मूल्यं देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयेन, त्रिधौतस्य त्रिपणेन, चतुर्धौतस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रति निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपादापचयेन यावज्जीर्णं देयम् । जीर्णस्य नाशने लिच्छातो मूल्यदानकल्पनमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे मात्स्यादीनां दण्डमाह सएव,—

“पितापुत्रविरोधे तु शान्तिनां त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तयोर्धः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः”—इति ।

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं वारयति, स पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तपोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवति कलहं वा वर्द्धयति, स तु त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणं दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशापराधेषु दण्डमाह सएव,—

“तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्ता यः सदाप्योदममुत्तमम् ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीची तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यन्तिर्य्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् ॥

अबध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्योदममुत्तमम् ॥

मानेन तुलया वाऽपि योऽंशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्योद्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

भेषजस्त्रेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दण्डास्तु षोडश ॥
 मृच्चर्मणिस्तूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च क्षत्रिमम् ।
 आधानं विक्रयञ्चापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते-
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मून्धृष्टौ तु वृद्धिमान् ॥
 मभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुग्निन्पिनाम् ।
 अर्घस्य ह्रामं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 मभूय वणिजां पण्यमनर्घणोपरन्धताम् ।
 विक्रीणताञ्च विहितो दण्ड उत्तममाहसः ॥
 राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निस्रवस्तस्माद् वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥
 स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृह्णीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयौ ॥
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
 अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेवच"—इति ।

तुला तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं मुद्रा-
 चिह्नितं द्रुमनिष्कादि । एतेषां कूटकदेशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा ;
 न्यूनत्वमाधिक्यं वा, द्रुमादेरव्यावहारिकमुद्रितत्वं वा, ताम्रादिगर्भत्वं
 वा, करोति ; यश्च त्रपुसीसादिरूपैस्त्वैर्व्यवहरति, तावुभौ प्रत्येक-

* स्थाप्यते,—इति शा० ।

मुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्नाणकपरीक्षकः सम्यगेव कूटमिति
 ब्रूते, असम्यग् वा सम्यगिति, सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः
 पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञएव जीवनार्थं चिकित्साज्ञोऽहमिति तिर्य-
 क्तनुच्यराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति, स यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
 त्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्ब्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट-
 मांशं कूटमानेन कूटतुल्या वाऽपहरति, असौ पणानां द्विशतं
 दण्डनीयः । अपह्रियमाणद्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि
 वृद्धिहानी कल्पनीये । भेषजमौषधद्रव्यं, स्नेहोद्यतादि, गन्धद्रव्य-
 मुग्रौरादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणं दण्डः ।
 न विद्यते बद्धमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके, तदजाति । तस्मिन्
 जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बद्धमूल्यजातीय-
 सादृश्यसम्पादने, विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्ट-
 गुणोदण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्त्तनं व्यत्यासः । योऽन्य-
 देव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
 हस्तलाघवात् समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्त्रिकादिकं कृत्रिमं
 कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्यैवं दण्डकल्पना । कृत्रिमकस्त्रि-
 कादेर्मूल्यभूते पणे न्यूनं, न्यूनपणमूल्ये इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे
 विक्रीते पञ्चाशत्पणोदण्डः । पणमूल्ये तु शतं, द्विपणमूल्ये तु द्विशतो-
 दण्डः । एवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येया । राजनिरूपितार्घस्य ह्रासं
 वृद्धिं वाऽपि जानन्तो वणिजः कारुशिषिणां—कारुणां रजकादीनां
 शिषिणां चित्रकारादीनां पीडाकरं अर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः
 पणसहस्रं दण्डनीयाः । ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं हीनमूल्येन

प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणीते, तेषामुक्तमसाहसो दण्डः । राजानि सन्निहितेऽपि सति, यस्तेनार्घानिरूप्यते, तेनार्घेन क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निस्त्रवः निर्गतस्त्रवः अवशेषः । तस्माद्राजनिरूपितादर्घात् योनिस्त्रवः, स एव वणिजां लाभकारी, न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनुः,—

“पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।”

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः—इति ।

स्वदेशपण्ये शतपणमूल्ये पञ्चकं लाभार्थं गृह्णीयात्, परदेश्ये तु दशपणं लाभं गृह्णीयात्; यस्य पण्यग्रहणदिवस एव विक्रयः । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते, तस्य कालोत्कर्षवशात्सामोत्कर्षः कस्यः । देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु प्रयुक्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा, यथा शतपणमूल्ये पण्ये दशपणोलाभः सम्पद्यते, तथा क्रेतविक्रेचोरनुग्रहकार्यर्घीराज्ञा स्थापनीयः ।

इति माहसप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम् ।

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“पापमूलं सङ्ग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ।

बलोपाधिक्रते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥

* पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे पक्षे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अनिच्छया त्वपहृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
 प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 क्लृप्ता गृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम् ।
 संयोगः क्रियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यमनुरागेण दूतसम्प्रेषणेन वा ।
 कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्”—इति ।

पुनरपि त्रैविध्यमाह सएव,—

“तत्पुनस्त्रिविधं प्रकृतं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतसम्प्रेषणं तथा ॥
 स्पर्शश्च भूषणं स्त्रीणां प्रथमं सङ्ग्रहः स्मृतः ।
 प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
 सम्भाषणं रहसि च मध्यमं सङ्ग्रहं विदुः ।
 एकशय्याऽऽसनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ॥
 एतत्सङ्ग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः”—इति ।

योषित्सङ्ग्रहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पुमान् सङ्ग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।
 सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तिर्द्वयोस्तयोः ॥
 नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्षणम् ।
 अदेशकालसम्भाषा सहैकस्थानमेव च”—इति ।

स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः सङ्ग्रहणम् । तत्र प्रवृत्तः, परभार्य्या सह
 केशाकेशिक्रीडनेन ; सद्य अभिनवैः कामजैः कररुहदृशनादिकृतमण-
 लिङ्गैः, द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा, ग्राह्यः । योऽपि परदारपरिधान-

ग्रन्थिप्रदेश-कुचप्रावरण-जघन-शिरोरूहादिस्पर्शनं साभिलाष इव करोति ; निर्जनदेशे जनाकीर्णेष्वन्धकाराकुले, अकाले संलाप-ङ्करोति, परभार्याया सहैकत्र मञ्चकादौ तिष्ठति, सोऽपि ग्राह्यः ।
मनुरपि,—

“स्त्रियं स्पृशेद्देशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्थानुमते सर्वं सङ्ग्रहणं स्मृतम् ॥ .

दर्पाद्वा यदि वा मोहात् लाघवाद्वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च सङ्ग्रहणं स्मृतम्”—इति ।

तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वज्ञातावृत्तमो दण्डः आनुलोम्येषु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम्”—इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरभार्यागमने साशीतिपणसहस्रं दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्या-गमनं, तदा मध्यमसाहसोदण्डः । यदा पुनः सवर्णमगुप्तमानुलो-म्येन गुप्तां वा व्रजति, तदा मनुना विशेष उक्तः,—

“सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्ब्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्डः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां चत्रियविशोः सहस्रन्तु भवेद्दमः”—इति ॥

एतद्गुरुस्त्रिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तरविधानात् । तदाह नारदः,—

“माता मातृव्यसा श्वश्रूर्भातुलानी पितृव्यसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुषा ।
 दहिताऽऽचार्य्यभार्या च सगोत्रा शरणगता ॥
 राक्षी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।
 आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥

शिअस्योत्कर्त्तनं तत्र नान्योदण्डो विधीयते”—इति ।

प्रतिलोभ्येनं उक्तष्टस्त्रीगमने चत्रियादेर्वधः । एतद्गुप्ताविष-
 यम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथाच मनुः,—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मणा गुप्तया सह ।

विभ्रुतौ शूद्रवद्दण्डौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

ब्राह्मणीं यद्युगुप्तान्, सेवेतान्यः पुमान् यदि ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् चत्रियन्, सहस्त्रिणम्”—इति ।

शूद्रस्यागुप्तोक्तष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे, गुप्तगमने तु
 बधसर्वस्वापहारौ । तथाच सएव,—

“शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तौ सर्वेण हीयते”—इति ।

अत्रैव विषये बृहस्पतिरपि,—

“सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उक्तव्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु”—इति ।

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः । “आर्यस्त्रियाऽभिगमने लिङ्गोद्धारः
 सर्वस्वहरणम्”—इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्त्तनम् ।

* शिअस्योत्कर्त्तनात्,—इति मन्थान्तरधृतः पाठः ।

अथं बधाद्युपदेशो राज्ञः, तस्यैव पालनाधिकारात्. न द्विजातिमा-
त्रस्य । “ब्राह्मणः परीचार्यमपि शस्त्रं नाददौत”—इति शस्त्रग्रहणस्य
निषेधात् । यदा तु राज्ञोनिवेदनेन कालातिपातशङ्का, तदा
द्विजातिमानस्यापि बधाधिकरोऽस्त्येव,

“शस्त्रं द्विजातिभिर्याञ्चं धर्मा यत्रोपरुध्यते ।

नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥ .”

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति”—इति

शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । चत्रियवैश्यायोरन्योन्यस्त्यभिगमने यथा-
क्रमं सहस्रपञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः,—

“वैश्वस्येत् चत्रियां गुप्तां वैश्यां वा चत्रियो ब्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यमगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः”—इति ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दाष्यः पञ्चाशत्पणकं दमम्”—इति ।

उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यः । ताएव स्वामिना शुश्रूषाहानि-
द्युदासार्थं गृह्येव स्यातव्यमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा-
अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाभुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा-
भुजिष्या वा भवेद्युः, तासु तासु । चशब्दात् वैश्यास्त्रैरिणीनामपि
साधारणस्त्रीणां भुजिष्यानां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया
गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परगृहीतत्वेन तासां
परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि,—

“स्त्रैरिष्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कामिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्त्रेव तु भुजिथ्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्यास्त्रपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाः”—इति ।

निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धदास्याद्यभिगमने
याज्ञवल्क्यः,—

“प्रसङ्ग दास्यभिगमे दण्डोदशपणः स्युतः ।

बहूनां यद्यकामाऽभौ चतुर्विंशतिकः पृथक्”—इति ।

पुरुषसम्भोगजीविकासु दामीषु स्वैरिण्यादिषु च शुल्कदान-
मन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणोदण्डः । अनिच्छन्ती-
मेकां गच्छतां बहूनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मकोदण्डः । कन्या-
हरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्युतः ।

सकामास्त्रनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः”—इति ।

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां अपहरन् उत्तममाहसं दण्ड-
नीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां अपहरन् प्रथममाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः त्रिचर्यादेर्बधेण । आनुलोम्येन सका-
मापहारे तु दण्डो न भवति । अकामामपहरन् प्रथममाहसं दण्ड-
नीयः । कन्यादूषणे तु दण्डमाह सएव,—

“दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्युतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्धेतुमिथ्याऽभिग्रसने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रां स्त्रीं च मध्यमम्”—इति ।

यदा कन्यां बलात्कारेण नखचतादिना दूषयति, तदा तस्य करच्छेदः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रचेपेण योनिचतं कुर्वन् दूषयति, तदा विशेषमाह मनुः,—

“अभिषङ्ग तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्वं अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयन्सुल्यो नाङ्गुलीच्छेदमर्हति †
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रमङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्रुयाद्दश ।
या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा मद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥
अङ्गुल्योरेव च क्लेदं खरेणोद्धहनं तथा”—इति ।

यदा पुनरुत्कृष्टजातीयं कन्यां सानुरागामकामां* गच्छति, तदा तस्य चवियादेर्बधः । यदा भवर्णां सकामां अभिगच्छति, तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णमकामां तु गच्छतो बधएव । तदाह मनुः,—

“उत्तमां सेवमानसु जघन्यो बधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥
योऽकामां दूषयेत्कन्यां स मद्यो बधमर्हति ।
सकामां दूषयन्सुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः”—इति ।

चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह सएव†,—

* सानुरागामकामां वा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सर्वेष्वार्षपुस्तकेष्वित्यमेव पाठः । परन्तु अन्याभिगमने,—इत्यादिवचनद्वयं याज्ञवल्क्यसंहितायां पठ्यते ।

“अन्याऽभिगमने त्वङ्गुः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽङ्गुएव स्यादन्यस्याय्यागमे बधः ॥

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः* ।

चतुर्विंशतिको दण्डः तथा प्रम्रजितासु च”—इति ।

अन्यां चण्डालीम् । तां गच्छन्तं त्रैवर्णिकं प्रायश्चित्तानभिमुखं,
“सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्”—इति मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्ड-
यित्वा कुम्भितबन्धेन भगाकारेणाङ्गयित्वा पुरान्निर्वासयेत् । शूद्रः
पुनः चण्डालीं गच्छन्नङ्गुएव । अन्य इति पाठे चण्डालएव भवति ।
चण्डालस्य त्वत्कष्टजातिस्त्रियाभिगमने बधएव । योषां मुखादाव-
भिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः प्रम्रजितां गच्छतः चतुर्विंशति-
पणोदण्डः । वञ्चनया स्त्रीसङ्गहे दण्डमाह वृहस्पतिः†,—

“विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

स्त्रीरक्षणमाह मनुः,—

“अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिग्रम् ।

विषये सज्जमानाश्च संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥

* पुरुषं वाऽभिमेहतः,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† अत्र कियान् ग्रश्यांशः आदर्शपुस्तकेषु परिभ्रष्ट इत्यनुमीयते । यतः
समन्तरोद्भूतवचनं स्त्रीपुंसयोगाख्यव्यवहारपदस्य लक्षणपरमेव, न तु
वञ्चनया संग्रहणे दण्डविधायकम् । भवितव्यन्वच, वञ्चनया स्त्रीसंग्रहे
दण्डविधायकेन प्रमाणेन । तत्तु न दृश्यते । अतः कारणात् कियान्
ग्रश्यांशः प्रलौनइत्यवगम्यते । समन्तरोद्भूतं विवाहादिविधिः
स्त्रीणांभित्यादिवचनं नारदस्येति कृत्वा मिताक्षरादावुद्भूतमस्ति ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्ष्या विशेषतः ।

दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ने रक्षितुं भार्यां भर्तारो दूर्बला अपि ॥

स्त्रां प्रसूतिञ्च वित्तञ्च* कुलमात्मानमेवच ।

स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसङ्गं परिरक्षितुम् ।

एतेरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥

अर्थस्य सङ्गहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मोन्नपक्त्वाञ्च पारिणाय्यस्य रक्षणे”—इति ।

स्त्रीः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्य्याः । विषये गीता-
दावामक्तास्ततो व्यावर्त्तनीयाः । अरक्षितास्तु दृश्यरितेन भर्तृपितृ-
कुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात् कुलद्वयदृष्ट्यर्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि
प्रसङ्गं रक्षितुमशक्यास्तथाप्यर्थसङ्गहादौ नियोजनेन पुरुषान्तर-
चिन्तनावसरस्याप्रदानेन रक्षेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि,—

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।

श्वश्रुदिभिः गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्”—इति ।

दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः,—

“अनुकूलामदुष्टां वा दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा”—इति ।

* प्रसूतिं चरित्रञ्च,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† प्रजाश्चैव,—इति शा० ।

दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह याज्ञवल्क्यः,—

“आज्ञासम्पादीनीं दत्तां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यः तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः”—इति ।

बुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः,—

“अन्योन्यं त्यजतो धर्मः स्यादन्योन्यत्रिशुद्धये ।

स्त्रीपुंसयोः न चोढ़ाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः”—इति ।

विवाहसंस्काररहितयोरत्यन्तजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्य-
न्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो-
न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वस्वस्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्,

“स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्यागो विधीयते”—इति
यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि सन्धाज्याः । तथाच वसिष्ठः,—

“चतस्रस्तु परित्ताज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिप्री तु विशेषेण जुङ्गितोपगता तथा”—इति ।

द्वारौतोऽपि । “गर्भप्रीं अधमवर्णशिष्यसुतगाभिनीं पानव्यसना-
सक्तां धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत्”—इति । विवर्जनं च व्यव-
हारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः,—

“व्यायतौर्धगमनधर्मभ्यश्च निवर्त्तते”—इति ।

व्यायः सम्भोगः । तौर्धगमनशब्देन स्मार्त्तकर्म लक्ष्यते, धर्म-
शब्देन च श्रौतम् । चशब्देन सम्भाषणादिकम् । व्याधितादीनान्तु
सम्भोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवलः,—

“व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्त्तवाम् ।

अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थाच्च त्वेव कर्मणः”—इति ।

तीर्थात्मभोगात्,—इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“बन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलाञ्च सर्वदा ।
कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥
वादिनीं पूर्वाग्निनीञ्च भर्ता निर्वासयेत् गृहात् ।
स्त्रीं धनभ्रष्टमर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥
भर्तुश्च धनमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भर्तुः प्रतिनिषेधेन या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भूण्णीं तु नयेत् गृहात् ॥
अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं परिहिंसकाम् ।
त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम्”—इति ।

त्यागश्च अनिधनेन कार्यः । तथाच यमः,—

“स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः विवस्वांस्त्यागमव्रवीत् ।
न बधं न च वैरूप्यं बधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥
न चैव स्त्रीबधं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्त्तनम्”—इति ।

स्त्रीणां बधं कुर्वन् तासां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता, न कर्णनासादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । अथञ्च स्त्रीपुंघर्म आचाराध्याये प्रपञ्चित इति
नात्र कथ्यते ।

इति स्त्रीसङ्ग्रहः ।

अथ दायभागाख्यं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तत्र नारदः,—

“विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

दायोनामः यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेवान्यस्य स्वम्भवति^(१), तदुच्यते । स द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः^(२) । तस्य विभागोदायविभाग इत्युच्यते । अतएव दायशब्देन पितृ-द्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति । मंगहकारस्य,—

“पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतञ्च यत् ।

कथितं दायशब्देन तस्य भागोऽधुनोच्यते”—इति ।

विभागकालमाह मनुः,—

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह ।

भजेरन् पितृकं चक्ष्यं अनीशास्ते हि जीवतोः”—इति ।

ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातुरुर्ध्वमिति मातृ-

(१) स्वामिनः धनस्वामिनः सम्बन्धः स्वामिसम्बन्धः । स च दायभाग-प्रकरणोक्तः पुत्रत्वादिरूपएव ग्राह्यः न तु क्रौट्वादितः । तेन स्वामिनः सकाशात् क्रीतं धनं न दायः ।

(२) सर्वस्यामेवावस्थायां पित्रादिधनं पुत्रादिर्लभते इति तत्र प्रतिबन्धाभावात् तदप्रतिबन्धोदायइत्युच्यते । पुत्रादिधनन्तु पित्रादेः सप्रतिबन्धोदायः । तत्पुत्रादौ विद्यमाने तद्धनस्य पित्रादेर्लब्धम-शाक्यतया सप्रतिबन्धत्वात् ।

धनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितुरुर्ध्वं मातरि जीवन्त्या-
मपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा मातुरुर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि
मातृधनविभागः कार्यः एव । अन्यतरधनविभागे उभयोरुर्ध्वकाल-
प्रतीक्षणानुपयोगादिति । तदुक्तं संग्रहकारेण,—

“पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।

अस्वतन्त्रतथाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विवां ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

मत्स्रपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः”—इति ।

अयमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमादस्वातन्त्र्येण
न स्वामित्वं, यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणे-
ऽपि पतिर्न स्वामी, तस्मान्मत्स्रयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यन्यतरधन-
विभागोयुक्तः—इति । एतेन जीवतोस्तत्तद्रव्यविभागेषु पुत्राणां
न स्वातन्त्र्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा शङ्खः । “न जीवति पितरि
पुत्रा रिक्थं भजेरन् । यद्यपि स्यात् पश्चादधिगतं, ते अनर्हाएव
पुत्राः । अर्थधर्मयोः अस्वातन्त्र्यात्”—इति । अस्यार्थः । यद्यपि
जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृधननिमित्तं प्रतिपन्नाः, तथापि पितरि
जीवति तद्धनं न विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभाग-
करणेऽनर्हाः । अर्थास्वातन्त्र्यं नाम, तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—
इति । तथाच हारीतः । “जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादान-
विसर्गाच्चेपेस्वस्वातन्त्र्यम्”—इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गा-
व्ययः । आच्चेपोभृत्यादेः शिचार्थमधिच्चेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं, पृथ-
गिष्टापूर्त्तादावप्रवृत्तिः । यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितर्युपरते तत्र विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते”—इति ।

तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरं । पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लौकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लौक-
सिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वञ्च, “स्वामी चक्षुःश्रवणसंविभागपरिग्रहाधि-
गमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लभ्यं चत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
शूद्रयोः”—इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धोदायो चक्षुः,
न सप्रतिबन्धोदायः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । अनन्यपूर्वस्य
जलदणकाष्ठादेः स्त्रीकारः परिग्रहः । निध्यादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु
निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्नभ्यं,
तदधिकमसाधारणम् । चत्रियस्य विजयदण्डादिलभ्यं यत्तद-
साधारणम् । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलभ्यं निर्विष्टं, तदसाधा-
रणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यत्नभ्यं, तदसाधा-
रणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना
यत्नभ्यं तदधिकमित्यर्थः । तत्रैव संग्रहकारोऽन्यायमाह,—

“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी भएव न”—इति ।

अन्यस्वस्थान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः
शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किञ्च, यदि यस्यान्तिके यद्वनं दृष्टं
तस्य सएव स्वामी, तर्ह्यस्य स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात् । यस्यै-
वान्तिके दृष्टं तस्यैव स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे,

“योऽदत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः”—इति

याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् ।

मेवम् । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । ब्रौह्मादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाकादिसाधनत्वमस्तीत्यनेकान्तिकोहेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं, किं तर्हि लौकिकाग्न्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम्^(१) । किञ्च, पामराणामपि स्वत्वव्यवहारदर्शनात् स्वत्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते^(२) ।

यत्तु गौतमवचनम् । “स्वामी स्वस्थक्रयसंविभागेषु”—इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तन्न । प्रतिग्रहाद्युपायस्यास्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य^(३) । यदप्युक्तं, अन्यस्य स्वमन्येनापहृतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्वत्वहेतु-

(१) संस्कारविशेषसंस्कृतेष्वग्निराहवनीयउच्यते । अन्ति च तत्र रूपद्वयमहवनीयत्वमग्निवत्सु । तत्रालौकिकहेमसाधनत्वमलौकिकेनाहवनीयत्वेन रूपेण । लौकिकपाकादिसाधनत्वन्तु लौकिकेनाग्निवदेव रूपेणेति भावः ।

(२) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तु शास्त्रानभिज्ञानां पामराणां स्वत्वव्यवहारएव न सम्भवति । न हि शास्त्रमविज्ञाय तदेकसमधिगम्योऽर्थः शक्यते ज्ञानुभिति भावः ।

(३) प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेवेति स्थिते तेषां प्रतिग्रहाद्युपायानामनियमेन सर्वेषां सर्वत्र प्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमित्यादिगौतमवचनेन ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहः क्षत्रियस्यैव विजय इत्यादिरौत्या अदृष्टार्थतया उपाया नियम्यन्ते । तन्नियमातिक्रमात् पुरुषश्च प्रत्यवेति स्वत्वन्तु जायते एवेति भावः ।

भूतक्रमादिसन्देहात् स्वत्वसन्देहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं, “योऽदत्ता-
दायिनः”—इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिना द्रव्य-
मर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादिनिय-
तोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो-
दण्डविधानमुपपद्यते । एवं, “तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति”—इति प्राय-
श्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिसम्भ-
धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम्^(१) । न तेषां दोष-
सम्बन्धश्च^(२) ।

“सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएवच”—इति

मनुस्मरणात् ।

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात् स्वं स्वस्य वा विभागः—इति ।
अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात् स्वं, जन्मनैव स्वत्वे उत्पन्नमाचस्य
पुत्रस्यापि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाधेष्वाधानादिषु पितरधिकार-
विधिर्न स्यात्^(१) । किञ्च,

(१) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे ह्यसत्प्रतिग्रहादिना तन्मध्ये स्वत्वमेव न
स्यात् तस्योत्सर्गविधानात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे त्वसत्प्रतिग्रहादि-
लक्ष्येषु स्वत्वं भवत्येव । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्तीति प्रायश्चित्तन्तु
मर्जयितुरेव न तत्पुत्रादीनाम् । स त्वन्वर्जयिता यद्योक्तं प्राय-
श्चित्तमकुर्वन् प्रत्यवायभागी भवति, तस्य तद्जनमधर्म्यंश्च भवति ।
तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपमेव तद्जनमिति न तेषां प्रत्यवायः । तेषां
तद्जनस्य धर्म्यत्वादित्वाशयः ।

(२) साधारणधनस्यैकेन विनियोगासम्भवादिति भावः ।

“भर्त्रा प्रीतेन यदन्नं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्द्यादा स्थावरादृते”—इति

प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि,—

“मणिमुक्ताप्रबालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे मति पैतके”—इति ।

तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्^(१) । तस्मात्, स्वामिनाशादि-
भागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव

राद्भ्रान्तस्तु । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । विभागशब्दस्य
बहुस्वामिकधनविषये लोके प्रसिद्धो नान्यदीयधनविषयो न प्रह्वीण-
विषयः^(२) । किञ्च “उत्पत्त्यैत्रार्थं स्वामित्वाङ्गभेतेत्याचार्याः”—इति
गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यद्युक्तम्, मणिमुक्ताप्रबालानाम्,—इत्यादिवचनं पितामहोपात्त-
स्थावरविषयमिति । तद्युक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात्
पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सतोरदेयमिति च
जन्मना स्वत्वङ्गमयतीति ।

यद्युक्तम् । अर्थसाधेष्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति ।
तद्युक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं, जन्मनैव

(१) जन्मनैव स्वत्वे स्थावरस्य प्रसाददानस्य प्रसक्तिरेव गालीति तन्न प्रति-
षिध्येत । तस्मादिभागादिना स्वत्वं न जन्मनेति भावः ।

(२) न प्रह्वीणविषयो न निर्विषय इत्यर्थः ।

स्वत्वे भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोपपद्यते,—इति ।
तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव प्रीतिदाने पितुर-
धिकारोपपत्तेः । स्यावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्व्यमेव ।

“स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥

ये जाना येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः”—

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्वातन्त्र्यमस्त्वैव ।

“एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थेषु विशेषतः”—इति

स्मणरात् । तस्मात्, सुष्टूक्तं जन्मनैव स्वत्वमिति । प्रकृतमनुसरामः ।

अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः”—इति ।

यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति, तदा पुत्रानात्मनः सकाशा-
दिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः, ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ।

श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः स्वत्यन्तरे दर्शितः,—

“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यान्तुरीयं तु यवौयसः”—इति ।

अथवा । सर्वं ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः^(१) । अथञ्च^(२) विषमोभागः

(१) इदञ्च सर्वे वा स्युः समांशिन इत्यस्य व्याख्यानम् ।

(२) अथञ्चेति सोद्धारविभागरूपइत्यर्थः ।

स्त्रार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समांशः स्यात् । पितु-
रिच्छया विषमविभागस्थायुक्त्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतसृहे”—इति ।

शङ्खोऽपि । “अकामे पितरि च्छक्यविभागो वृद्धे विपरीते
चेतसि दीर्घरोगिणि च”—इति । अस्यार्थः । अकामे विभागम-
निच्छति पितरि अतिवृद्धे विपरीतेऽप्रकृतस्थे दीर्घरोगिणि अचि-
कित्स्वरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अथथाशास्त्रकारो च न विभागे पिता प्रभुः”—इति ।

पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा”—इति ।

यदि स्त्रेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति, तदा अद-
त्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्रीधने,
“दत्ते त्वद्धं प्रकल्पयेत्”—इति पुत्रांशादूर्द्धांशभाजो भवन्ति । पितु-
रूर्ध्वं धर्मविवृद्धयं विभागः कर्त्तव्य इत्याह प्रजापतिः,—

“एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया”—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे”^(१)—इति ।

पित्रोरूर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभजेयुः सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं समम्”—इति ।

ननु पित्रोरूर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः ।

ऊर्ध्वं पितृश्च मंतुश्चेत्युपक्रम्य,—

“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः” ॥

तथा, “उद्दारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽर्ध्वं ततोऽनुजः ॥

अंशमंशं यवीयांस इति धर्माव्यवस्थितः”—इति ।

गौतमोऽपि । “विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोद्युक्तो-
रथो गोवृषः । काणः खोडः कूटः वण्डोऽमध्यमस्थानेकश्चेत् । अवि-
धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां चैकैकं यवीयसः । समं चेतमतः
सर्वम्”—इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनाद्विंशतितमोभागो-
ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदत्तोऽश्वाश्वतरगर्दभाः,
तेषां यथासम्भवं अन्यतराभ्यां युक्तोरथः । खोड़ीवृद्धः । कूटः शृङ्ग-
विकलः । वण्डो विलोपितबालधिः । अविशेषितत्वात् गवाम्वादीनां

(१) अनेन वचनेन स्वस्वासाधारणधनेन पृथक्पृथक् पित्राद्यर्चनात् विभागे धर्मव्यतिरिति दर्शितम् ।

यथासम्भवं अन्यतरस्योद्धारः कर्त्तव्योमध्यमस्य । यवीयससु, धान्यं
ब्रीह्यादि, अयो लोहम् । अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादी-
नामेकैकं पृथक् पृथगानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः । बृहस्पतिरपि,—

“लघ्नविद्यागुणश्रेष्ठो द्वांशं दायाद्वाप्नुयात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथा यथा विभागोत्पन्नं यागार्थतामिसांतु ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्”^(१)—इति ।

जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः,—

“पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयमि स्थितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां सण्व धर्म्यः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

• तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा”—इति ।

तस्माज्जीवद्विभागेन च विषमविभागोऽस्तीति कथं सुताः

* न सर्वस्य,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । परम्यं पाठः न समीचीनः ।

जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च,—इति पाठस्तु समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) अनेन धनस्य यागाथत्वं यथा भवति, तथा भागाधिक्यं कत्तव्यमिति
ब्रुवता विद्यादिगुणवतां भागाधिक्यं ज्ञापितम् । तदीयधनस्योत्सर्गतो-
यागार्थत्वस्य सम्भाव्यमानत्वादित्यभिप्रायः ।

सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषम-
विभागोऽस्ति, तथापि लोकविद्विष्टत्वादनुबन्ध्यादिवत् नानुष्ठीयते ।
उक्तञ्च संग्रहकारेण,—

“यथा नियोगधर्माऽयं नानुबन्ध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव मम्रति वर्त्तते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्”—इति
स्वमतमुपन्यस्य “ज्येष्ठोदायादइत्येके”—इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं
ज्येष्ठस्योपन्यस्य, देग्नविशेषे, “सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिभाण्डञ्च, गृहोऽलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके”
—इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा “तच्छास्त्रप्रतिषिद्धम्”—
इति निराकृतवान् । तच्च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्, “मनुः
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते”—इति । तस्माद्विषम-
विभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः,—
इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्याज्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिच्छतोऽपि यत्किञ्चिद्दत्त्वा
दायविभागः कर्त्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेच्छानिवृत्त्यर्थमित्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“गृहस्थानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया”—इति ।

पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः । तथाच सएव,—

“मातुर्दुहितरः शेषमृणान्ताभ्य ष्टतेऽन्वयः”—इति ।

मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरोविभजेरन् । अतश्च,
मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां सद्भावेऽपि पुत्राएव

विभजेरन्,—इत्यर्थाद्वगम्यते^(१) । अत्र गौतमेन विशेषोद्दिष्टः ।
 “स्त्रोधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानां च”—इति । ऊढाऽनूढ-
 दुहितृषमवाये मातृधनमनूढानामेव^(२) । ऊढास्त्रपि सधननिर्धन-
 दुहितृषमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः^(३) । पैतामहे पौत्राणां विभागे
 विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेकपितृकाणान्तु पितृतो दायकल्पना”—इति ।

यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः, तत्रैकस्य द्वौ
 पुत्रौ, अन्यस्य त्रयः, अपरस्य चत्वारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये
 यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि पित्र्यंशं द्वावेकं त्रयो-
 ऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य बृहस्पतिः,—

“तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः”—इति ।

तत्पुत्राः प्रमीतपितृकाणामेकेकस्य पुत्राः, विषमसमाः न्यूना-
 धिकसङ्ख्याः, स्वं स्वं पैतृकं भागमेव लभन्ते इत्यर्थः । यदा स्त्रसुत-
 योरविभक्तयोर्मध्ये कश्चित् भ्राता मृतः तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशः
 पितामहेऽपि नासीत्, तदा त्वाह कात्यायनः,—

“अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं चक्षुभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

सभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यान्तस्य वा सुतात् ।

(१) तथाच विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्भूतव्यवृत्तं सममिति मातृधने पुत्रा-
 यामधिकारः एतद्विषयइति भावः ।

(२) इदमप्रदानमित्यस्य व्याख्यानम् ।

(३) तथाच अप्रदानमनूढापरम्, अप्रतिष्ठितापदञ्च निर्धनापरमिति भावः ।

सएवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥

लभेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्”—इति ।

लभेत तत्सुतो वा,—इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाज्यधनस्वामिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं लभेत, तत ऊर्ध्वं तत्सन्ततौ वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः,—इति । तथाच देवलः,—

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ।

तावत् कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्”—इति ।

जीवत्पितृकस्य पुनः पित्रा सह कथं पितामहधनविभाग-
इत्याकाङ्क्षायामाह वृहस्पतिः,—

“द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्यावरेऽपि वा ।

सममंग्रत्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः”—इति ।

भूः शालिचेत्रादिका । निबन्धः ; एकस्य पर्णभारस्य द्रव्यन्ति पर्णानि, तथैकस्य क्रमुकभारस्य द्रव्यन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि । यत् पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिलभ्यम्, तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । हि यस्मात् सदृशं समानं स्वाम्यं, तस्मात् न पितुरिच्छयैव विभागो-
नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च, पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समा-
नेऽपि वाचनिकम् । अतः,—

“दावंग्रौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—

इत्येवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादनपरतया स्थापितम् । स्वार्जितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न कापि विषमविभागः,—इति । तथा, अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति* गम्यते ।

पैतामहोपात्तेऽपि क्वचित् पितुरिच्छयेव स्वार्जितवद्विभागो भवतीत्याह मनुः,—

“पैतृकं तु पिताद्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्”—इति ।

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्भरति, तदा स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्द्धमकामतः स्वयं न विभजेत्,—इति । एवं च सति, पितामहोपार्जिते न स्वच्छयाविभाग इत्युक्तं भवति । बृहस्पतिरपि,—

“पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।

विद्याग्नौर्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्वशक्त्याऽपहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तञ्च यद्भवेत् ।

एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते”—इति ।

यत्परैरपहृतं क्रमायाप्तं स्वशक्त्यैवोद्भूतं, यन्नष्टं क्रमायातं, यच्च विद्याग्नौर्यादिना स्वयमेवार्जितं, तत्सर्वं पिता विभागं पुत्रैर्न दाप्यद्द्रव्यैः । विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

* निषेधेऽप्यविरोधोऽस्तीति,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । पितामहोपात्तेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

“विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्”—इति ।

अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्यायां जातः पुत्रः पित्रोर्भागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभगञ्चासत्यां दूहितरि, ताभ्य ऋतेऽन्वयः,—इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते, मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः,—

“ऊर्ध्वं विभागञ्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्”—इति ।

पित्रोरिदं पित्र्यम्,

“अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः”— इति

स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी, पित्रा सह पूर्वं विभक्तत्वात् । विभक्तजस्य भ्रातुर्धने न स्वामीत्यर्थः । विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जितमपि विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्यैव । तथाच मनुः,—

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः सृताः”—इति ।

ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकाल-
मुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः,—

“संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह”—इति ।

अजौवद्विभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दृश्याद्वा तद्विभागः स्वादायव्ययविशोधितात्”—इति ।

पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्यष्टगर्भायां मातरि भ्रातृवि-
भागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः, दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीतात् आशय-

विशोधितात् उपचयापचयाभ्यां शोधिताद्भूनात् किञ्चिदुद्धृत्य
स्त्रांशसमोदातव्यः स्यादित्यर्थः ।

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्पृष्टगर्भायां
विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पृष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रती-
क्ष्यैव विभागः कर्त्तव्यः । “अथ भ्रातृणां दायविभागो यास्वान-
पत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्”—इति वशिष्ठस्मरणात् । विभ-
क्तेभ्यः पितृभ्यामर्थदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारोनास्ति,
दत्तं च तेन न प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्मैव धनं भवेत्”—इति ।

अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितरूर्ध्वं विभजतां माताऽयंशं समं हरेत्”—इति ।

एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव, “दत्ते
त्वर्धांशहारिणी”—इति स्मरणात् । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“जनन्यपधना पुत्रैर्विभागेऽंशं समं हरेत्”—इति ।

अपधना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे
पुत्रांशसमंशं हरेदित्यर्थः । जननीग्रहणं सापत्यादेरुपलक्षणार्थम् ।
तथाच व्यासः,—

“असुतास्तु पितुः पत्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं, माताऽयंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव
धनं माता स्त्रीकरोतीति । तन्न । अंशसमशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

* दत्तं चैतन्न,—इति शा० ।

अथोच्येत, बद्धधने जीवनोपयुक्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांश-
मिति । तदपि न । विधिवैषम्यप्रसङ्गात्^(१) । भिन्नमादकाणां सवर्णानां
समसङ्ख्यानं विभागप्रकारमाह व्यासः,—

“समानजातिसङ्ख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।

विभिन्नमादकास्तेषां मादभागः प्रशस्यते^(२)”—इति ।

दृहस्यतिरपि,—

“यद्येकजाता बहवः समानाजातिसङ्ख्याया ।

सधनैस्त्रैर्विभक्त्यं मादभागेन धर्मतः”—इति ।

विषमसङ्ख्यानान्तु विभागं सएवाह—

“सवर्णलिङ्गसङ्ख्या ये विभागस्तेषु शस्यते”—इति ।

भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

चत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः”—इति ।

वर्णशोब्राह्मणात्मजाः, ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु^(३) ब्राह्मणेनोत्पन्ना-
ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बुनिषादाः^(४) यथाक्रमम् प्रत्येकं चतुस्त्रिद्व्येक-

* सवर्णालिङ्गसङ्ख्या ये,—इति शा० ।

(१) वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः अपरस्यामपि तावन्तएव
चेज्जाताः तदा मातुरेवायं विभागइति कृत्वा तैर्विभक्त्यमित्याशयः ।

(३) तथाच वर्णशब्दत्र वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते ।
तस्माच्चाम्बुनिषादाकारके वीष्वायां शस् प्रत्ययः ।

(४) ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मणः, क्षत्रियायां मूर्धावसिक्ताः,
वैश्यायामम्बुः, शूद्रायां निषादः । अनयैव रीत्या उत्तरग्रन्थोपस्थाख्येयः ।

भागा भवेयुः । अत्रियादिवर्णस्त्रीषु अत्रियेणोत्पन्नाः अत्रियमाहि-
ष्योयास्त्रिद्वोकभागाः, वैश्येन, वैश्यायासुत्पन्नौ वैश्यकरणौ द्वोकभा-
गिनौ । मनुरपि,—

“ब्राह्मणस्थानुपूर्व्येण चतसस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥

सर्वं वा ऋक्यजातन्तु दशधा प्रविभज्य तु ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरंशान् हरेद्विप्रः त्रीनंशान् अत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशं एकं शूद्रासुतो हरेत्”—इति ।

एतत् प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अतएव बृहस्पतिः,—

“न प्रतिग्रहभूदेया अत्रियादिसूताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्”—इति ।

प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूमिः अत्रियादिसूता-
नामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च^(१) ।

“शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति”—इति ।

• यत्तु मनुवचनम्,—

“ब्राह्मणअत्रियविशां शूद्रापुत्रो न ऋक्यभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्”—इति ।

तस्मिन्निदत्तधनसङ्गावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुलोम्येन जात-

(१) यदि हि क्रयादिलब्धा भूमिः अत्रियादिपुत्राणामपि न भवेत्,
तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । शूद्रापुत्रस्य विशेषनिषेध-
सामर्थ्याच्च अत्रियादिपुत्राणां तत्राधिकारोऽस्तीति भावः ।

लैकपुत्रस्य षड्व्यगृहणप्रकारमाह देवसः,—

“आनुलोम्येन पुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत्”—इति ।

एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु संहरेत्”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाह्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः”—इति ।

तदशुश्रूषुशूद्रापुत्रविषयम् । चत्रियेण वैश्येन वा शूद्रायामुत्पन्नः एकः पुत्रः अर्द्धमेव हरेत्, न निषादवत् तृतीयमंशम् । तथा बृहद्विष्णुः । “द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्रस्य षड्व्यस्य धा गतिः सा भागार्धस्य”—इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्थान्यदधं भवतीत्यर्थः । अजीवत्वविभागे केषुचित् भ्रातृष्वसंस्कृतेषु भगिनौषु वा संस्कृतासु तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतेभ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः,—

“असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकास्तु यथाविधि”—इति ।

भगिनौसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यस्तु निजादंशाद्वा लंशं तुरीयकम्”—इति ।

पितृहर्षं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुद्रायद्रव्येण संस्कर्तव्याः । भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्यज्जातीया कन्यका तज्जातीयपुत्रभागात् तुरीयं चतुर्थं भागं दत्त्वा संस्कर्तव्याः ।

अनेन पितुरुर्ध्वं दहितरोऽप्यंशभागिन्य इति गम्यते । अतएव मनुः,—

“तेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः खं दद्युर्भातरः पृथक् ।

स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः”—इति ।

ब्राह्मणादयो भातरः ब्राह्मण्यादिभ्यो भगिनीभ्यो द्विजाति-
विहितेभ्योऽंशेभ्यः^(१) स्वात् स्वादंशादात्मीयाद्भागच्चतुर्थभागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या
चैका, तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या
चैका, तदा पितृधनं त्रेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ एकः
पुत्रः द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा
विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽर्वाग्रष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति ।
एवं समानजातौषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनौषु च समविषमासु
योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रिया कन्या चैका, तत्र पित्र्यं
द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियपुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य तुरी-
यांशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ
ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रिया कन्यैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य
त्रीन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा शेषं
सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

(१) तेभ्योऽंशेभ्यइति तच्छब्देन ब्राह्मणादीनां पुत्राणां स्वजाति-
विहिता अंशाः परामृश्यन्ते । तदिदमुक्तं, द्विजातिविहितेभ्योऽंशेभ्यइति ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च सङ्ख्याया वैषम्ये च सर्वत्रायं नियम इति मेधातिथेर्वाख्यानम् । एतदेव विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्कमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । तदेव चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् । तदाह । “अतएव न दायभागार्थमंगहरणम्, किन्तु विवाहसंस्कारार्थम् । अतएव देवलेनोक्तम्,—
“कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं* देयं वैवाहिकं वसु”—इति ।

अत्र यद्युक्तियुक्तं, तद्ग्राह्यम् । जीवद्विभागे तु यत्किञ्चित् पिता ददाति तदेव लभते कन्या, विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधनाभावे नारदः,—

“अविद्यमाने पित्रर्थं स्वांशाद्द्रव्यं वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्काराः सङ्कोचोऽत्र विवक्षितः^(१)”—इति ।

भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतैः भ्रातृभिः पितृधनाभावेऽपि सावश्यकत्वेन कर्त्तव्याः । पितृकद्रव्यविभागकाले स्वदत्तालङ्कारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः,—

“विभज्यमाने वै दाये कन्याऽलङ्कारमेव हि”—इति ।

किञ्चित् स्त्रीधनं च लभेतेति^(२) । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहणक्रमञ्चाह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्व्वेधादर्शुस्तकेषु । मम तु, पितृद्रव्यात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) पितृद्रव्याभावे भ्रातृभगिनीनां संस्कारे व्ययङ्गासः कर्त्तव्यइत्यभिप्रायः ।

(२) अयमप्यंशः शङ्खवचनस्यैव शेषइति प्रतिभाति ।

“श्रौरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।

चेत्रजः चेत्रजातस्तु मृगोत्रिणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानौनः कन्यकाजातः मातामहसुतो मतः ॥

अचतायां चत्वायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोद्वजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

पिण्डदोऽंग्रहस्यैषां पूर्वाभावे परः परः”—इति ।

एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे उत्तर उत्तरः
पिण्डदः आद्धदः, अंग्रहरो धनहर इत्यर्थः । श्रौरसपुत्रिकयोः
समवाये श्रौरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवादमाह मनुः,—

“पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः”—इति ।

वसिष्ठोऽपि क्वचिदपवादमाह । “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृह्यते श्रौरसः
प्रतिपद्यते चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तकः”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“उत्पन्ने श्रौरसे पुत्रे चतुर्थांग्रहाराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा ग्रासाच्छादनभाजनाः”—इति ।

सवर्णाः चेत्रजदत्तकादयः । ते श्रौरसे सत्यपि चतुर्थांग्रहाराः ।
असवर्णाः कानौनगूढोत्पन्नसहोद्वपौनर्भवाः^(१) श्रौरसे सति न

(१) कानौनादीनां प्रच्छन्नोत्पन्नत्वेन न सवर्णत्वमित्याशयः ।

चतुर्थांशहराः, अपि तु यासाच्छादनमेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु
विष्णुनोक्तम्,—

“अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवश्च ते नैव पिण्डश्चक्यांशभागिनः”—इति ।

तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधनपरमेव^(१) । यच्च मनुनोक्तम्,—

“एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्वार्थं प्रदद्यात्तत्रजीवनम्”—इति ॥

तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेधपरम् । अन्यथा
चतुर्थांशभागप्रतिपादकवशिष्टकात्यायनवचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

यदपि तेनैवोक्तम्,—

“षष्ठं तु चेचजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाङ्कनात् ।

औरसोविभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेवच”—इति ।

तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थांशभागित्वं, प्रतिकूलत्व-
निर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं, प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्च-
मांशभागित्वमिति^(२) । यदपि हारीतेनोक्तम् । “विभजिष्यमाण
एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशं

* प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्,—इति का० ।

† एकविंशत्,—इति शा० ।

‡ विंशत्,—इति शा० ।

§ एकोनविंशत्,—इति शा० ।

(१) न तु यासाच्छादननिषेधपरमिति भावः ।

(२) तथाच प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वे मिलिते षष्ठांशप्रयोजिके, प्रत्येकन्तु
पञ्चमांशप्रयोजिके इति भावः ।

द्वाभ्यायणाय, अष्टादशांशं च क्षेत्रजाय, सप्तदशांशं पुत्राय*, इत-
रदौरसाय पुत्राय दद्यात्”—इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
यत्तु मनुना,—

“श्रौरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएवच ।

गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदावान्भवाश्च षट् ॥

कानीनश्च महोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।”

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्भवाः”—

इति षट्कद्वयमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायदावान्भवत्वं उत्तरषट्कस्या-
दायादवान्भवत्वमुक्तं, तत् पुनः समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन वा
उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षट्कद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।
पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्थाभावे सर्वेषामख्येव ।

“न भ्रातरौ न पितरः पुत्रा ऋक्यहराः पितुः”—इति

श्रौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां† सर्वेषां ऋक्यहारित्वस्य
मनुनैव प्रतिपादितत्वात्^(१) । द्वाभ्यायणस्तु जनयितुरपि ऋक्यं
भजते । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनोऽयं पाठः । कस्यापि
पुत्रविशेषस्य ह्यत्र निर्देश उचितो न पुत्रमात्रस्य ।

† पुत्रप्रतिनिधीनामपि,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

(१) वचने पुत्रा इति बद्धवचनोपादानात् प्रतिनिधौ श्रुतशब्दप्रयोगस्य
सिद्धान्तसिद्धतया च पुत्रप्रतिनिधिर्वापि पुत्रशब्दप्रयोगोपपत्तेः
सर्वेषामेव पुत्राणां ऋक्यहरत्वं प्रतिपादितमिति भावः ।

“अपुत्रेण परचेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ ऋक्ष्यी पिण्डदाता च धर्मतः”—इति ।

यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः सन्नपुत्रस्य चेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपितृको ज्ञामुष्यायणो-
द्वयोरपि ऋक्ष्यहारी पिण्डदश्च । यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परचेत्रे पुत्रमुत्पादयति, तदुत्पन्नः चेत्रिणएव पुत्रो भवति न वीजिनः । यथोक्तं मनुना,—

“क्रियाऽभ्युपगमादेव बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी चेत्रिकएवच ॥

फलं त्वनभिमन्वाय चेत्रिणं बीजिनं तथा ।

प्रत्येकं चेत्रिणामर्था बीजाद्योनिर्बलीयसी”—इति ।

अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु,—इति संविदं कृत्वा यत् चेत्रं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते, तस्मिन् चेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिचेत्रिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमप-
त्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परचेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते, तदपत्यं चेत्रिणएव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी । गवाश्चादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय-
एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

“देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सङ्गिः नियुक्तया ।

बीजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निश्चिः ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥

पुत्रे नियोगादत्यन्त्रे यथावद्विधवैव सा ।
 नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ।
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कौर्त्थते क्वचित् ॥
 न विवाहविधौ युक्तं विधवावेदनं पुनः ।
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मा विगर्हितः ॥
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशामति ।
 स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ।
 तदा प्रभृति यो मोहात्प्रमौतपतिकां स्त्रियम् ॥
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः—इति ।

नन्वत्र विकल्पोऽस्तु, विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्शनात् । अतो-
 विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव
 नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

“यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥
 यथाविध्यभिगम्येतां शुक्लवस्त्रां शूचिब्रताम् ।
 मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृतावृतौ”—इति ।

दत्तकादीनां न बौजिञ्चक्यभाक्त्वं । तथाच मनुः,—

“गोत्रञ्चक्ये जनयितुर्न भजेद्दत्तिमः सुतः ।

गोत्रञ्चक्यानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा”—इति ।

दक्षिणग्रहणं वोपलक्षणार्थम्* । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां
कव्यभाक्तप्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि, कलौ युगे
तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्यत्यन्तरे निषिद्धत्वात् ।

“दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ॥

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाञ्जर्मनीषिणः”—इति ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽग्रहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्वर्धभागिनम् ॥

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते”—इति ।

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृतं पितरि यदि परि-
णीतापुत्राभ्रातरः सन्ति, तदा ते दासीपुत्रं स्वभागादर्धभागिनं
कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति,
तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तसद्भावे अर्द्धमेव । द्विजातीनां
दास्यामुत्पन्नसु पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्द्धम् । जातोऽपि
दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वनुकूलश्रेञ्जीवनमात्रं लभते
इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः,—

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नृत्तचारिणः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दक्षिणग्रहणं चोपलक्षणार्थम्,—
इति पाठः प्रतिभाति । तथाच दत्तिमादयः पुत्रा जनयितुर्गोत्रकृत्ये न
भजेरन्,—इति पर्यवसितोवचनार्थं इति भावः ।

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्थात्स्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः”—इति ।

औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरोऽगच्छति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु भूद्भाविभिरादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिमंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गच्छति । तदाह बृहस्पतिः,—

“कुलेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमौतस्य पत्नी तद्भ्रूणहारिणी”—इति ।

अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तदयं अपुत्रदायग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गच्छति । तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्भ्रूणं पितामहोऽगच्छति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहः तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गच्छन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदकाधनं गच्छन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः, जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं बृहन्नानुना,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ।

जन्मनामस्यतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते”—इति ।

गोत्रजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति । बान्धवाश्च त्रिविधा-
बौधायनेन दर्शिताः,—

“आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्राः मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः”—इति ।

बन्धुष्वपि यस्त्वामन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति । अतएव बृहस्पतिः,—

“बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वामन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्”—इति ।

बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः । तदाह मनुः,—

“यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्* तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव च”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्ते-
वासी”—इति । शिष्याभावे मन्त्रज्ञाचार्यौ, तस्याभावे यः कश्चित्
श्रोत्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः । “श्रोत्रिया ब्राह्मणस्थानपत्यस्य
ऋक्थं भजेरन्”—इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः,—

“सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मण ऋक्थभागिनः ।

* यो ह्यासन्नतरः पिण्डः,—इति शा० ।

त्रेविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मा न हीयते”—इति ।

ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । चत्रियादिधनं तु
सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मनुना,—

“अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः”—इति ।

नारदेनापि,—

“ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणाद्यैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा”—इति ।

संग्रहकारेणापि,—

“पितृर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यामपि तस्यान्तु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपपत्तीनां सपिण्डा ऋक्ष्यभागिनः ॥

तदभावे सपिण्डाः स्युराचार्यः शिष्य एववा ।

सब्रह्मचारी सद्धिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥

शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्यस्याप्यभावे तु तथा चत्रियवैश्ययोः”—इति ।

नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नी-
सङ्गावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदे-
नोक्त्वात्,—

* एवमेवोपपत्तीनां,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रतिभाति ।

† अत्र, सकुल्याः,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

“भ्रातृणामप्रजाः प्रेषात् कश्चिच्चेत् प्रव्रजेत वा* ।
 विभजेरन् धनं तस्य श्रेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
 भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
 रचन्ति शय्यां भर्तुंश्वेदाङ्घ्रिरितरासु तत्”—इति ।

तत्र,

“संश्रृष्टानां तु योभागस्तेषामेव स द्रव्यते”—

इति प्रक्रम्य भ्रातृणामप्रजाः प्रेषादित्यादिवचनस्य पठितत्वेन
 संश्रृष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रं संश्रृष्टभ्रातृणां च धन-
 ग्रहणम् ।

“संश्रृष्टानान्तु यो भागस्तेषामेव स द्रव्यते ।

अनपत्यांश्रभागो हि निर्बीजेष्वितरानियात्”—

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा । अविभक्तविषयत्वमसु,
 याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंश्रृष्टिनो भर्तृधनं पत्येव प्रथमं
 गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“पिता हरेदपुत्रस्य ऋकथं भ्रातर एववा”—इति ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्”—इति ।

ऽमनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम्, एव वेति विकल्प-

* प्रव्रजेन्नरः,—इति शा० ।

† अथ कियानपि ग्रन्थः प्रचीन इति प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भर्तृधनमिति तु समीचीनः पाठः प्रतिभाति ।

§ अथ, तत्र,—इति भवितुमुचितम् ।

श्रवणात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभिचारिण्यां पित्रादेरपत्य-
धनग्राहित्वप्रतिपादनपरम् । .

“भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्धनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृप्तं चेत्त्रांशं नार्हतीत्यर्थः ।
धारेऽश्वरस्तु, अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनसञ्जातस्य प्रका-
रान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य
विभक्तस्य यद्भनं गृह्णाति* । तथाच मनुः,—

“धनं यो विभ्रयाद्भ्रातुः मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्भनम् ॥

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्याधनसम्बन्धः,
नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथैवेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि । “पिण्ड-
गोत्रर्षिसम्बन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं वा लिप्से-
त”—इति । संग्रहकारोऽपि,—

“भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु वा ।

गुर्वादेशनियोगस्या पत्नी धनमवाप्नुयात्”—इति ।

तदनुपपन्नं, पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् । अश्रुतोऽपि

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदुद्गृह्णाति इति तु भवितुमुचितम् ।

नियोगो गौतमादिवचनबलात्कल्प्यते इति युक्तमिति चेत् । न । गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात् । तथा हि । तत्र यद्गौतमवचनं, “सपिण्डसम्बन्धा ऋषिसम्बन्धा ऋक्थं भजेरन् । स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं लिप्सेत”—इति । तस्य नायमर्थः, यदि बीजं लिप्सेत तदा पत्नी अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षि-सम्बन्धागृह्णीयुः । जाया न । सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति । वाग्रब्दस्य पचान्तरवचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात् । यदपि धनं यो विभ्रयादित्यादि मनुवचनं, तदपि चेन्नजस्यैव धनसम्बन्धं वक्ति न पत्न्या इति । शृङ्खलवचनमपि संयताया एव धनसम्बन्धं वक्ति, न तु देवरादिनियुक्तायाः । अन्यथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात् चान्ता दायादा उर्ध्वमाप्नुयुः”—

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादनपत्यस्य विभक्त-
स्यासंसृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति इत्येव व्यवस्था ज्यायसी ।

यत्तु स्त्रीणां धनसम्बन्धाभावप्रतिपादकवचनम्,—

“यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।

तदृक्थभाजस्ते सर्वे यासाञ्छ्वदनभाजनाः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अदृक्थभाजस्ते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।

स्थानेषु खेषु जुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु”—इति ।

तद्यज्ञार्थमेव सम्पादितधनविषयम् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“अदायिकं राजगामि योषिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।

अपास्य ओत्रियद्रव्यं ओत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्”—इति । .

अर्पणमग्नान्छादनोपयुक्तं धनिनः आङ्घ्राद्युपयुक्तञ्च मुक्ता
अदायिकधनं राजगामि भवति । ओत्रियद्रव्यं तु योषिद्वृत्त्यौर्ध्व-
देहिकमपास्य ओत्रियस्यैव न राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदे-
नोक्तम्,—

“अन्यत्र ब्राह्मणान्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः सृतः”—इति ।

तदभयमप्यवरुद्धस्त्रीविषयं, पत्नीशब्दश्रवणात्^(१) । यदपि हा-
रीतेनोक्तम्,—

“विधवा यौवनस्था चेत् पत्नी भवति कर्कशा ।

आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा”—इति । .

.तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि प्रजापतिवचनम्,—

“आढकं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम्”—इति ।

* अयगामग्नान्छादनोपयुक्तं,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रति-
भाति ।

† दद्यादा रमणात् स्त्रियाः,—इति का० ।

(१) पत्नी दुहितरः इत्यादि धनाधिकारबोधकवचनेष्विति शेषः ।

यदपि स्मृत्यन्तरे,—

“अस्मार्थं तण्डुलप्रस्थमपराङ्गे तु सेन्धनम्”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।
“तस्मात् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादाः”—इति सा पाल्नीवतग्रहे^(१)
तत्पत्न्या अंशोनास्तीत्येवम्परा । इन्द्रियशब्दस्य “इन्द्रियं वै सोम-
पीथः”—इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहण-
निषेधकं बृहस्पतिवचनम्,—

“यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्तम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत गतभर्तृका”—इति ।

तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा,—

“जङ्गमं स्थावरं हेम रूप्यं धान्यरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेत् आङ्गं माससंवत्सरादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वसौयमातुलान् ।

पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा”—इति

अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिविभागप्रकारमाह मनुः,—

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्रविभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते”—इति ।

समविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरणसिद्धेः ज्यैष्ठ्यं
तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन

(१) अस्ति पाल्नीवतग्रहः । तेन पात्रविशेषेण यजमानेन सोमः पीयते ।
तत्र सोमे पत्न्या अंशो नास्तीत्यर्थः ।

संस्मृतानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्य-
पेक्षिते बृहस्पतिः,—

“विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संस्मृतः स उच्यते”—इति ।

यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह
समापन्नः, स संस्मृत उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः ।
कश्चित्संस्मृष्टिनां विषमविभागमाह बृहस्पतिः,—

“संस्मृतानान्तु यः कश्चित् विद्याशौच्यादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्योऽङ्गः श्रेषाः समांशिनः”—इति ।

विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंगद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति ।
एतत्संस्मृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाव्यत्प्राप्त्यर्थम्^(१) । अपुत्रस्य
संस्मृष्टिनः स्वक्यग्राहिणं दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेक्षांशं जातस्य च मृतस्य च”—इति ।

अयमर्थः । संस्मृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां
भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दतरः संस्मृष्टी दद्यात्, पुत्राभावे
संस्मृष्ट्येवापहरेत्; न पत्न्यादि । पत्नीनामप्रत्तदुहितृणां च भरण-
मात्रम् । तदाह नारदः,—

(१) साधारणधनोपघातेनार्जयितुर्भागादयस्य सामान्यतएव प्राप्तत्वात्
संस्मृष्टविषये विशेषवचनारम्भस्यार्थवत्त्वार्थं तत्रानुपघातार्जितेऽपि
संस्मृष्टधने स्वर्णकस्य द्वावंगौ इतरेषामेकैकोऽंग इति कथ्यते इति
भावः ।

“भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्दुरितरासु तत् ॥
 यदा दुहितरस्तस्याः* पित्रोऽंशो भरणे मतः ।
 आ संस्काराद्धरेद्भागं^(१) परतो विभ्रयात् पतिः”—इति ।

सोदरस्य तु सोदर इति, सोदरस्य संसृष्टिनः तस्यांशं सोदरः
 संसृष्टी पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वयमेवापहरेत्, न
 भिन्नोदरः । संसृष्टीति पूर्वाक्तस्यापवादः† । संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य
 सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनग्रहणमित्याह
 सएव,—

“अन्योदर्यसु संसृष्टी नान्योदर्योधनं हरेत् ।

असंसृष्टपि वाऽऽदद्यात्सोदरो नान्यमाहजः”—इति ।

सापत्यभ्राता संसृष्टी अन्योदर्योधनं हरेत् न त्वसंसृष्टी । असं-
 सृष्टपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्यः संसृ-
 ष्टेव । अतएव मनुः,—

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

घियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

* यदा तु दुहिता तस्याः,—इति का० ।

† नास्त्ययमंशः का० पुस्तके ।

(१) भागोऽत्र भरणरूपः ।

अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिन्नोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना स्वांशात् भ्रश्येत, तस्य भागो न लुप्यते—पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिनएव गृह्णीयुः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिन्नोदराः गनाभयो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि सम्मग्न्य समभूय न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

“असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमाहजः”—

इत्यस्वयमर्थः । यत्र संसृष्टा भिन्नोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः, तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु भिन्नोदराः संसृष्टा अपीति । यन्तु, येषां ज्येष्ठदत्त्यादिमनुवचनं संसृष्टानां भिन्नोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम् । तत् जङ्गमस्यावरात्मकोभयद्रव्यसङ्गावविषयम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अन्तर्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

अयमर्थः । संसृष्टानां भिन्नोदरभ्रातृणामन्तर्धनं गूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथाऽंशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृह-चेत्तादिकं स्थावररूपं यथाऽंशतो भवेत्,—इति^(१) । याज्ञवल्क्यवचनन्तु जङ्गमस्यावरयोरन्यतरसङ्गावविषयमिति । तत्र यद्युक्तं तद्द्याह्यम् ।

यदा तु संसृष्टभिन्नोदराभावः, तदा पिता पितृव्यो वा यः संसृष्टः

(१) तथाच भूमिगृहयोः पृथगुपादानात् द्रव्यपदं जङ्गमपरम् । तेन स्थावरमसंसृष्ट्यपि सोदरएव गृह्णीयात् । जङ्गमन्तु संसृष्टिनोभिन्नोदराः असंसृष्टिनः सोदरा विभज्य गृह्णीयुः ।

षएव गृहीयात् । तथाच गौतमः । “संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो-
 ष्वक्यभाक्”—इति । यदा पिता पितृव्यो वा संसृष्टो न विद्यते,
 तदा त्वसंसृष्टभिक्षोदरो भ्राता गृहीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टपिता,
 तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः । “स्वर्थातस्य ह्यपु-
 षस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेत्यातां तदभावे ज्येष्ठा
 ङ्नी”—इति । ज्येष्ठा संयता, न तु पूर्वोदा । संसृष्टभ्रातृपुत्राणां
 पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः,—

“मृते पतौ तु भार्यास्तु स्वभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्धयाऽंशतः”—इति ।

पत्नीभ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभ्रातृपितृकाभार्याः सर्वे
 सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रंशतः भार्याणां
 भर्त्रंशतः संसृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संसृष्टापुत्रांशं
 तद्भगिनी गृह्णाति । तथाच बृहस्पतिः,—

“या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लभुमहेति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च”—इति ।

चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु, “या तस्य
 दुहिता”—इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृहीतेत्याहुः ।
 दुहितृभगिन्योरभावे,

“अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्”—

इत्युक्तप्रत्यासन्निक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृहीयुः । प्रति-
 पक्षे दोषाणामभावात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेद्भ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तद्वायं विभजेयुर्थयाऽंशतः”-इति ।

वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते
आह याज्ञवल्क्यः,—

“वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां ऋक्ष्यभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः”-इति ।

अत्र प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्या-
गृह्णाति, न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादयएव गृह्णन्ति ।
यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानचमः सच्छिष्यो गृ-
ह्णाति । दुर्दत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी
गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता
चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसच्छिष्यधर्म-
भ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोगृह्णाती-
त्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम् । “अनंशास्त्राश्रमान्तरगताः”-इति ।
तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाश्रमिणां
परस्परऋक्ष्यग्रहणनिषेधपरम् ।

नखेतेषां धनसम्बन्धएव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रतिग्रहादे-
र्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् । “अनर्थनिचयो भिक्षुः”-इति गौतम-
स्मरणाच्च । तत्र,

“अज्ञोमासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्थस्य निचयं कुर्यात् कृतमाश्रयुजे* त्यजेत्”-

* क्रमादश्रयुजे,—इति शा० ।

इति वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

“कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि विभ्रयाद् यतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथा”--

इति वचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यतएव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रपरिग्रहोऽस्येवेति तद्विभागो घटतएव । दाया-
नर्हानाह मनुः,-

“अनंग्रौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः”-इति ।

निरिन्द्रियाः व्याधिना विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि,-

“पितृद्विट् पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽंगं लभेरन् चेत्रजाः कुतः”-इति ।

वशिष्ठोऽपि । “अनंग्रास्त्वाश्रमान्तरगताः”-इति । याज्ञवल्क्यः,-

“क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरुन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याः भर्तव्याः स्युर्निरंगकाः”-इति ।

तज्जः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मूकादयो गृह्यन्ते । एते
निरंगकाः अक्षयभाजो न भवन्ति । केवलमश्रनाच्छादनेन भर्त्तव्याः
पोषणीयाः । अमरणे तु प्रत्यक्षायमाह मनुः,-

“सर्वेषामपि तत्र्यायां दातुं शक्या मनीषिणः ।

यासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्”-इति ।

* अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्ताः,-इति का० ।

† इत्यमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु, तत्र्याय्यं,-इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वादि नास्तीत्याह
देवलः,—

“तेषां प्रतितवर्जभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते”—इति ।

पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । आश्रमान्तरगता अपि ते
भर्तव्याः । अतएव वशिष्ठः । “अनंशास्त्राश्रमान्तरगताः । क्लीबो-
न्मत्तपतितस्मरणं क्लीबोन्मत्तानाम्^(१)”—इति । अनंशानर्हाणां पुत्रा-
स्त्रंशभाजः । तदाह देवलः,—

“तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् द्रोषवर्जिताः”—इति ।

विरंशकानां पुत्रा औरमाः चेत्रजाश्च क्लीब्यादिद्रोषवर्जिता-
भागहारिणो न दत्तकादयः । अतएव याज्ञवल्क्यः परिसंचष्टे,—

“औरमाः चेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः”—इति ।

निरंशकानां दहितरो यावत् विवाहं भर्तव्याः संस्कर्त्तव्याः,
पत्न्यस्य साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्तव्याः । तथाच मएव,—

“सुतास्त्रैषां च भर्तव्या यावद्दे भर्तृसात्कृताः ।

अपुत्रा योषितस्त्रैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्याव्यभिचारिण्यः प्रतिकूलान्स्थैवच”—इति ।

अन्यानपि भागानर्हान् दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“अक्रमोढासुतस्त्रैव सगोचाद्यस्य जायते ।

(१) क्लीबोन्मत्तानामाश्रमान्तरगतानामपि क्लीबोन्मत्तस्मरणमेव । अर्थात्
क्लीबोन्मत्तानां स्मृत्या यदुच्यते भरणादिकं, आश्रमान्तरगतानामपि
तेषां तदेव भवतीति भावः ।

प्रव्रज्याऽवसितश्चैव न ऋक्यन्तेषु चार्हति”—इति ।

मनुरपि,—

“अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याऽऽप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ”—इति ।

स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तमध्यम्युपागतम् ।

आधिभेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः”—इति ।

अध्यम्युपागतं विवाहकालेऽग्निषन्निधौ मातृत्वादिभिर्दत्तम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निषन्निधौ ।

तदध्यम्युक्तं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्”—इति ।

आधिभेदनिकमधिभेदननिमित्तमधिविन्नस्त्रियै दत्तम्^(१) । आद्य-
शब्देन अध्यावाहनिकश्चक्यक्रयादिप्राप्तम् । तथाच मनुः,—

“अध्यम्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्”—इति ।

षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्यम् । नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय ।

अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,—

“यत्पुनर्लभते नारौ नीयमाना पितुर्गृह्णात् ।

(१) एकस्यां स्त्रियां विद्यमानायां यद्यन्यां स्त्रियमुदहति, तदा पूर्वोद्गा
स्त्री षधिविज्ञेत्यच्यते ।

अधावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिदन्येन श्वशुरेण वा ।

आधिवेदनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते”—इति ।

बन्धुदत्तं कन्यामातृपितृबन्धुभिर्दत्तम् । शुल्कं, यद् गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं वरिणयनादनु पश्चाद्दत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“गृहोपस्करवाद्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं लभन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्तितम् ॥

विवाहात्परतो यत्तु लभ्यं भर्तुः कुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्रथं लभ्यं पितृकुलात् तथा”—इति ।

पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः,—

“पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्वा द्विसाहस्रं दातव्यं स्थावरादृते”—इति ।

यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अथञ्च नियमः प्रत्यब्दाने^(१) वेदितव्यः । अनेकाब्दे तू-पजीवनार्थं सकृदेव दाने नायमवधिनियमः । नापि स्थावरपर्यु-दासः । तथाच बृहस्पतिः,—

“दद्याद्धनञ्च पर्याप्तं चेत्त्रांशं वा यदिच्छति”—इति ।

अतएव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तान्तेनैव,—

“ऊढया कन्यया वाऽपि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लभ्यं सौदायिकं स्मृतम् ॥

(१) प्रत्यब्दानेव स्थावरपर्युदासः न तूपजीवनार्थं दाने इति भावः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृगंस्वार्थं तदैतदुपजीवनम्* ॥

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि"--इति ।

पतिदत्तस्थावरेऽपि विशेषमाह नारदः,--

“भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि च ।

सा यथाकाममश्नीयात् दद्यात् वा स्थावरादृते"--इति ।

पित्रादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्या-
यनः,--

“तत्र सोपाधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिष्यते"--इति ।

उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलङ्कारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन
वचनादिनेत्यर्थः । शिष्यादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह सएव,--

“प्राप्तं शिष्यैस्तु यद्दत्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्युतम्"--इति ।

अन्यतः स्वादित इति यावत्^(१) । तदेतत् स्त्रीधनं दुहितृदौ-
हितृपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्रादयो गृह्णन्ति ।
अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अतएवोक्तं
तेनैव,--

* तदैतत् तत् प्रजीवनम्,--इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

† यद्दत्तं,--इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

‡ भवेत्,--इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

(१) खं छातिः ।

“मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यः ऋतेऽन्वयः”--इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रत्तानां अप्रतिष्ठितानां च”--इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्णन्ति । तद्दुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमातृष्वसृवर्गे भागविशेषः”--इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः,—

“यस्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”--इति ।
दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्राधनहारिणः । तथाच नारदः,—

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”--इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्रौ गृह्णातीत्यर्थः ।
दौहित्राणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं ऋक्यमृणं समम्”--

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृच्छणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं ऋक्यं भगिन्यश्च सनाभयः”--इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च समभूय मातृक्ययाहिलपरं न भवति ; किन्तु तेषां धनसम्बन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं, समशब्द-
श्रवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वे सहोदरा-
मातृकं ऋक्यमर्हन्ति कुमार्यश्च”--इति । तदपि मनुवचनेन समा-

नार्थम् । अथ वा, एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुललब्धस्त्रीधनविषयम् ।
अस्मिन्नेव विषये बृहस्पतिः,—

“स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रत्ता चेत्समूदा तु लभते सा न मातृकम्”—इति ।

अपत्यानां पुमपत्यानाम्* । यत्तु पारस्करेणोक्तम्,—

“अप्रत्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रत्तायां तु समांशभाक्”—इति ।

तदप्रतिष्ठितो षण्डदुहित्विषयम्† । अतएव मनुः,—

“मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारौभागएव सः”—इति ।

यौतकं पितृकुललब्धम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं उत्तमजाति-
सपत्नीदुहिता गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुना,—

“स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्भूरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्”—इति ।

ब्राह्मणी जात्यधमजात्युपलक्षणार्थम्‡ । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णन्ति
पौत्राणामपि पितामह्युपाकरणम् । पुत्रपौत्राणां देयमिति अधि-

* मान्यानाम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेद्यादर्शपुस्तकेषु । मम तु, अप्रतिष्ठितादत्तदुहित्व-
विषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ ब्राह्मणी जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमौ-
चीनं प्रतिभाति । ब्राह्मणीपदमुत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति तु पाठः
समोचीनो भवति ।

कारश्रवणात् । अस्तु ऋणापाकरणेऽधिकारः । ऋक्यभाक्कं कुतदति
चेत् । तन्न । “ऋक्यभाजः, ऋणं प्रतिकुर्युः”—इति गौतमवचनेन
ऋक्यभाजामेव, ऋणापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामयभावे
भर्त्रादयोऽपि ऋक्यभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः,—

“ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥”

यत्तस्यै स्थाद्वनं दत्तं विवाहेष्व्यासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते”—इति ।

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्वनं
तद्दुहित्रादिपौत्रान्तद्वनहारिसन्ततेरभावे सति भर्तृगामि, न पुन-
र्मात्रादौनामित्यर्थः । आसुरराक्षसपैशाचविवाहसंस्कृतायाः भार्याया-
धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्”—इति ।

तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पेटकं स्त्रियाः ।

अभावे तदपत्यानां मातापित्रोः तदिष्यते”—इति ।

भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरएव गृह्णाति ।
तथाच गौतमः । “भगिनोऽशुल्कं सोदर्याणामृध्वं मातुः”—इति ।
सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “स्वञ्च
शुल्कं वोढाऽर्हति”—इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात् प्राक्
मृतायां द्रष्टव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोध्योभयव्ययम्”—इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि, तदपि सोदरा-
एव गृह्णीयुः । तथाच बौधायनः,—

“सकथं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातृसदभावे पितुर्भवेत्”—इति ।

अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः,—

“प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्ता दायमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्याञ्च भ्रात्रा तद्ग्राह्यमित्यपि”—इति ।

पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरसमङ्गावे सएव गृह्णीयात् न भर्ता ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तु पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्”—इति ।

तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु क्वचिदनपत्यं स्त्रीधनं
स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना,—

“मातृश्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृश्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव च ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः”—इति ।

अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे, आसुरादिषु माता-
पितृरभावे, मातृश्वसादीनां धनं यथाक्रमं मातृश्वस्त्रीयाद्या-
गृह्णीयुः । क्वचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि पत्याधनं भर्ता गृह्णी-
यादित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति”—इति ।

संप्रतिरोधके वन्दिग्रहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच कात्यायनः,—

“न भर्ता नैष च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विमर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात् ।

सृष्टिकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाय भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद् यद्यसौ धनवान् भवेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेदं पतिर्नाहृत्यनापदि ॥

वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सृष्टिकम्”—इति ।

विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः,—

“पैतामहश्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते”—इति ।

पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तद्विभजेत् तदनुपजीवने-
नार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतत्त्रितयमपि ऋणावशिष्टं विभजेत् ।

तथाच सएव,—

“ऋणं प्रीतिप्रदानञ्च दत्त्वा शेषं विभाजयेत्”—इति ।

ऋणप्रदानार्थं धनाभावे पितृऋणमपि विभजेत् । ऋणं ऋणं

सममिति वचनात् । ऋक्यं ऋणमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध-
मित्याह* सएव,—

“ऋणमेवंविधं शोधं विभागे बन्धुभिः सदा ।

गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽब्रवीत् भृगुः”—इति ।

अत्र कोशग्रहणमितरदिव्यप्रतिषेधार्थम् । तथाच सएव,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे ऋक्थिनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेवं प्रदापयेत्”—इति ।

अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञलल्क्यः,—

“पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं ह्यतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

पितृद्रव्याविरोधेन यत् स्वयं कृथादिना उपार्जितं, यच्च विद्या-
दिना लब्धं, विवाहाच्च यत्नम्, तद्भ्रात्रादीनां न भवेत् । यत्पि-
त्रादिक्रमायातं चोरादिभिरपहतमन्यैरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये
यः कश्चिदितराभ्यनुज्ञयोद्धरति, तत्तस्मैव भवति । चेन्न तु तुरी-
यांशमेवोद्धर्त्ता गृह्णाति शेषं तु सर्वेषां सममेव । तथा शङ्खः,—

“पूर्वनष्टान्तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्ताऽगन्तु तुरीयकम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः ।

तथा विद्ययाऽध्ययनादिना* लब्धमपि स्वस्यैव भवति । पितृ-
द्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अतएव मनुः,—

“अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्विद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

अमेण कृष्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । व्यासोऽपि,—

“विद्याप्राप्तं शौर्य्यधनं यच्च सौन्दर्यादिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्ट्यं च च्छक्तिभिः”—इति ।

अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः,—

“परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्याऽन्यतस्तु या ।

तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्तेषु यत्तद्धनं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् विभागे न नियोज्यते ॥

शिश्यादार्लिख्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वाऽपि लब्धं प्राधान्यतश्च यत् ॥

परं निरस्य यत्तद्धनं विद्यातो द्यूतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् न विभाज्यं वृहस्पतिः ॥

सन्निविष्टे हि धर्माऽयं स्वस्थाद्यच्चाधिकम्भवेत्† ।

विद्यावलङ्कतञ्चैव यान्यत्तच्छिष्यतस्तथा? ॥

* विद्यया अध्यापनादिना,—इति का० ।

† रण,—इति का० ।

‡ शिल्पेष्वपि हि धर्माऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत्,—इति यस्यान्त-
रीयः पाठः ।

§ यानतः शिष्यतस्तथा,—इति का० ।

एतद्विद्याधनं प्राञ्जः सामान्यं यदतोऽन्यथा”—इति ।

अतो विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपिचादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तद-
विभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । क्वचिद्विद्याप्राप्तमपि
धनं विभाज्यमित्याह नारदः,—

“कुटुम्बं विभ्रयात् भ्रातुर्योविद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्*”—इति ।

कात्यायनेनापि,—

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।

शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तत् बृहस्पतिः”—इति ।

अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां
यद्भूनां शौर्यादिना प्राप्तं विद्यथैव प्राप्तं, तद्विद्याधनं विभाज्यमिति ।
पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते धने भागद्वयमेकस्याह वसिष्ठः । “येन चैषां
यदुपार्जितं स्याद्भ्रंशमेव लभेत”—इति । यत्तु,—

“सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः”—इति ।

तद्विद्येतरकथ्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्यविद्याधने अर्ज-
नेच्छया अंशमाह गौतमः । “स्वथमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं
दद्यात्”—इति । इच्छाभावे त्वाह नारदः,—

“वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तद्भूतमाहृतम्”—इति ।

* भागं विद्याधनात्तस्मात्तत्सतोऽपि लभेत् समम्,—इति शा० ।

† प्राप्तं विद्यार्थिनां यद्भनं,—इति का० ।

अवेद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं कचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्भनम्”—इति ।

विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्यमित्याह
सएव,—

“शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत् स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव चक्षिभिः ॥

ध्वजाहृतम्भवेद् यत्तु विभाज्यं नैव तत् स्मृतम्”—इति ।

ध्वजाहृतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम्,—

“संग्रामादाहृतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“पितामहपितृभ्यां च* दत्तं मात्रा च यद्भवेत् ।

तस्य तन्नापहर्त्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा”—इति ।

शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्,—

“आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना हतः ॥

तत्र लभ्यं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्येण तद्भवेत्”—इति ।

पित्रादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यप्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य
भागद्वयमाह व्यासः,—

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनायुधम् ।

* पितामहपितृभ्यानां,—इति शा० ।

शौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं श्रेषास्तु समभागिनः”—इति ।

अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः,—

“वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगचेमप्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते”—इति ।

वस्त्रं धृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितुरुर्ध्वं विभागे श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रालङ्कारग्रथ्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत्”—इति ।

अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पत्रं वाहनं, पत्रं अश्व-
श्रिविकादिवाहनम् । तदपि यद् येनारूढं तत्तस्यैव । अनारूढं तु
मर्वैर्विभाज्यम् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः, स तस्यैव । अधृतः
साधारणोविभाज्य एव,

“पत्यौ जीवति यत् स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादाः भजमानाः पतन्ति ते”—इति

तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात् । कृतान्नं तण्डुलमोद-
नादि । तदपि यथासम्भवं भोक्तव्यम् न विभाज्यम् । उदकं तदा-
धारः कृपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेणोपभोक्तव्यो न मूल्यदा-
रेण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्योविषमाः पर्यायेण कर्षं कारयि-
तव्याः । तथाच बृहस्पतिः,—

“एकां स्त्रीं कारयेत् कर्षं यथाऽग्नेन गृहे गृहे ।

बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः”—इति ।

पित्राऽवहृद्भासु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः । “स्त्रीषु संयुतास्त्रविभागः”—इति । योग इति श्रौतस्मार्त्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । चेमः इति लभ्यपरिच्छेदहेतुभूतं वृद्धिर्वेदिदान-तडागारामनिर्माणादि पूर्त्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरो-धार्षितमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाक्षिणा,—

“चेमं पूर्त्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनाः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेवच”—इति ।

अथवा । योगचेमशब्देन कृत्रचामरशस्त्रवाहनादिप्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारोगृहहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु उग्रनसा चेत्रस्थाप्यविभाज्यत्वमुक्तम्,—

“अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

वाप्यं चेत्रञ्च पत्रञ्च कृतान्नमुदकं स्त्रियः”—इति ।

तत्प्रतिग्रहलभ्यचेत्रं चत्रियासुतेन साङ्गं ब्राह्मणीसुतेन अवि-भाज्यमित्येवं परम् ।

“न प्रतिग्रहभूर्देया चत्रियादिसुताय च”—

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभाज्या एव । तथाच बृहस्पतिः,—

“वस्त्रादयोऽविभज्याचैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं तैः कस्य शक्यते ।

युक्त्वा विभजनौयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत् ॥

* याज्यं,—इति यश्यान्तरद्वयतः पाठः ।

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्गाञ्च लेखितम् ।
 कृताञ्च वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
 उद्धृत्य कूपवाप्यम्बस्वनुसारेण गृह्यते ।
 एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ॥
 बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।
 योगर्क्षमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ॥
 प्रचारश्च यथाऽग्नेन कर्त्तव्यो ऋक्थिभिः सह”—इति ।

तेन वस्त्रादौनामविभज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुग्रनोवचनं चानादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यवस्थाऽऽश्रयणं युक्तं, न चान्यथाकरणम् । बृहस्पतिवचनानान्तु अघृतवस्त्रादिविषयत्वम्, मन्वादिवचनस्य तु घृतवस्त्रादिविषयत्वम् पूर्वमेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते इति ।

विभागकाले केनचिद्वच्चितं पश्चादुद्गावितं चेत्, तत्सर्वं समं विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैः विभजेरन्निति स्थितिः”—इति ।

समशब्दो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरन्निति बहुवचनेन येन दृष्टं तेनैव न याञ्चमिति दर्शयति । मनुरपि,—

“ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नयेत्”—इति ।

अपहृतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभागतया* विभक्तमपि

* विषमभागयता,—इति नास्ति का० पुस्तके ।

समतां नयेत्* । तथाच कात्यायनः,—

“अन्योन्यापद्धतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः”—इति ।

एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद् दृष्टस्यैव विभागविधानात्
पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागोनास्तौत्यवगम्यते । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यत्र दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि”—इति ।

तद्विभक्तद्रव्यार्जनव्ययकरणादर्वाग्वेदितव्यम् । अन्योन्यापद्धतमित्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रान्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति । तथाच श्रुतिः । “यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते”—इति । अयमर्थः । यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति यावत् । अथ भागान्नुदतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं करोतीति यावत् । यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभात् भ्रातृन् यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः”—इति ।

तत्सूतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किमु-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः । अत्र कियानपि पाठो भ्रष्टोऽन्यथा जातोवेत्यनुमीयते ।

† अत्र, अन्यथा,—इति भवितुमुचितम् ।

तास्वतन्त्राणां यवीयसामित्येवंप्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्यैव
दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्मृत्या श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभ-
क्तानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत् कार्येषु सम्मताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा :

कुर्युर्यद्येष्टं तत्सर्वमौशास्ते स्वधनस्य च”—इति ।

एकस्माज्जाता विभक्ताभ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसा-
ध्येष्टापूर्त्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा, धनसाध्यकृष्यादिकर्मकारि-
णो भवेयुः । तथा, विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मापसर्जनद्रव्योपेताः
स्युः । तथाच कार्येषु भ्रातरो यदि न सम्मताः, तदा ताननादृत्य
कार्यं कुर्युः । तथा, विभक्ता भ्रातरः स्वभागान् यदि दद्युर्विक्री-
नीयुर्वा, न दद्युर्वा, तत्सर्वं यद्येष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधन-
स्येष्टाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्थानीश्वरत्वात्
सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्य्या । विभक्ते तूत्तरकालं विभक्तसंग्रहव्युदासन-
सौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्थानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानु-
मतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“स्वयामज्ञातिषामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी”—इति ।

तस्यायमभिप्रायः । तत्र यामानुमतिः,

“प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विशेषतः” ।

इति स्मरणात्, व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्ग्रामानु-
मतिमन्तरेण व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि सीमा-
विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । एवं तदनुमतिरपि* विभक्तश्रयव्युदासेन
व्यवहारशौक्तर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कृत्तव्ये सहिरण्यो-
दकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया” — इति

स्यावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

“भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

तावुंभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ” — इति

दानप्रतिग्रहयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलापे निर्णयकारणमाह

थाज्ञवसक्यः,—

“विभागनिष्ठवै? जातिवन्मुसाच्चिविलेखनैः॥ ।

विभागभावना ज्ञेया गृहचेन्नैश्च यौतकैः” — इति ।

इत्थमेव “सर्वत्र पाठः । दायादानुमतिरपि,—इति पाठो मम
प्रतिभाति ।

† हिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थः,—
इति का० ।

‡ स्यावरे विक्रयं कुर्यान्न दानमनुज्ञया,—इति शा० ।

§ निर्णये,—इति शा० ।

॥ राष्ट्रविलेखितैः,—इति का० ।

ज्ञातयः पितृबन्धवः बन्धवस्तु मातुलादयः* । लेख्यं विभाग-
पत्रम् । एभिः विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । यौतकैः पृथक्कृत्तैः
गृहचेवैश्च† । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः,—

“विभागधर्ममन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

भ्याहृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चगृहचेत्रप्रतिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानाधर्मव्ययागमाः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वच्छविशु ।

विभक्तानवगच्छंयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्” ॥

गृहस्यतिरपि,—

“पृथगायव्ययधनाः कुमोदञ्च परस्परम् ।

वणिकपथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संग्रयः”—इति ।

कुमोदवाणिज्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साक्षाद्यभावे वेदि-

तव्यः । तथा च सएव,—

* ज्ञातयः पितृबन्धवामाटृबान्धवाश्च,—इति शा० स० ।

† पृथक्पञ्चमहायज्ञैः श्राद्धादिभिश्च गृहचेवैश्च,—इति शा० ।

‡ पाक,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“साहसं स्थावरस्वाम्यं* प्राग्बिभागश्च चक्षिणाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न नस्युर्यत्र साक्षिणाः”-इति ।

साहसादिमाधकलिङ्गान्यपि सएवाह,-

“कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहसमाधनम् ।

स्वस्य भोगः स्थावरस्य विभायस्य पृथग्धनम्”-इति ।

कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषैरनुबन्धः । व्याघातः परस्परबोधवला-
दपहृतद्रव्यमुच्यते । दर्शनं स्वाम्यात्मनोभोगः । परस्परं पृथग्-
ग्रहणादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषिद्धत्वंनावगन्तव्यम् । तथा च
याज्ञवल्क्यः,-

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्”-इति ।

साक्षिणेख्यभुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे,

“युक्तिष्वप्यममर्थासु शपथेरेनमर्थयेत्”-इति

प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः,-

“विभागधर्मसन्देहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्दैविकी क्रिया”-इति ।

कथं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः,-

* स्थावरं न्यासः,-इति,ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्त्वसमीचीनः । न स्यातां पत्रसाक्षिणौ
इति ग्रन्थान्तरोपपाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, व्याघातः परस्पररोधः बलादपहृतं
द्रव्यं होढमुच्यते स्वस्यात्मनोभोगः,- इति पाठः प्रतिभाति ।

“विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि”—इति ।

यत्र सन्देहो युक्तिभिरपि नोपैति, तत्र पुनर्विभागः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“सकृदंगो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदानं ददातीति चीष्टेतानि सकृत् सकृत्”—इति ।

तद्युक्तादिभिर्निर्णीतं शक्यं सत्यां वेदितव्यम् । स्वयं कृतस्यास-
न्दिग्धस्य पुनः प्रवर्त्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः,—

“स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विभवंदेत् ।

स राज्ञाऽंगे स्वके स्थाप्यः ग्रामनीयोऽनुबन्धतः”—इति ।

अनुबन्धो निर्बन्धनम् ॥

॥०॥ इति दासविभागः ॥०॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्यते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः,—

“अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः”—इति ।

अप्राणिभिः अक्षबन्धशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्कुटाभिः ।

तथा च नारदः,—

“अक्षबन्धशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वाकारितम्* ।

पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्”—इति ।

* जयकारणं,— इति शा० ।

अत्रा पाशकाः । बन्धश्चर्षयष्टिका । शलाका दन्तादिमथो दीर्घ-
चतुरस्रः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तैः पणपूर्वकं
यद्देवं क्रीडनं क्रियते तद्द्यूतं, वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः
वकलास* उन्नतमेघादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा
क्रियते सा समाह्वय-इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि,—

“परिगृहीताश्चान्योन्यं पक्षिमेषवृषादयः ।”

प्रहरन्तो हतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम्”—इति ।

द्यूतस्थानं सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह सएव,—

“सभिकाधिष्ठिता कार्या तस्करज्ञानहेतवे”—इति ।

अत्र पचान्तरमाह नारदः,—

“अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशदेवं कुर्युरत्रां दोषो न विद्यते”—इति ।

द्यूतसभाऽधिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्लहे श्रतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं श्रतम् ।

गृह्णीयात् द्यूतकितवादितराद्दशकं श्रतम्”—इति ।

• परस्परप्रौढ्या कितवपरिकल्पितपणो ग्लहः । तत्र तदाश्रया
एकश्रतपरिमिता तदधिकपरिमाणं वा वृद्धिर्यस्यासौ श्रतिक-
वृद्धिः, तस्मात् कितवात्, पञ्चकं श्रतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृह्णी-

* वक्राणावान्,—इति का० । मम तु, वक्रकलास,—इति पाठ प्रति
भाति ।

† प्रहरन्ति,—इति शा० ।

‡ देवं—इति का० ।

यात् । पञ्चपणाश्रयो^१ यस्मिन् शते तत् शतं पञ्चकम् । जित-
ग्रहस्य^(१) विंशतितमं भागं गृह्णीयादिति यावत् । कितवनिवासार्थं
शाला सभा, तत्राधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पिताच्चादि-
निखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजौवी । इतरस्मादपूर्णशतवृद्धेः
कितवाद्दशकं जितस्यास्य दशमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं स्थापि-
तस्य सभिकस्य कृत्यमाह सप्त,—

“स सम्यक् पालितो दद्याद्राजे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्गाहयेत् जेत्रे दद्यात् सत्यं वचः चमी”—इति ।

यः कृत्रुष्टन्तिर्द्युताधिकारी राज्ञा धूर्त्तकितयेभ्यो रचितः स
राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितसकाशादा-
सेधादिना उद्धृत्य जेत्रे दद्यात् । तथा चमी भूत्वा द्यूतकारिणां
विश्वासार्थं सत्यं वचो दद्यात् । बृहस्पतिरपि,—

“सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय च”—इति ।

पराजितकितवानां बन्धनादिना पणयाहकोभवेत् । पणग्रहणादर्वा-
गेव स्वकीयं पणं जेत्रे यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः,—

“जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपञ्चकम् ।

सद्यो वा सभिकेनेव कितवान्तु न संशयः”—इति ।

यदा सभिको जेत्रे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः, तदा राजा
दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेवं तर्त्त्वत्र पाठः

(१) श्रुतेर्लश्रुतिरित्यनुशासनात् ग्रहपदेनात्र ग्लह उक्त इति मन्तव्यम्

“प्राप्ते नृपतितो भागे प्रमिद्धे द्यूतमण्डले ।

जितं ममभिक्रे स्यान्ने दापयेदन्यथा न तु”—इति ।

अन्यथा प्रच्छन्ने मभिकरहिते अतीतराजभागे^(१) द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णय-
कारणमाह सएव,—

“द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारस्तु तएव हि”—इति ।

कितव एव राज्ञा नियोक्तव्यः, न तु श्रुताध्ययनमप्यत्र इत्यु-
क्तक्षणः । साक्षिणश्च तएव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि,—

“कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः भंगयं प्रति* ।

यएव तत्र द्रष्टारस्तएवैषान्तु साक्षिणः”—इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह बृहस्पतिः,—

“उभयोरपि मन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीचकाः ।

यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत्”—इति ।

कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञा मचिङ्गं निर्वास्थाः कृटाचोपाधिदेविनः”—इति ।

कूटैरचादिभिर्रुपाधिभिर्मणिमन्त्रादौनामिति वचनेन। ये दि-
व्यन्ति तान् श्वपदेनाङ्गीत्वा स्वराष्ट्राभिर्निर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने
विशेषमाह नारदः,—

* कितवा एव तिष्ठेरन् कितवानां भ्रमं प्रति,— इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

(१) अतीतो राज्ञभागे यस्मात्, तस्मिन्नित्यर्थः ।

प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
 तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥
 द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रे निवारयेत् ।
 राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्* ॥
 कितवान् कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि मानवान् ।
 विकर्मस्थान् श्रौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरातं—इत्यादि,
 तत्सर्वं कृटाक्षदेवनधिषयतया राज्ञामध्यक्षसभिकरहितविषय-
 तया वा योज्यम् । अतएव बृहस्पतिः,—

“द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यश्रौचसुखापहम्† ।

अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागममन्वितम् ॥

सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना”—इति ।

इति द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूपिते ।

प्रसक्तोद्देशक्रमानुरोधेन ऋणादानादिसमाह्वया-
 न्तमन्यष्टादशव्यवहारपदानि निरूपितानि ।

— — —

अथ बृहस्पतिना निरूपितं प्रकीर्णकाख्यं

विवादपदमभिधीयते ।

तस्य लक्षणभेदौ ना. देन निरूपितौ,—

“प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ॥

राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ।

* पृथिवीपतौ,— इति शा० ।

† धनाप्यहं,— इति का० ।

पुनः प्रमाणसम्भेदः प्रकृतीनां तथैवच ॥

पाषण्डनैगमघ्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ।

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ॥

प्रतिग्रहविलोपश्च लोप आश्रमिणामपि ।

वृषभङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ॥

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तस्यात् प्रकीर्णकम्” इति ।

प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घन-तदाज्ञाकरण-तत्कर्मरचनादिविषयास्ते नृपसमवाचिनएव । तत्र स्मृत्याचारव्यपेते मार्गे वर्त्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृपएव कुर्यात्* । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णमित्युक्तं भवति । तत्र राजाज्ञाप्रतिघाते† विशेषदण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न्यूनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः” इति ।

राजदत्तभ्रूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयद्राजशासनं यो विलिखति, यश्च पारदारिकचोरौ वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेश्य मुञ्चति, तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । व्यासोऽपि,—

“न्यायस्थाने गृहीत्वाऽयं अधर्मेण विनिर्णयम् ।

करोत्युत्तरकार्य्याणि राजद्रव्यविश्रायकः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत्” इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

* विषयास्तान्नृपसमो नृपो वा कुर्यात्,— इति शा० ।

† प्रमापणे,— इति शा० ।

“राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसः” इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियञ्चास्य यो वक्ता बलं तेषां प्रकल्पयेत्” इति ।

राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः,—

“राज्ञः कोशापहर्तृषु प्रतिकूलेषु च स्थिर्नान् ।

घातयेद्द्विविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेवच” इति ।

सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्य-
मित्याह नारदः,—

“आयुधान्यायुधीयानां बीजानि क्षुषिजीविनाम् ।

वेद्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यावाद्यानि तद्विदाम् ॥

यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति” इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः,—

“ब्राह्मणस्य बधे मौण्ड्यं पुरास्त्रिर्वासनाङ्गने ।

ललाटे चाभिगस्ताङ्गं प्रयाणं गर्दभेन तु” इति ।

कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“द्विनेत्रभेदिनो राज* द्विष्टादेगृह्णतस्तथा ।

विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टग्रतो दमः” इति ।

यत्तु स्यत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् चित्रदण्डेन घातयेत्” इति ।

* राजा,— इति शा० ।

तद्वृत्त्यर्थं ब्राह्मणलिङ्गधारणे वेदितव्यम् । ब्राह्मणपीडाकारिणो-
दण्डमाह मनुः,—

“ब्राह्मणान् बाध्यमानन्तु कामादवरवर्णजम् ।

हन्याच्चिन्नेर्बधोपायैस्तमुदेजकरैर्नृपः” इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्यावासिनं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।

बधेन शमयेत् पापं दण्ड्यो वा द्विगुणं दमम्” इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्ग^(१)माह यमः,—

“एवं धर्मप्रवृत्तस्य राजोदण्डधरस्य च ।

अशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गं वासस्तथाऽक्षयः” इति ।

मनुरपि,—

“एवं सर्वानिमात्राजा व्यवहारान् समापयन् ।

व्यपोह्य क्लिष्वषं सर्वं प्राप्नोति परमाङ्गतिम्” इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवाभात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां व्यवहारमाधवः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिव्याख्या ॥

शुभमस्तु । श्रीरस्तु ॥

(१) शास्त्रोक्तो मार्गो यस्य राज्ञस्तं प्रतीत्यर्थः ।

परशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१	प्रजा	प्रज्ञा
३	१३	पूर्व	पूर्वे
४	२	सूत्रितं	सूत्रितं
५	२५	स्मृतिषु	स्मृतिषु
६	१०	प्रत्येक	प्रत्येव
६	११	व्युत्पत्सु	व्युत्पित्सु
६	२४	दस्य	यस्य
७	३	धाव्या संज्ञकौ	धाव्यासंज्ञकौ
८	१६	वत्वे	वत्त्वे
१२	१७	न्याय कुसुमा	न्यायकुसुमा
१३	३	क्लृप्ति	क्लृप्ति
१४	१५	निर्णयाख्या	निर्णयाख्य
१६	१७	त्वेषुं	न्येषुं
१६	१८	अनिर्विष्टे कथीयान् } निर्विष्टम् }	{ अनिर्विष्टे कथीयान् { निर्विष्टान्
१६	२१	महावह	मजावह
१६	२३	महिष	महिष

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२०	२१	मुक्थ ...	मुख्य
२१	६	नेक ...	नैक
२१	१०	छाप्र ...	छाच्छ
२१	११	धात्वा ...	धात्वा
२१	१३	मथ ...	यथ
२४	१३	भुत् ...	भुत्
२४	१८	मणीषिणः ...	मनीषिणः
२६	५	व्रतं ...	व्रतं
२८	८	यत् ...	यत्
२८	१२	भ्मन्य ...	भ्न्य
३६	४	समुच्चया...	समुच्चेया
३१	२६	दृष्टव्यः ...	द्रष्टव्यः
३३	२	आस ...	आर
३४	२४	हेतो, ...	हेतोः
३६	११	क्षुरे ...	क्षुरि
३७	२४	चित्तम्य ...	चित्तस्य
३८	६	मार ...	मार
३८	२४	पारस्पर्ये...	पारस्पर्ये
३६	६	सर्जनी ...	सर्जनी
३६	१७	मस्मिता ...	मस्मिता
३६	१६	(१, सू.)...	(२ पा० ३ सू०)
३६	२२	मसं ...	मसं
४०	१४	शून्य ...	शून्य
४५	१६	देवानाञ्च ...	देवानाञ्च
४५	१६	श- ...	स-

श्लो।	पङ्क्तौ।	अशब्दम्।	शब्दम्।
४६	६, १०	(अ०, १ पा०, २ सू०)	(६ अ०, ८ पा०, २२ सू०)
४८	२२	प्र. १, का० १, ...	प्र०, १ का०, १
५८	१३	धम्म ...	धर्मं
६२	८	सव ...	सर्वे
६६	५	याज ...	याज्ञ
६०	१०	भूलत्वेन ...	भूलत्वेन
६२	१	'अश्रुतः'	'अश्रुते'
६४	७	प्यस्त्वैव ...	प्यस्त्यैव
६६	११	दृष्टस्य ...	देष्टस्य
१०२	८	चतुर्मुखाय ...	चतुर्मुखाय
११४	६	निष्कलम् ...	निष्फलम्
११६	१४	योऽम ...	योऽय
११७	३	ये नैताः...	येनैताः
११६	१४, २५	जाति-स्त्री, संस्थितः	स्त्रीजाति, संस्थिते
१२५	६	षड्भक्ता ...	षड्भक्ता
१२५	० ५	विधातिनां ...	विधायिनां
१४१	६	पाठमात्रेण ...	पाठमात्रेण
१४२	७	मन्वादिके ...	मन्वादिकं
१४५	१	तै च ...	ते च
१५४	६	राजसनेयि ...	राजसनेयि
१६०	१५	अविद्भान् ...	अविद्वान्
२०३	१६	वशिष्ठ ...	वशिष्ठ
२०५	२४	पक्षमा ...	पक्षमा
२८५	६	अष्टौत्तर ...	अष्टौत्तर
२८६	८	वायुभूतश्च ...	वायुभूतः च

पृष्ठ।	पङ्क्तौ।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
२८८	४	तीर्थे ...	तीर्थे
२९०	१९	श्रप् ...	श्रितप्
२९२	१०	कृतादारो ...	कृतदारो
३००	१	गुणोपेतो ...	गुणोपेता
३०८	१९	तेनैवोक्तम् ...	तेनैकोक्तम्
३०९	७	वृद्ध्यर्थं ...	वृद्ध्यर्थं
३१२	१५	भेद ...	भेद
३२७	१५	त्रिरन्वाहाप ...	त्रिरन्वाहाप
३३३	१८	ब्रह्मणो ...	ब्रह्मणो (एवं ३३४ पृष्ठे)
३७२	८	उश्रनाः ...	उश्रना (एवमन्यत्र)
३७३	२५	शूद्रे ...	शूद्रे
३८२	१५	रात्रौ ...	रात्रौ
३८९	२०	क्षिति ...	क्षितिं
३९०	२	इवारामे ...	इवारामे
३९०	४	दुष्ट ...	दुष्ट
३९०	७	मांसाङ्गनोच्छ्रित ...	मांसाङ्गनोच्छ्रित
३९०	२१	स्वधर्माच्चकितान् ...	स्वधर्माच्चकितान्
४१८	१४	शुश्रूषा ...	शुश्रूषा
४१८	१७	शुश्रूषैव ...	शुश्रूषैव
४१९	१२	परम् ...	परम
४२१	७	वैश्यां ...	वैश्यां
४३१	६	अन्येन ...	अन्येन
४३२	१३	आयो ...	आयो
४३७	३	चातुर्मास्या ...	चातुर्मास्य
४६४	२	पतिष्ठी * ...	पतिष्ठी *

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४६४	३	इत्यर्थः ...	इत्यर्थः *
४६६	१६	निवृत्तेरभात्	निवृत्तेरभावात्
४७१	२	शर्हितम्	गर्हितम्
४६३	१	समां ...	मासां
४६४	१६	श्रद्धाणा	श्रद्धा
५००	७	न स्नातां	नास्नातां
५००	१५	जनितेः..	जनितोः (एवं परत्र)
५०६	११	सदाऽभ्यर्च्या	सदाऽभ्यर्च्या
५१४	५	क्षत्रियाश्च	क्षत्रियायाश्च
५२३	५	ध्यानं...	ध्यानं
५२८	४	तर्पये ...	तर्पये
५३०	१०	कुट्टनवहननं	कुट्टनमवहननं
५३३	६	लोभ्य ...	लोभ्यं
५४०	६	कोशा...	केशा
५४३	२०	कुठीचरः	कुटीचरः
५४५	३	समागारं	समागारं
५४८	४	तत्त्व ...	तत्त्व
५५१	२	सखास ...	सखामा
५५१	२०	दण्डन ...	दण्डेन
५५४	१४	विदिदिषु	विविदिषु
५५५	१३	नान्यदा	नान्यथा
५५८	२१	अनौद्वय	अनौद्बय
५६०	१२	शरीर ...	शरीरे
५६४	२२	भिच्चाटनसमुद्द्योगात् } प्राक् केनापि }	{ भिच्चाटनमनुद्द्योगात् { प्राक् केनाप्य

शुद्धे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५७२	१७	गृह्णतः ...	गृह्णतः
५७३	१८	रचन्त ...	चरन्त
५८६	१८	यथेष्टो ...	यथेष्टा
५८७	१८	उत्पादका ...	उत्पादकी
६२१	१९	ग्रहः ...	ग्रहे
६२४	१८	दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं	दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं
६२४	१९	न पूर्वाशौच	पूर्वाशौच
६४०	२	शिरस ...	शिरस
६४१	१२	अज्ञाति	अज्ञाति
६४३	१७	दर्शा ...	दर्श (एवं परत्र)
६४४	१५	करिष्यति	गमिष्यति
६४४	२१	द्वार ...	द्वारि
६४६	४	तिथियुग्मेषु	तिथियुग्मेषु
६५२	२१	देवखातश्च	देवखातश्च
६५३	१५	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि	ब्रह्माण्डपुराणोऽपि
६६०	६	धनमार्थस्त्रे	धनमार्थस्त्रे
६७१	१०	चण्डिका	चन्द्रिका
६७६	३	विषयत्वागमात्	विषयत्वावगमात्
६७९	९	श्रोत्रिया	श्रोत्रिया
६९२	३	निर्विष्ट ...	निर्विष्ट (एवं परत्र)
६९९	६	समृद्धाऽपि	समृद्धोऽपि
६९९	१३	दा ...	दौ
७०३	१७	श्रुता ...	श्रुता
७१२	१६	या ...	यः
७१७	१२	मात्रं	मात्रं

श्लो ।	पङ्क्तौ ।	अशब्दम् ।	शब्दम् ।
७२२	१	बैजा ...	बैज (एवं परत्र)
७४२	५	विधाभवत् ...	विधारयेत्
७४४	६	उपनीयं ...	उपनीय
७४४	१४	सर्वपात्रेषु ...	सर्वं पात्रेषु
७४४	२१	स्वस्त्वादि ...	स्वस्त्वं वि
७४५	२	स्वसत्तां ...	स्वस्त्वं
७४५	२१	पार्थिवानि ...	वार्तिक
७४६	१७	रक्षोघ्नः ...	रक्षोघ्नः
७५०	७	उच्छिष्ट ...	उच्छिष्टं
७५०	२२	धग्मासाम्भ ...	धग्मासान् भ
७५६	१६	उच्छिष्टा ...	उत्क्षिष्टा
७७३	१	पराङ्ग ...	पराङ्गे
७७३	१८	वाऽप्याभिमान् ...	वाऽप्यभिमान्
७७४	२०	दादशाह ...	एकादशाह
७८०	६	गोलात्ति ...	लौगात्ति (एवं परत्र)
७८२	६	कर्कन्धु ...	कर्कन्धु
७९०	१५	मातामहानामिति	मातामहानिति
७९०	२१	पूरणीयम् ...	संबन्धनीयम्
७९०	२२	मातामहये ...	मातामहयो

शब्दोः पर्यावर्तनं कार्यम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

विषयः ।	श्लो ।	पङ्क्तौ ।
अकृतगार्हस्थ्यस्यापि वानप्रस्थाश्रमेऽधिकारः ...	५२७	१८
अक्षमालाविधिः	२८४	१२
अभौकणहोमः	७३७	१२
अग्रमाधानम्	१५१	१३
अङ्गलिमानम्	५८५	१६
अजातदन्तबालानामग्निमंस्काराद्यभावः ...	६०१	१७
अजातदन्तादीनामग्निमंस्कारेऽशौचम् ...	६०४	१४
अतिथ्यभ्यागतयोर्लक्षणं	३५२	४
अधिवेदनैविध्यम्	५०८	१५
अधिवेदननिमित्तानि	५०७	६
अध्ययनाध्यापनप्रकरणम्	१३६	१
अध्यापनकालः	१३६	१६
अध्यापनविधिविचारः	१३७	४
अध्याप्याः	१३६	६
अनग्नेः सपिर्यह्वीकरणाकालः	७७३	२०
अनग्नेवैश्वदेवः	३४०	१७
अनध्यायाः	१४५	१
अनुदितादिकालानां लक्षणानि	२८८	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अनुपनीतमरणोत्तिक्रान्ताशौचाभावः	५६६	१३
अनुपनीतस्य द्वातचूडस्यैव पित्रोः आद्वेऽधिकारः	७६०	१
अनुपनीतस्य धर्माः	४४४	८
अनुपनीतस्य आद्वे वेदमन्त्रपाठविचारः ...	७६०	२
अनुपनीतस्याक्षराभ्यासः	४४५	३
अनुषङ्गन्यायः	१०५	४
अनौरसपुत्राद्यशौचम्	६११	४
अन्तर्वासस आवश्यकत्वम्	२४३	१४
अन्नप्राशनम्	४४२	१६
अन्येऽपि गृहस्थधर्माः	५२२	१३
अपमृत्युहतानां चतुर्दश्यां आह्नम्	६७०	६
अपूर्वस्य फलद्वारत्वविचारः	१६७	१५
अभक्ष्यद्रव्याणि	७११	३
अभिवादनप्रकरणम्	२६६	६
अभोज्यान्नाः	७१५	६
अभ्यङ्गादिनिषेधः	२६२	७
अभ्रातृकाविवाहविचारः	४७४	१०
अयान्यथाजकलक्षणात्	१६४	१
अर्घ्यप्राप्ताणि	७२२	१
अर्थलोभात् सवर्णश्रवदाहेऽशौचम् ..	६३२	१८
अर्थलोभात्सवर्णश्रवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	१०
अवशिष्टगृहस्थधर्माः	५१८	११
अविक्रियद्रव्याणि (ब्राह्मणस्य)	४२१	१७
अविक्रियद्रव्याणि (शूद्रस्य)	४२३	६
अवेच्छाधिकरणम्	३६३	१७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अशक्तौ धान्येन तिलविनिमयः	४३०	१८
अशौचनिमित्तसन्निपातेऽशौचव्यवस्था	६२१	१३
अशौचप्रकरणम्	५७५	३
अशौचङ्गासेऽपि दध्नापिगृहदानम्	६४२	३
अशौचापवादः	५६०	१३
	६१३	१६
अशौचिनां वापनकालः	६४६	१५
अशौचिसंसर्गे तत्तुल्याशौचम्	६२०	३
अशौचे केषाञ्चिदसङ्कल्पितद्रव्याणामपि शुद्धता	६२१	७
अशौचेन मुख्यकालातिक्रमेऽशौचान्ते श्राद्धम् ...	६७३	२
अशौचे सन्ध्यादिकरणाविचारः	५८०	६
अष्टकानिरूपणम्	६५५	२१
असत्प्रतिग्रहोचितावस्था	१८५	११
असवर्गाश्वनिर्हर्षणाशौचम्	६३२	६
असवर्गाविवाहविचारः	४६३	१६
अस्थिसञ्चयनकालः	६४५	१७
अस्थिसञ्चयने नियुद्धतिथिवाहनक्षत्राणि	६४६	२
अहतवस्त्रलक्षणां	७२४	६
अहःशेषकृत्यम्	३८५	६

आ ।

आचमनविधिः	२२०	२
आचमनापवादः	२३६	४
आचमने वर्ज्याः	२२८	६
आचारकर्म्मणोर्भेदः	४२५	१०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आचारनिरूपणम् ...	१३३	१
आचारलक्षणम् ...	१३३	६
आचार्यलक्षणम् ...	२०४	२१
आतुरव्यञ्जनाशौचम् ...	६३७	२
आतुरसंन्यासे प्रैषमात्रोच्चारणम् ...	५३४	१६
आतुरादिसंन्यासः ...	५३४	११
आतुराश्वासनानन्तरकृत्यम् ...	६४४	१६
आतुराश्वासनम् ...	६४३	२२
आदित्यानां नामानि ...	३२१	१४
आद्यश्राद्धकालविचारः ...	६४७	१३
आमश्राद्धविचारः ...	६७५	११
आशौचिनियमाः ...	६४५	४
आश्रमचातुर्विध्यविचारः ...	५२४	१५
आश्रमचातुर्विध्यम् ...	४३६	६
आश्रमधर्मप्रकरणम् ...	४३६	२
आश्रमाणां क्रमेणानुष्ठानम् ...	५३३	५
आश्रमाणां व्युत्क्रमेणानुष्ठाननिषेधः ...	५३३	८
आश्रमाणां सर्वेषामवान्तरभेदाः ...	५७२	२
आश्रमाधिकारविचारः ...	४५६	१४
आसुरादिविवाहोद्गायाः पत्नीत्वाभावः ...	७८८	३
आसुरादिविवाहोद्गायाः सपिण्डीकरणविचारः ...	७७६	६
आहतलक्षणम् ...	१४५	६
आह्निकप्रकरणम् ...	२०५	१

५)

ई ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ईश्वरस्य फलप्रदत्वम्	२००	७

उ ।

उच्छ्रितसन्निधिपदार्थनिरूपणम् ...	१५१	१६
उत्सर्जनम्.	५२१	१२
उपनयनप्रकरणम्	४४६	१
उपनयनादूर्द्ध्वं त्रिरात्रं ब्रह्मचर्याचरणोनापि ब्रह्म- चर्याश्रमनिर्वाहः	५७२	८
उपसंग्रहणलक्षणम्	३००	१०
उपाकर्म्मणो गृहस्थादिकर्त्तव्यता ...	५२०	११
उपाकर्म्मविधिः	५१८	१२
उपाकर्म्मेतिकर्त्तव्यता	५२१	६
उपाकर्म्मात्सर्जनप्रशंसा	५२२	८
उपाध्यायलक्षणम्	३०४	१६

ऊ ।

ऊनमासिकस्य कालविकल्पाः	७७१	४
ऊनषाणमासिकादीनां कालः	७७०	१७
ऊनानां वर्ज्यकालः	७७१	६
ऊर्द्धपुण्ड्रमन्त्राः	२४७	१२
ऊर्द्धपुण्ड्रविधिः	२४६	१२

कृ ।

कृतुकालानभिगमनदोषापवादः	५०५	१५
--------------------------------	-----	----

विषयः ।		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
ऋषिभेदेन चूडानियमः	४४४	२

ए ।

एकोद्दिष्टस्य त्रैविध्यम्	७६८	१२
एकोद्दिष्टलक्षणायाम्	७६८	४

श्रौ ।

शौदुम्बरदानप्रस्थलक्षणम्	५७३	३
शौरसपुत्रस्यानुपनीतस्यापि दाहाद्यधिकारः	...	७८६	१०

क ।

कदर्थलक्षणम्	७१५	१२
कन्यादातारः	४८७	२
कन्यादोषाः	४६०	१८
		४६१	१६
कन्याया अन्तरागि लक्षणानि	४६३	१५
कन्याया वाह्यलक्षणानि	४६२	१७
कन्यायाः सक्तदानविचारः	४६०	३
कन्यालक्षणम्	४८३	८
कन्याशब्दस्यार्थः	४८४	१४
करग्रहणप्रकारः	४०४	३
कर्माङ्गश्राद्धम्	७३१	७
कलावाचारप्रायश्चित्तयोः सङ्गोचविचारः	२०	७
कलौ वर्णानि	१२३	५

विषयः ।	पृष्ठ।	पङ्क्तौ ।
कल्पस्वरूपं तद्वेदास्य	८४	८
कामार्थाधिवेदनम्	५०८	१६
काम्यकर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावः	५४	१२
काम्यश्राद्धकालाः	६५७	७
काम्यस्नानम्	२६०	१
कालविशेषेणातिक्रान्ताशौचविशेषः	५६८	१
कुटीचरलक्षणम्	५७३	१०
कुटीचरस्य वृत्तिविशेषाः	५४४	३
कुत्प्रलक्षणम्	७२१	१२
कुलशृङ्गाः	६८२	८
कृतचूडमरणोऽशौचम्	६०४	१४
कृतीदाहस्योपगमनियमः	४६७	३
कृषिनिन्दा	४३२	८
कृषीवलस्य तिलादिविक्रयनिषेधः	४३०	११
कृषीवलस्य देयधान्यपरिमाणम्	४३४	१०
कृषीवलस्य धान्यदानस्यावश्यकत्वम्	४३३	१७
कृषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगः	४२६	१८
कृषौ वर्ज्याबलीवर्द्धाः	४२७	१८
कृषौ बलीवर्द्धसख्या	४२७	१४
कृषौ विहितबलीवर्द्धाः	४२८	४
कृष्युत्पन्नपापप्रतीकारः	४३३	८
क्रियाङ्गस्नानम्	२६३	१५
क्रियास्नानम्	२६४	१
क्रोशलक्षणम्	५६५	१८
क्षत्रियधर्मः	३८६	१५

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
द्वारादीनां भस्मनि होमः	३४०	१०

ग ।

गजच्छायालक्षणम्	६५६	१७
गण्डूषविधिः	२१६	१०
गयाशीर्षनिरूपणम्	६५५	७
गर्भस्त्रावगर्भपातयोरशौचम्	६०३	१०
गर्भस्त्रावगर्भपातयोर्लक्षणम्	६०३	१६
गर्भस्त्रावाशौचम्	६०१	१७
गर्भाधानादीनां कालविशेषाः	४३७	१४
गान्धर्वादिविवाहोद्गायाः पितृगोत्रेण पिण्डोदककरणम्	४६६	१३
गायत्रब्रह्मचारिलक्षणम्	५७२	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोचस्तत्कर्मस्त्रे न सर्वकर्मसु	५८५	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोचः	५८४	१२
गुरवः	३०२	१३
गुरुपूजाप्रकरणम्	३३६	१
गुरुपुत्रस्योच्छिष्टभक्षणनिषेधः	५५७	६
गृहस्थद्वैविध्यम्	३०६	१०
गृहस्थानामपि मुक्तिः	५२	६
गृहस्थानां चातुर्विध्यम्	५७२	१३
गृहिणां पलाशपत्रे भोजननिषेधः	३६६	१
गोत्रनिरूपणम्	४७६	१
गोत्रप्रवर्त्तकामुनयः	४७६	६
गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यम्	४७६	३
गोत्राणामवान्तरभेदाः	४७६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
गोत्रैक्येऽपि प्रवरभेदः	३७६	६
गौर्यादिसंज्ञानिर्णयः "	४८२	१६
ग्रन्थालुक्कमणिका	१३	३
ग्रन्थारम्भः	३२	६
ग्रहयो भोजननिषेधः	३८१	१५
ग्रहयो श्राद्धकालः	६५७	२
ग्राममध्ये शवस्थितौ ग्रामस्याशौचम्	६१३	८

घ ।

घोरसंन्यासकण्टकस्थलक्षणम्	५७२	२०
----------------------------------	-----	----

च ।

चण्डालाद्यघोरग्राह्यत्वम्	६२६	१३
चतुर्थभागकर्तव्यम्	३११	२
चतुर्थाश्रमनिरूपणम्	५३२	१३
चतुर्वर्ष्यां मंहालयश्राद्धस्यैकोद्दिष्टत्वम्	६७०	२०
चूडाकरणम् -	४४३	१५

ज ।

जननाशौचेऽङ्गास्पृश्यत्वाभावः	५८१	१६
जननाशौचे पितुः ज्ञानादस्पृश्यत्वनिवृत्तिः	५८२	७
जननाशौचे स्रुतिकाया अस्पृश्यत्वम्	५८२	१
जन्नेऽतिव्रान्ताशौचाभावः	५६६	२१
जन्मदाख्यानां देवतानां पूजनेऽशौचाभावः	५८३	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
जन्मदिने दानादावशौचाभावः	५८२	२१
जपयज्ञभेदानां लक्षणाणि	२८०	२१
जपयज्ञस्य भेदाः	२८०	१७
जपसंख्यानिघमः	२८३	१६
जपसंपत्तिहेतवः	३८१	१५
जर्तिलक्षणांशम्	७२१	३
जलस्थस्य तर्पणे विशेषः	२४२	६
जातकर्मकालः	४३६	११
जातश्राद्धादि हेम्ना कार्यम्	४४०	५
जातश्राद्धे प्रकारनिघेधः	४४०	८
जातिभेदप्रकरणम्	५११	१०
जातिभेदेन ऋतुधारणकालभेदः	५०४	१०
जारोपपत्योर्भेदः	६६३	१४
जौवत्पितृकस्य तर्पणे विशेषः	३२३	१
ज्ञानकर्मगोः समुच्चयः	२६१	१६

त ।

तर्पणपात्राणि	३१८	१
तर्पणविधिः	३१५	६
तर्पणीयाः	३२०	३
तर्पणे तिलानां वर्णभेदेन विनियोगविशेषः	३१६	४
तिलतर्पणनिघेधः	३१६	१०
तृतीयभागकर्त्तव्यम्	३०८	१
त्रिरात्राशौचे दशपिण्डदानप्रकारः	६४२	६

६।

विषयः ।	प्रष्ठ।	पङ्क्तौ ।
दण्डस्य चतुर्विधत्वम्	३६८	१४
दण्डस्य दण्ड स्थानानि	३६९	३
दन्तधावनदिधिः	२२२	१०
दन्तलग्नविषये व्यवस्था	२२६	५
दर्भविधिः	२३५	८
दर्शाह्नमध्ये दर्शपाते कर्त्तव्यनिर्यायः	६४३	३
दानप्रकरणम्	१६४	६
दानप्रश्नांसा	१६४	७
दानस्वरूपदानेतिकर्त्तव्यते	१६६	१९
दाहानन्तरं तर्पणम्	६४०	१२
दिनक्षयलक्षणम्	१८०	१०
दिनच्छिद्रलक्षणम्	१८०	१३
दिवामैथुननिषेधः	४९७	१५
दुर्गभेदाः	४०६	१३
दुर्गसंविधानप्रकारः	४०६	१६
दुर्मृतानामुदकदानाद्यभावः	५९१	३
दुर्मृतानां नारायणवलिः	५९३	३
दुर्मृतानां वत्सरदूर्द्धमौर्द्धदेहिककरणम्	५९३	२
देवतानां फलदाढत्वम्	१६७	१२
देवतापूजाकालः	२९४	७
देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम्	१९२	९
देवलक्षणक्षणम्	१७५	३
देवलक्षणक्षणम्	६८९	१७
देवार्चनप्रकरणम्	३२६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
देशान्तरम्मतस्य मरणदिनाज्ञानेऽशौचग्रहणप्रकारः	६००	१८
देशान्तरम्मतस्याशौचम्	५६५	३
देशान्तरलक्षणम्	५६५	७
दौहित्रभागिनेयमरणाशौचम्	६०६	१४
द्रव्यार्जनस्य पुरुषार्थत्वम्	१६०	१
द्विजातीनां वासोप्रयोगिदेशः	५२२	१४
द्विजादिस्त्रिप्रयोजनम्	१५०	१६
द्विजानां गर्भाधानादिसंस्काराणां समन्वयत्वम्	४३७	१०
द्वितीयभागलक्षणम्	३०६	१४
द्विराचमननिमित्तानि	२२५	६

ध ।

धर्मस्य बद्धविधत्वम्	७४	१
धर्मशास्त्राध्ययनविधिः	१४३	५
धर्मस्य स्थूलसूक्ष्मत्वभेदेन द्विविध्यम्	८१	१७
धर्मस्वरूपविषये मतभेदाः	७६	२
धर्माचारयोर्भेदः	१३०	६
धर्मार्थश्रवणवहने सद्यः शौचम्	६३०	१५
धर्मार्थाधिवेदनम्	५८	१५

न ।

नम्रलक्षणम्	२४५	१४
नवमिश्रश्चाङ्गम्	७६६	१२
नवश्चाङ्गम्	७६८	३
नामकरणाकालः	४४०	१६

विषयः ।			पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
नामधारकविप्रलक्ष्यम्	५८६	६
नामधेयस्वरूपम्	४४१	११
निकृष्टजातिश्रवानुगमनाश्रौचम्	६३५	१७
नित्यकर्म्मणां द्वैविध्यम्	५५	१०
नित्यकर्म्मलोपे प्रायश्चित्तम्	१५६	११
नित्यकाम्ययोर्भेदः	५४	६
नित्यनैमित्तिककाम्यानि	१५४	४
नित्यश्राद्धम्	३४४	२
निवृत्तानामङ्गहान्याऽप्यनुष्ठानम्	१५७	८
निराक्षतिलक्ष्यम्	६६३	२
निर्विच्छब्दार्थः	१६४	५
निष्कर्मणम्	४४२	८
नैमित्तिकश्राद्धम्	७४१	१५
नैमित्तिकश्राद्धानां बहूनामप्येकदिने करणम्	७६५	१०
नैमित्तिकस्नानम्	२५७	८
नैमित्तिकब्रह्मचरिधर्माः	४५८	३

प ।

पङ्क्तिपावनब्राह्मणाः	६८०	१२
पञ्चमपुरुषोदावश्रौचाल्पत्वम्	५८६	१४
पञ्चमादावपि क्वचित् सापिण्डप्रतिवृत्तिः	५८६	७
पत्न्याः पार्व्वणाधिकारः	७८१	२
परमहंसवृत्तिः	५४६	१५
परमहंसलक्ष्यम्	५७३	१५
पराशरमाधवकारिका	१३	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पराशरशब्दार्थनिर्वचनम् ...	६७	८
परिवेत्तृपरिविन्दोर्लक्षणम् ...	६६०	६
परिवेदनविचारः ...	६६०	६
परिव्राजकानां चातुर्विध्यम् ...	५७३	८
पाकयज्ञादयः ...	१५३	८
पाङ्केयब्राह्मणाः ...	६८२	८
पापरोगाः ...	६८६	१०
पारमहंस्यस्य वैधत्वविचारः ...	५४६	१६
पार्वण्यैकोद्दिष्टसन्निपाते निर्णयः ...	७६५	६
पिण्डदानाधिकारिणः ...	६४२	१०
पिण्डदाने द्रव्यनियमः ...	६४२	२१
पिण्डनिर्वपणकालः ...	७५२	६
पिण्डनिर्वपणेतिकर्तव्यता ...	७५३	१
पितुर्ज्येष्ठभ्रातुस्योच्छिष्टभोजनम् ...	४५७	५
पितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठम् ...	६७८	३
पितृतर्पणे क्रमः ...	३२२	११
पितृमातृमरणे वर्षमध्येऽन्यश्राद्धकरणविचारः ...	७६२	५
पितृमातृश्राद्धयोः कालैक्ये पौर्वापर्यनिर्णयः ...	७६३	११
पितृयज्ञः ...	३४३	१६
पित्रादिशिवनिर्हरणे ब्रह्मचारिणोदोषाभावः ...	६३३	१२
पित्रादौ विदेशस्थे मृते विशेषः ...	५६६	३
पित्रोर्मरणे विवाहितस्त्रीणामशौचम् ...	६०६	१०
पितृदक्षिणादाने प्राचीनातीतत्वम् ...	७५७	१६
पुत्रिकायाः पितृगोत्रत्वम् ...	४७५	१३
पुनर्भूतिरूपणम् ...	४६४	४

विषय ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पुंसवनकालः	४३८	६
पुंस्वपरीक्षोपायः	४८०	२
पुराणश्राद्धम्	७६६	१२
पूर्वसङ्कल्पितद्रव्येऽशौचाभावः	६२०	११
पूर्वसङ्कल्पितपक्वद्रव्ये विशेषः	६२०	२१
पौष्यवर्गः	३०८	७
प्रकृतप्रसवकालः	६०३	२०
प्रतिग्रहप्रकरणम्	१८२	११
प्रत्याब्दिकश्राद्धनिरूपणम्	७६५	१०
प्रत्याब्दिकश्राद्धे पूर्वार्थैकोदिसृष्टविधिकत्वविचारः	७६५	१४
प्रदोषनिर्णयः	१४७	६
प्रमादतोऽग्नादिभूतानामशौचादि	५६३	१५
प्रयोजनलोपे पदार्थस्याननुष्ठानम्	६३६	६
प्रलयभेदनिरूपणम्	८५	६
प्रवरनिरूपणम्	४७५	१८
प्राकृतप्रलयनिरूपणम्	८६	४
प्राजापत्यब्रह्मचारिलक्षणम्	५७२	८
प्राणायामलक्षणम्	२७०	१३
प्राणाङ्गतिकल्पः	३६७	२
प्रातःसन्ध्याकालः	२६६	१७
प्रातःसायंसन्ध्ययोर्गोष्ठाकालः	२७०	१
प्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतलोपः	६३३	६
प्रेतपिण्डसंख्या	६४१	२२
प्रेतस्योदकदानानन्तरं पिण्डदानम्	४४२	१६
प्रेतानुगमनविधिः	६३८	२०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
प्रेतानुगमनाशौचम्	६३५	१
—		
फ ।		
प्रेतपवागप्रखलक्षयम्	५०३	८
—		
ब ।		
बह्वदकलक्षयम्	५०३	११
बह्वदकस्य वृत्तिविशेषाः	५०५	१
बह्वनां पत्नीनाम्बतुयौगपद्ये उपगमक्रमनियमः	५०८	५
बालखिल्यलक्षयम्	१०३	४
बालमरणाशौचम्	५६५	१६
बह्वद्व्रक्षचारिलक्षयम्	५८२	१३
ब्रक्षचारिणां चातुर्विध्यम्	५०२	७
ब्रक्षचारिणां द्वैविध्यम्	४५८	२
ब्रक्षचारिणां वर्ज्यानि	४५६	८
ब्रक्षचार्यादीनामशौचाभावः	६१३	१०
ब्रक्षयज्ञविधिः	३११	५
ब्राक्षब्रक्षचारिलक्षयम्	५८२	१०
ब्राक्षयज्ञलक्षयम्	१०४	१
ब्राक्षयास्य भेषजवृत्तिनिषेधः	४८६	१५
ब्राक्षयास्यापि क्वचिकर्म्म	४२६	७
ब्राक्षयास्यासाधारण्योधर्म्मः	१३५	११
ब्राक्षयादीनामपि पैशाचविवाहः	४८०	१२
ब्राक्षयासा सह भोजनविचारः	३०३	४
ब्राक्षयमुहूर्त्तलक्षयम्	२०६	५

विषयः।			पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
ब्राह्मणादिविवाहाः	४८५	१८
ब्राह्मणादिविवाहोत्तंया भर्तृगोत्रेण पिण्डोदकदानम्			४६६	१९

भ ।

भक्तिमार्गस्य षड्दर्शनाः	३२७	१६
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धम्	६६३	२
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य गौणकालः		...	६६७	६
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्य पञ्चम्यादिकल्याः		..	६६६	५
भाद्रपदापरपक्षस्य कन्यार्कान्वितत्वेन प्रशस्तत्वम्			६६५	१
भाद्रपदापरपक्षस्य महालयगजच्छायासंज्ञे	...		६६४	१
भाद्रपदापरपक्षे एकदिनेऽपि श्राद्धम्	...		६६७	१
भाद्रपदापरपक्षे पञ्चम्यादिकल्पे चतुर्दशीवर्जनम्			६६६	१८
भाद्रपदापरपक्षे भ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टम्	...		६७१	१८
भाद्रपदापरपक्षे षोडशतिथिषु श्राद्धम्	...		६६४	३
भाद्रपदापरपक्षे सप्तत् श्राद्धकरणे वर्ज्यदिनानि			६६८	१९
भिक्षादिलक्ष्णानि	३४७	६
भिक्षुकाः	३६२	१
भिन्नजातीयानां सापिण्ड्यम्	५८६	१
भूतयज्ञः	३४१	४
भृग्वग्निमरणविधिः	५६४	६
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम्	५६४	१५
भोजनपात्रस्य यन्त्रिकायामारोपणम्	३६६	१०
भोजनपात्राणि	३६५ } ७२१ }	१३ } १६ }
भोजनप्रकरणम्	३६३	१८

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि	३७७	१८
भोजने ग्राससंख्या	३७०	४
भोजनेतिकर्त्तव्यता	३६४	१३
भोजने मौनविचारः	३७५	१

म ।

मघात्रयोदशीश्राद्धविचारः	३६८	२१
मघात्रयोदशीश्राद्धे पिण्डनिषेधः	३७०	१
मङ्गलवीक्षणदि	२६४	१८
मत्स्येषु भक्ष्याः	७१७	१८
मधुरादिरसानां भोजनक्रमः	३६६	१७
मध्यमपिण्डप्रतिपत्तिः	७५८	१७
मध्याह्नसन्ध्याकालः	२७५	६
मनुष्ययज्ञः	३४६	१८
मन्वाणामृग्यादिज्ञानम्	१६२	१
मन्वादयः	१४६ ६५८	१ ७
मलापकर्षणस्नानम्	२६२	५
महाव्यतौपातलक्षणम्	६५६	१२
मातामहादिमरणाशौचम्	६०६	२०
मातामहादिश्राद्धाधिकारनिर्णयः	७६०	१३
मातुलकन्याविवाहविचारः	४६६	१७
मातृसपिण्डीकरणविचारः	७७७	६
मातुः सपिण्डीकरणे गोत्रनियमः	७८०	५
माध्याह्निकस्नानम्	२५०	३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
मानसप्रापयश्चित्तम्	१२८	११
भासिकश्राद्धानां विघ्नेन मुख्यकालेऽकरणे मासा- न्तरे तत्तियौ करणम्	६७३	११
माहृषिकलक्षणात्	६६४	५
मांसभक्षणविचारः	७१८	२२
मांसेषु वर्ज्यानि	७१६	२२
मुख्यकल्पसम्भवेऽनुकल्पस्याननुष्ठानम्	६८४	१४
मूत्रपुरीषोत्सर्गः	२०८	१२
मृतभार्य्यस्य पुनर्विवाहाभावे संन्यासः	५३६	३
मृताहे आमश्राद्धानिषेधः	६७६	१
मृत्ययिषेधेणाशौचविषेधः	६२५	१५

य ।

यजनप्रकरणम्	१४६	१६
यज्ञोपवीतप्रकरणम्	४४८	१०
यज्ञोपवीतस्य कायादुद्धरणनिषेधः	४५१	१
यज्ञोपवीतादीनां चोटनादौ प्रतिपत्तिः	४५१	७
यतिधर्मः	५५७ } ५६६ }	४ } १ }
यतीनां सपिण्डनिषेधः	७८१	११
यमतर्पणम्	६२३	२१
यवागूपाकन्यायः	२०५	६
याजनप्रकरणम्	१५६	७
यायावरुटहस्थलक्षणम्	५७२	१८
यावज्जीवाधिकरणम्	१०८	६

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
यावज्जीवाशौचबोधकवाक्यस्य निन्दार्थवादत्वम्	५८७	६
युगादयः	१४६ } ६५७ }	६ } १६ }
युद्धकालादि	३६६	१६
यद्धजयानन्तरकृत्यम्	४०२	८
युद्धप्रकारः	४०२	१
युद्धमृत्युप्रशंसा	६२६	४
योजनलक्षणम्	५६५	१८

र ।

रसविनिमये विशेषः	४३१	७
रसादीनां रसान्तरादिभिर्विनिमयः	४३१	४
राज्ञोदिनचर्था	४०६	१७
रात्रौ वैश्वदेवः	३८६	६
रुद्राणां नामानि	३२१	१०
रोगादौ नित्यकर्माकरणे दोषाभावः	१२६	७

ल ।

लिङ्गापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यविचारः	२७६	१६
---	-----	----

व ।

वदरिकाश्रममाहात्म्यम्	६३	६
वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषः	६०६	३
वरदोषाः	४६०	१६
वर्णचतुष्टयस्य साधारणोधर्मैः	४२४	५

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
वर्णसन्निपाताशौचम्	५८७	१०
वर्णानुपूर्व्येण विवाहनिधमः	४८७	१
वलिकर्म्मणि प्रतिनिधयः	३४१	१२
वसूनां नामानि	३२१	८
वस्तुविषये विशेषः	२४४	१३
दानप्रस्थधर्म्मनिरूपणम्	५२४	१४
दानप्रस्थानां चातुर्विध्यम्	५७२	२२
वाचां कवृत्तिगृहस्थलक्षणम्	५७२	१४
वाङ्मोक्षसलक्षणम्	७०६	६
वाङ्मोक्षकलक्षणम्	६६०	५
वासःपरिधानम्	२४३	६
विप्लवतित्त्राङ्गिकालः	६७३	२
विद्वद्विदिदिषुभेदेन परभङ्गसद्वैविध्यम्	५५४	१४
विवाहप्रकरणम्	४६२	६
विवाहभेदाः	४८५	१५
विवाहाद्युत्तरं कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः	३१६	२०
विवाहे कन्याया वयोविशेषेण दातुः फलविशेषः	४८२	१३
विवाहे कुलनिरूपणम्	४७७	६
विवाहे वरकन्योर्वयोविचारः	४७४	१
विवाहे वरनिधमः	४७९	१३
विवाहे स्त्रीमात्रशेषकुलवर्जनम्	४७७	१४
वृत्तयः	३१०	८
वृत्तिसङ्कोचेनाशौचसङ्कोचः	५८४	१६
वृत्तम् (षोडश गुणाः)	६८२	१३
वृद्धिश्राद्धनिमित्तानि	७८४	१३

विषयः ।			पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
वृद्धिआङ्गप्रकरणम्	७७२	६
वृषलौलक्ष्याम्	४६३	८
वेदाभ्यासः	२०६	१६
वैखानसलक्ष्याम्	५७३	१
वैधभृग्वधगादिमरणोऽशौचविशेषः	५६४	४
वैश्वधर्मप्रकरणम्	४१६	१
वैश्वदेवप्रकरणम्	३३७	१
वैश्वदेवे द्रव्यानुकल्पः	३४०	३
वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रमः	३२७	१८
व्यतीपातलक्ष्याम्	६५६	१४
व्यभिचारिण्या अपि भरणम्	५०६	१५
व्यसनानि	४१३	११
व्युत्क्रममृतानां सपिण्डीकरणविचारः	७७७	३
व्यूहभेदाः	४०१	११

श ।

शब्दान्तराधिकरणम्	१६१	११
शयनप्रकारः	३८७	१
शस्त्रहतआङ्गविचारः	६७१	१
शालीनवृत्तिगृहस्थलक्ष्याम्	५७२	१६
शिल्पिप्रभृतीनामशौचाभावः	६१४	१४
शिशुलक्ष्याम्	१३४	७
श्रीलम् (त्रयोदशविधम्)	६८२	६
शुक्ललक्ष्याम्	४८६	४
शूद्रधर्मप्रकरणम्	४१८	११

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालः	७७४	७
शूद्रस्यामन्वतोविवाहः	५३७	१५
शूद्रस्याश्रमविचारः	५३७	१२
शूद्राविवाहविचारः	४६४	८
शौचप्रकरणम्	२१३	५
श्राद्धकर्तृनिरूपणम्	७८५	६
श्राद्धकर्तृणां मुख्यानुकल्पभावनिरूपणम् ...	७८६	२
श्राद्धकालः	६५५	१२
श्राद्धदिनकृत्यम्	७०२	८
श्राद्धदिने वैश्वदेवकालविचारः	७६०	१८
श्राद्धदेशनिरूपणम्	६५१	१२
श्राद्धदेशे प्रकल्प्यानि द्रव्याणि	७२०	१८
श्राद्धद्रव्याणि	७०२	८
श्राद्धप्रकरणम्	६४६	७
श्राद्धभेदाः	६४६	११
श्राद्धभेदे विश्वदेवभेदः	७३१	३
श्राद्धविघ्न आसत्स्यादिना न कर्तव्यः	६७४	२१
श्राद्धविघ्ने आमश्राद्धविचारः	६७५	६
श्राद्धविशेषे पिण्डदानकालविशेषः	७५२	११
श्राद्धशेषभोजनम्	७६३	३
श्राद्धशेषामावेऽन्नान्तरस्यापि भोजनम् ...	७६३	५
श्राद्धादाविकेहस्तेनोदकदानम्	३१७	२
श्राद्धीयपुष्पाणि	७२२	४
श्राद्धीयान्नपरिवेशननिरूपणम्	७४२	६
श्राद्धीयान्नपरिवेशने प्राचीनावीतित्वाभावः ...	७४२	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आञ्जीयार्घपात्राणि	७३२	१५
आञ्जे अनुलेपनद्रव्याणि	७२३	१३
आञ्जे कदलीपत्रनिषेधः	७२२	१०
आञ्जे ह्यष्टमाभाषाणां ग्राह्यत्वम्	७०२	१६
आञ्जे गोधूमस्यावश्यकत्वम्	७०३	५
आञ्जेतिकर्तव्यता	७२८	१६
आञ्जे दौपार्थद्रव्याणि	७२३	१५
आञ्जे धूपद्रव्याणि	७२३	७
आञ्जे निमन्त्रितब्राह्मणोभ्यो देयवस्तूनि	७२०	३
आञ्जे ब्राह्म्यदेयापुत्रादिप्रशंसा	६८०	२०
आञ्जे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा	६७७	१५
आञ्जे भोजनीयब्राह्मणानुकल्पः	६८३	१
आञ्जे भोजनीयब्राह्मणानामनुकल्पानुकल्पः	६८४	५
आञ्जे यतिप्रशंसा	६७६	१७
आञ्जे लौकिकाम्नावप्यभौकरणाहोमः	७३८	१०
आञ्जे वर्जनीयपुष्याणि	७२२	१४
आञ्जे वर्जनीयब्राह्मणाः	६८६	२
आञ्जे विश्वेदेवाः	७३०	१४
आञ्जोत्तरं दाढभोक्तोर्नियमाः	७६३	१६
अतम् (षड्विधम्)	६८२	६
अुखनुसारेण जगदुत्पत्तिनिरूपणम्	६०	१२
अतस्मार्त्तानुष्ठानाशक्तस्य सदाचारपालनम्	२६३	५

घ ।

भोडशआह्वानि	७७०	६
--------------------	-----	---

स ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सङ्ख्यभ्राज्जनिर्णयः	७६४	१०
सङ्ख्यभ्राज्जलक्षणम्	७६५	४
सदाचारलक्षणम्	१३४	२
सन्ध्याङ्गजपविधिः	२८०	४
सन्ध्याङ्गजपसंख्या	२८३	१६
सन्ध्याङ्गजपस्य दर्शादौ संख्याविशेषः	२८४	३
सन्ध्याविधिः	२६७	१५
सन्ध्यास्वरूपम्	२६७	१६
सन्धोपासनप्रकारः	२७०	५
सपत्नीमातुर्देशान्तरमरणे विशेषः	५६६	६
सपिण्डीकरणकालः	७७२	२
सपिण्डीकरणकालानां व्यवस्था	७८२	७
सपिण्डीकरणश्राद्धम्	७७०	५
सपिण्डीकरणस्य गौणकालः	७७६	६
सपिण्डीकरणार्पणार्थं पुनरपि स्वस्वकाले मासि- कानामावृत्तिविचारः	७७५	२
सपिण्डीकरणवैतिकत्तव्यता	७७६	१२
सभादावभिवादननिषेधोपमस्कारविधिश्च	३००	५
समानोदकप्रेतनिर्हरणशौचम्	६३३	५
समावर्त्तनम्	४६०	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
समिन्निधयः	४५२	६
समिल्लक्ष्यम्	४५२	२
सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यस्यानुष्ठानम्	१५८	१४
सर्पहृतानां नागवलिः	५६३	१०
संक्षेपतर्पणम्	३२३	१८
संघातमरणे आद्रक्रमः	७६१	१२
संन्यासाधिकारिविचारः	५३६	१४
संन्यासाश्रमग्रहणे आद्रम्	५३६	११
संन्यासिनां चातुर्विध्यम्	५४३	६
संमार्गन्यायः	३४८	६
संस्काराणां ब्राह्मणद्वैवभेदेन द्वैविध्यम्	४३६	१५
साधारणधर्माः	७६	१०
सापिण्ड्यविचारः	४६५	६
सापिण्ड्यस्य साम्नपौरुषत्वम्	५८६	२०
सायं होमस्य कालभेदाः	२८८	१
सीमन्तोन्नयनकालः	४३८	१४
सीमन्तोन्नयनस्य सङ्कत्करणम्	४३८	२१
सुवासिनीप्रभृतीनां स्वभोजनाग्रत एव भोजनम्	३६४	५
स्त्रीणामुपनयनस्य कल्पान्तरविषयत्वम्	४८५	८
स्त्रीणां पुनरुद्वाहविधिः	४६०	२१
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्य युगान्तरविषयत्वम्	४६१	१३
स्त्रीणां ब्रह्मवादिनी-सद्योवधुभेदेन द्वैविध्यम्	४८५	५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
स्त्रपत्यमरणोऽशौचम्.	६०७	१२
स्नातकानां त्रैविध्यम्	४६१	१०
स्नातकानां धर्माः	४६१	१६
स्नातकानां नवविधत्वम्	४२६	८
स्नातस्यार्द्रवाससो विगमूत्रकरणप्रायश्चित्तम् ...	२४४	११
स्नानप्रकरणम्	२३६	६
स्नानभेदनिरूपणम्	२४८	६
स्नानभेदानां लक्षणानि	२४८	१६
स्नानश्राटीपाणिभ्यां गात्रमार्जननिषेधः ...	२४४	१
स्नानाङ्गतर्पणस्य स्नानानन्तरमेव कर्तव्यता ...	२४२	१६
स्नाने निषिद्धजलम्	२६५	७
स्नानोपयोगि जलम्	२६४	१३
खेहादिना प्रेतनिर्हरणोऽशौचम्	६३१	१६
स्नार्त्तात् पाठाद्देदिकस्य पाठस्य बलवत्त्वम् ...	२३७	११
स्मृतिनिर्णतृणां मुनीनां कीर्तनम्	६८	४
स्मृतिप्रामाण्यविचारः	४	१
स्मृतीनां परस्परविरोधे विकल्पः	२२	३
स्मृतीनां निबन्धकर्तृकर्तृकविषयभेदव्यवस्थापनं मन्दमतित्युत्पादनमात्रार्थम्	२४	७
स्मृत्यन्तरानुसारेण स्मृत्यन्तरस्य विषयव्यवस्थायाः खण्डनम्	२०	१२

सभाखाध्ययनम्	१४२	१३
सभाखापरित्यागनिषेधः	१४२	१३

ह ।

होमविधिः	२८६	१७
हंसलक्षणम्	५७३	१३
हंसस्य वृत्तिविशेषाः	५४५	१७

पराशरमाधवोल्लिखितप्रवक्तृणामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

०२०००

अ

अथर्वी ६१ । ६ ॥

कुन्दोग वा सामग ७१ । २ ॥ ६१ । ४ ॥ ११७ । ५ ॥ १६३ । ४ ॥ ५०२ ।
११ ॥ ५२५ । २, २० ॥

—
ज ।

जाबाल ५२५ । १५ ॥ ५५५ । १ ॥

—
त ।

तैत्तिरीय ६१ । २ ॥

—
य ।

यजुर्वेदी ५२५ । २ ॥

—
व ।

वाजसनेय ६१ । १० ॥

—

पराशरमाधवोल्लिखितस्मृतृणामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अङ्गिराः १७८ । १२ ॥ १८५ । २ ॥ २०८ । १२, १७ ॥ २०६ । ६ ॥
२१८ । ६ ॥ २३३ । ८ ॥ २५७ । १२ ॥ २६१ । १२ ॥ २६७ । ७ ॥
३३८ । ११ ॥ ४५३ । ४ ॥ ५३४ । ७ ॥ ५८४ । ६ ॥ ५६३ । १५ ॥
६०४ । २० ॥ ६१२ । १८ ॥ ६१७ । १२ ॥ ६२२ । ६ ॥ ६३१ । १६ ॥
६६८ । १७ ॥ ७१६ । १२ ॥ ७२२ । १० ॥ ७६८ । १४ ॥
अत्रि २३२ । ११ ॥ २३८ । १६ ॥ २६८ । ६ ॥ २७६ । ४ ॥ २७६ । ८ ॥
२४१ । ११ ॥ ३०४ । २ ॥ ३०५ । ४ ॥ ३७६ । १२ ॥ ३८५ । १४ ॥
५४७ । १३ ॥ ५५२ । ६ ॥ ५५८ । १७ ॥ ५६६ । ४ ॥ ५६६ । २ ॥
६२० । ८ ॥ ६७३ । ६ ॥ ६८३ । १६ ॥ ७०० । ६ ॥ ७०३ । ५ ॥
७२१ । १८ ॥ ७४४ । १६ ॥ ७४६ । ३ ॥ ७५१ । १६ ॥ ७७२ । २ ॥

आ ।

आपस्तम्ब १२७ । १० ॥ १४७ । ६ ॥ २११ । ७ ॥ २१२ । १२ ॥ २१६ ।
११ ॥ २२८ । ८ ॥ २२६ । ८ ॥ २८४ । ८ ॥ २८८ । ४, १० ॥ २६७ ।
३, ८ ॥ २६६ । १ ॥ ३०१ । ११, १५, १७ ॥ ३०६ । ७, १० ॥ ३१४ ।
१५ ॥ ३३६ । १४ ॥ ३४० । ११ ॥ ३४२ । १ ॥ ३७० । ३ ॥ ४३१ ।
६ ॥ ४३८ । १६ ॥ ४४६ । १३ ॥ ४४७ । ४ ॥ ४५७ । ५ ॥ ४६५ ।
३ ॥ ४७७ । ६ ॥ ५३७ । २२ ॥ ५८१ । २१ ॥ ५८८ । ६ ॥ ५६१ ।

१२ ॥ ६०७ । १७ ॥ ६४७ । ७ ॥ ६६२ । १४ ॥ ६७२ । १ ॥ ६८० ।
६ ॥ ६८३ । ८ ॥ ६८४ । १ ॥ ७१२ । १४ ॥ ७१६ । ८ ॥ ७२१ ।
६ ॥ ७५६ । १५ ॥ ७८७ । ४ ॥
आम्रलायन २८६ । १ ॥ ३२२ । ६ ॥ ३३६ । १० ॥ ७३५ । ४ ॥ ७५२ ।
२१ ॥ ७५३ । ६ ॥ १५ ॥ ७५५ । १२ ॥ ७६६ । ११ ॥

उ ।

उग्रना २३४ । १ ॥ ३१० । १५ ॥ ३७२ । ८ ॥ ३८८ । १८ ॥ ४०१ ।
८ ॥ ४०५ । १२ ॥ ४११ । १२ ॥ ५६४ । १५ ॥ ६२२ । १६ ॥
६७५ । १० ॥ ६६२ । १७ ॥ ७०८ । ६ ॥ ७८१ । १२ ॥

ऋ ।

ऋष्यशृङ्ग ४४८ । १६ ॥ ६४३ । ४ ॥ ६७३ । ३ ॥ ६७४ । १६ ॥ ७७६ ।
६ ॥ ७६१ । ५, १२, १६ ॥

क ।

कण्व ५५६ । १६ ॥

कपिल ५४२ । १६ ॥

कश्यप ६३५ । १० ॥

कात्यायन १५७ । ४ ॥ २०८ । ७ ॥ २३३ । १७ ॥ २३६ । ६ ॥ २३८ । ६ ॥
२४१ । १, ४ ॥ २७३ । ६ ॥ २८७ । १३, १७ ॥ २८८ । १ ॥ २८६ ।
१६ ॥ ३२३ । ७ ॥ ३२५ । १० ॥ ३३६ । ७, १७ ॥ ३४१ । ८ ॥ ३४३ ।
२० ॥ ३४६ । १६ ॥ ३७६ । ७ ॥ ३८३ । ५ ॥ ३८८ । १६ ॥ ४४६ ।
२ ॥ ४५० । ५ ॥ ४५२ । २ ॥ ४८२ । १ ॥ ४६० । १६ ॥ ४६१ । ६ ॥
४६२ । २० ॥ ४६३ । ८, १२ ॥ ५१० । ४, १५ ॥ ५११ । ५ ॥

पुनर । ८ ॥ पुनर । १८ ॥ पुनर । १३ ॥ पुनर । ६ ॥ पुनर । २ ॥
ईर । २२ ॥ ई० । १३ ॥ ई०० । ११ ॥ ईर । ७ ॥ ईर । १६ ॥
ई०२ । ४ ॥ ई०५ । १७ ॥ ई०१ । ८ ॥ ७०० । २२ ॥ ७२० । ३ ॥
७२५ । १२ ॥ ७३२ । १५ ॥ ७३७ । ६ ॥ ७३६ । ३ ॥ ७४० । ५ ॥
७४१ । ११ ॥ ७४६ । ६ ॥ ७५० । ११ ॥ ७५३ । ८, १८ ॥ ७५४ ।
६ ॥ ७६६ । २ ॥ ७६८ । ६ ॥ ७७६ । ७, १६ ॥ ७८३ । १ ॥ ७८७ ।
२ ॥ ७९१ । ८ ॥ ७९५ । ७ ॥

कार्याजिनि २४२ । ८ ॥ ३१७ । १, १८ ॥ ३४७ । ३ ॥ पुनर । ६ ॥
ई०६ । १ ॥ ईर । २, १२ ॥ ईर । ६ ॥ ई०३ । १४ ॥ ७४२ । १४ ॥
७७२ । १० ॥ ७७५ । १२ ॥ ७८५ । १ ॥ ७९३ । १२ ॥

काश्यप ४६४ । ४ ॥ ४८८ । ६ ॥ ६०६ । १७ ॥

कौशिक २३० । ३ ॥ २३६ । ३ ॥

क्रतु १२३ । ६ ॥ ६२० । १६ ॥ ७२२ । ११ ॥

—
ग ।

गद्यविष्णु ५६८ । १८ ॥

गद्यव्यास ३७८ । ६ ॥

गर्ग २६२ । १७ ॥ २६३ । ४ ॥ २६२ । ६, २५ ॥ ३०७ । १७ ॥ ६६० ।
१४ ॥

गार्ग्य ३५६ । १५ ॥ ३८७ । १० ॥ ५१६ । २२ ॥ ६६८ । ११ ॥ ७३३ । १३,
१६ ॥ ७७१ । ६ ॥

गालव ३८७ । १६ ॥ ६४३ । १३ ॥ ७७० । १७ ॥ ७७३ । ३ ॥

गृह्यकार ७३६ । १२ ॥

गृह्यपरिशिष्टकार ७४१ । २ ॥

गोमिल २३० । ११ ॥ २३५ । १७ ॥ २४४ । ३ ॥ २४६ । ५ ॥ २७८ ।
१५ ॥ ३८६ । ४ ॥ ३१७ । ४ ॥ ३४६ । ११ ॥ ३६७ । २ ॥ ३७४ ।

१५ ॥ ३७७ । ८ ॥ ५१६ । ८ ॥ ५८० । ८ ॥ ७७१ । ७ ॥ ७७३ ।
१० ॥ ७७५ । ३ ॥

गौतम १४७ । ५ ॥ १५३ । १० ॥ १७३ । ८ ॥ २२० । १० ॥ २२७ । १६ ॥
२२६ । १४ ॥ २५७ । १५ ॥ २८२ । १६ ॥ २८४ । १७ ॥ २८५ । ११ ॥
२८६ । ६ ॥ २६६ । १३ ॥ ३०० । ७, ८ ॥ ३५६ । १ ॥ ३७१ । ३ ॥
३७६ । १० ॥ ३७८ । ११ ॥ ४३१ । ६ ॥ ४३६ । २० ॥ ४४४ । ८ ॥
४४५ । १ ॥ ४४८ । ६, १० ॥ ४५४ । १२, २० ॥ ४६६ । २० ॥
४६८ । ६ ॥ ४७५ । ४ ॥ ४७६ । १३ ॥ ४६० । १५ ॥ ५२४ । १६ ॥
५५८ । १६ ॥ ५८४ । १७ ॥ ५८६ । १२ ॥ ५६० । ७ ॥ ५६१ । १६ ॥
५६८ । १५ ॥ ६०३ । ४ ॥ ६१२ । ७ ॥ ६१६ । ६ ॥ ६२४ । ८ ॥
६३२ । ७ ॥ ६४० । २० ॥ ६४२ । ११ ॥ ६४५ । १० ॥ ६६६ । ६ ॥
६८६ । १२ ॥ ६८८ । १६ ॥ ७०२ । ६ ॥ ७१२ । ११ ॥

छ ।

कामलेय ५२६ । १३ ॥ ६७७ । २२ ॥ ७२८ । १२ ॥

ज ।

जाबूकाण्य ५८१ । ३, १२ ॥ ६७३ । ७ ॥ ७३६ । ८ ॥ ७५६ । १५ ॥ ७६५ ।
१३ ॥ ७६७ । १० ॥ ७७० । ८ ॥

जाबाल, ५८१ । ५ ॥

जाबालि २४१ । ७ ॥ २४४ । १० ॥ ४५६ । १५ ॥ ६६५ । ३ ॥ ७६५ । ७,
१६ ॥

जैमिनि ४३६ । २१ ॥ ५६६ । १६ ॥

द।

दक्ष १४३।१३ ॥ २१३।११ ॥ २१७।३ ॥ २१८।६, १२ ॥ २१९।
 ६ ॥ २२२।१०, १७ ॥ २३०।१४ ॥ २३९।१२ ॥ २४०।४ ॥
 २५१।२ ॥ २६७।१६ ॥ २६९।१६ ॥ २७५।१३ ॥ २७८।१२ ॥
 २८६।१७ ॥ २९४।१७ ॥ ३०६।१५ ॥ ३०८।२, ७ ॥ ३११।
 २ ॥ ३३७।२ ॥ ३८४।१४ ॥ ३८५।१० ॥ ३८९।१ ॥ ५३३।
 ८ ॥ ५५१।१९ ॥ ५५३।९ ॥ ५५५।११ ॥ ५५८।१ ॥ ५७०।
 ८ ॥ ५७१।१७ ॥ ५७६।२ ॥ ५७८।१ ॥ ५७९।१० ॥ ५८५।
 ५ ॥ ५८६।१९ ॥ ५९९।६, २० ॥

दक्षत्रिय ५५२।२ ॥

देवल १५३।१५ ॥ १६४।२ ॥ १६६।१९ ॥ १८१।१४ ॥ २०२।८ ॥
 २१०।५, १५ ॥ २१३।८ ॥ २१४।१७ ॥ २१५।१ ॥ २१७।१२ ॥
 २२६।७ ॥ २२९।५ ॥ २४५।३ ॥ २१९।१, ४ ॥ ३७७।१९ ॥
 ३७८।८ ॥ ४१९।१३ ॥ ४३९।२ ॥ ४४८।१६, २० ॥ ४४९।८ ॥
 ४५०।१०, १५ ॥ ४५१।३ ॥ ४७३।४ ॥ ४८९।८, १३ ॥ ४९८।
 ३ ॥ ५०४।५, १० ॥ ५११।२० ॥ ५१३।७, १४ ॥ ५१४।३, १६ ॥
 ५७६।५ ॥ ५७७।१२ ॥ ५८८।३ ॥ ५९८।२, १७ ॥ ५९९।
 २२ ॥ ६१४।३ ॥ ६२३।१७ ॥ ६२५।१ ॥ ६३१।७ ॥ ६३३।२,
 ९, १२ ॥ ६३९।१४ ॥ ६४६।१५ ॥ ६५३।२ ॥ ६५७।१० ॥
 ६६४।८ ॥ ६७३।१३ ॥ ६८६।९ ॥ ६८९।१८ ॥ ६९३।३, ७,
 १३, २० ॥ ६९४।४ ॥ ६९६।१७ ॥ ७०२।११ ॥ ७१०।१९ ॥
 ७१२।१८ ॥ ७१३।५ ॥ ७१४।५ ॥ ७१८।४, १६ ॥ ७२०।१३ ॥
 ७५८।२ ॥ ७५९।२० ॥ ७६३।६ ॥ ७६२।४, १३ ॥ ७६३।८ ॥

ध ।

धर्म ७२७ । ४ ॥ ७३६ । १७ ॥
धौम्य ६६६ । ३ ॥

न ।

नारद २४४ । ५, ११ ॥ १४५ । १४ ॥ १८८ । १४ । २६५ । ८ ॥ ३८४ ।
१७ ॥ ३६० । १४ ॥ ३६१ । १३ ॥ ४२७ । ३ ॥ ४३० । १७ ॥ ४३२ ।
४ ॥ ४६४ । १२ ॥ ४८० । २ ॥ ४८३ । २, १३ ॥ ४८६ । १६ ॥ ४९० ।
६ ॥ ४९१ । १७, १६ ॥ ४९२ । ६ ॥ ४९३ । १ ॥ ४९४ । १० ॥ ५३६ ।
२२ ॥ ६७६ । २२ ॥
नारायण २७५ । ३ ॥ २७६ । ६ ॥ ३३८ । ३ ॥ ७०१ । ८ ॥ ७४३ । ८ ॥
७५६ । १२ ॥

प ।

पराशर , ७८८ । ७ ॥
पारस्कर ४३८ । १० ॥ ४४७ । २ ॥ ४६४ । १५ ॥ ६३७ । ३ ॥ ६३८ ।
५ ॥ ६४१ । २२ ॥ ६४२ । ६ ॥ ६५० । २ ॥ ६५१ । ३ ॥ ७३१ । ७ ॥
७५६ । १८ ॥ ७५७ । १२ ॥
पितामह २१७ । १५ ॥ ३१८ । १ ॥ ५४३ । १४ ॥ ५४५ । ६ ॥ ५४६ ।
४ ॥ ५५२ । २ ॥ ५५३ । १५ ॥ ६५६ । १ ॥
पुलस्त्य २४५ । ६ ॥ ३६० । २ ॥ ३७० । १६ ॥ ५८० । १२ ॥ ६०८ । ८ ॥
६७० । २ ॥ ७६० । १६ ॥
पैठीमसि ६८ । ५ ॥ १४७ । ७ ॥ ३२१ । २, ७, १८ ॥ ३६५ । १३ ॥
३७५ । १७ ॥ ४४८ । १४ ॥ ४६७ । १६ ॥ ४६८ । ४ ॥ ४६९ । २१ ॥

४६४ । १६ ॥ ४६६ । १८ ॥ ५८० । १७ ॥ ५८२ । ५ ॥ ५९० । ७ ॥
५९६ । ३ ॥ ६१७ । ६ ॥ ६१८ । १३ ॥ ६४० । १८ ॥ ६४३ । १० ॥
६४८ । ११ ॥ ६८१ । १७ ॥ ६९८ । ८ ॥ ७१० । १७ ॥ ७३६ । १५ ॥
७६१ । ४ ॥ ७६२ । ३ ॥ ७६७ । १३ ॥ ७७५ । ७ ॥ ७८० । १२ ॥

प्रचेताः २२१ । १६ ॥ २५६ । २ ॥ २६३ । ८ ॥ ३४४ । १२ ॥ ३५१ । १५ ॥
३६६ । ४ ॥ ६१० । १० ॥ ६१५ । २२ ॥ ६४० । २२ ॥ ६५० । १८ ॥
६७० । १३ ॥ ६९७ । १४ ॥ ७०० । १४ ॥ ७०२ । ८, १८ ॥ ७२० ॥
१६ ॥ ७३२ । १२ ॥ ७३५ । ६ ॥ ७४४ । १५ ॥ ७४५ । ११ ॥ ७४८ ।
११ ॥ ७४९ । १७ ॥ ७५० । ८, १८ ॥ ७६० । १५ ॥ ७६७ । ४ ॥
७८३ । ७, १२ ॥ ७८६ । १७ ॥ ७९३ । १६ ॥

प्रजापति १४७ । १५ । १५१ । १३ ॥ १५६ । १२ ॥ २४४ । १६ ॥ २७३ ।
१० ॥ २८५ । ५ ॥ ५४४ । ३ ॥ ६११ । २१ ॥ ६७१ । १५ ॥

ब ।

बृहत्प्रचेताः ५९७ । ३ ॥

बृहन्मनु २७० । २ ॥ ५९६ । २२ ॥ ६१२ । १२, २१ ॥ ६६५ । ८ ॥

बृहस्पति ७५ । ५ ॥ ७६ । १० ॥ ७७ । ३ ॥ १११ । १ ॥ ११३ । ११ ॥
११५ । ६ ॥ १४३ । ५ ॥ १७२ । ७ ॥ १७६ । १६ ॥ २२४ । ३ ॥
२७० । १० ॥ २९३ । १० ॥ ३११ । १० ॥ ३१५ । १० ॥ ३७२ । ५ ॥
३७६ । १३, १८ ॥ ३८८ । १३ ॥ ३९६ । ६ ॥ ४२७ । ५ ॥ ४७५ । ५ ॥
४९६ । १ ॥ ५०१ । ७ ॥ ५७० । ११ ॥ ५७६ । १७ ॥ ५७९ । १७ ॥
५८१ । ६ ॥ ५८८ । १५ ॥ ५९५ । ११ ॥ ५९६ । १६ ॥ ६०६ । २१ ॥
६१४ । ६ ॥ ६१६ । ३ ॥ ६२० । ४ ॥ ६५४ । २ ॥ ६७८ । २० ॥
६९८ । ५ ॥ ७१४ । ११ ॥ ७३० । १४ ॥ ७५५ । ८ ॥ ७५६ । १२ ॥
७६३ । १६ ॥ ७८५ । १० ॥ ७८६ । ११ ॥

बैजवाप ४३८ । ६, १७ ॥ ४४२ । १ ॥ ४४३ । १६ ॥ ४५१ । १६ ॥ ७२२ ।

१ ॥ ७३६ । ३ ॥ ७३७ । ४ ॥

बोधायन वा बौधायन १०८ । १४ ॥ १४४ । ७ ॥ १५७ । ६ ॥ १६३ । ११ ॥

२१५ । १६ ॥ २१६ । १० ॥ २२५ । ४, १२ ॥ २२६ । ४ ॥ २२८ ।

१५ ॥ २४५ । ६ ॥ २६३ । १ ॥ २७२ । १७ ॥ २८० । १६ ॥ २८२ ।

७ ॥ २८६ । ८ ॥ २९१ । ३ ॥ २९६ । १५ ॥ ३०० । १४ ॥ ३१६ ।

१७ ॥ ३१६ । १६ ॥ ३३० । ११ ॥ ३३३ । १० ॥ ३४१ । १४ ॥ ३४७ ।

२ ॥ ३५७ । १७ ॥ ३६४ । १३ ॥ ३६८ । १४ ॥ ४६४ । १० ॥ ४७२ ।

१६ ॥ ४७३ । १२ ॥ ४७६ । १०, १५ ॥ ४७७ । २ ॥ ४८१ । १०,

१८ ॥ ४८३ । १८ ॥ ४८८ । ६ ॥ ४८६ । १६ ॥ ४९८ । ६ ॥ ५१० ।

२ ॥ ५१६ । ६ ॥ ५२१ । ६ ॥ ५३८ । १४ ॥ ५३६ । १५ ॥ ५४० । ३ ॥

५४२ । ६, २० ॥ ५४४ । १५ ॥ ५४६ । ६ ॥ ५४७ । ५ ॥ ५५० ।

२२ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५५७ । ५ ॥ ५६३ । १४ ॥ ५६५ । १७ ॥ ५६६ ।

१, १५ ॥ ५६७ । ५, १६ ॥ ५८३ । १० ॥ ६१० । १६ ॥ ६२४ । १८ ॥

६४७ । ३ ॥ ६८२ । ६ ॥ ६८७ । १० ॥ ७१२ । १३ ॥ ७२५ । १७ ॥

७४८ । ८ ॥ ७७२ । ३ ॥ ७७८ ॥ ७ ॥

ब्रह्मगर्भ ५६४ । २० ॥

ब्रह्मा २७२ । ३, ६ ॥

भ ।

भगवान् ५४ । १५ ॥ ५५० । १४ ॥ १५० । १, ६ ॥ १७१ । ३ ॥ १६२ ॥

४ ॥ २०३ । १० ॥ ३६१ । ११ ॥ ५५५ । ८ ॥

भारद्वाज वा भरद्वाज १८० । ३ ॥ १८६ । १६ ॥ २१२ । १७ ॥ २२२ ।

४ ॥ २४२ । १६ ॥ २७३ । ३ ॥ २६१ । ३ ॥ २६६ । ७ ॥ ७०७ । ६ ॥

७०६ । १ ॥

भृगु २२८ । १० ॥ २४४ । १३ ॥ २४५ । १३ ॥ ३२३ । १० ॥ ४५० । १२,
१७ ॥ ७६४ । १२ ॥

म ।

मदालसा १५४ । ४ ॥ ७५१ । १ ॥

ऋगु १२ । ३ । ५२ । ३ ॥ ८० । ७ ॥ १०६ । १० ॥ ११६ । १६ ॥
१३४ । ४ ॥ १३५ । १५ ॥ १३६ । १६ ॥ १३७ । ८ । १४० । २,
५ ॥ १४४ । ८ ॥ १४८ । १० ॥ १४९ । ४ ॥ १५७ । १५ ॥ १५८ ।
४ ॥ १६५ । ५ ॥ १७४ । ६ ॥ १७६ । १० ॥ १७७ । ८ ॥ १७९ ।
१६ ॥ १८२ । १५ ॥ १८३ । ३, १५ ॥ १८५ । ८, १७ ॥ १९० । ८,
१३ ॥ २०३ । २, १६ ॥ २०६ । ६ ॥ २१० । ८, १८ ॥ २११ । ८,
११ ॥ २१४ । ६ ॥ २१५ । ११ ॥ २१७ । ६ ॥ २२१ । १३ ॥ २२३ ।
७, १८ ॥ २२६ । १२ ॥ २२८ । २ ॥ २५७ । ६ ॥ २६५ । १५ ॥
२७० । १३ ॥ २८० । ५ ॥ २८१ । १७ ॥ २८६ । ६ ॥ २८८ । ११ ॥
२९५ । १३ ॥ २९६ । ११, १४ ॥ २९७ । ११, १६ ॥ २९८ । १३ ॥
२९९ । २ ॥ ३०० । १०, १६ ॥ ३०१ । १, ६ ॥ ३०२ । १४ ॥ ३०३ ।
३, २० ॥ ३०४ । १८ ॥ ३०५ । २, ५, २० ॥ ३०६ । २, ४ ॥ ३०७ ।
४, १४ ॥ ३०८ । १०, १४, १६ ॥ ३०९ । ३, १७ ॥ ३१० । ८ ॥
३१२ । २ ॥ ३१४ । ५ ॥ ३१६ । १५ ॥ ३१६ । ४ ॥ ३१७ । ६ ॥
७४६ । १६ ॥ ३५० । ६ ॥ ३५१ । ६, ६ ॥ ३५३ । २, १७ ॥ ३५४ ।
६, २० ॥ ३५६ । १, १३ ॥ ३५८ । २ ॥ ३६४ । १ ॥ ३७० । १६ ॥
३७७ । ६ ॥ ३८१ । १५ ॥ ३८१ । १, १०, १७ ॥ ३८६ । १ ॥
३८७ । ३, १४ ॥ ३८८ । ७ ॥ ३८९ । ३ ॥ ४०० । १७ ॥ ४०१ ।
१० ॥ ४०४ । १० ॥ ४०५ । १६ ॥ ४०६ । १२ ॥ ४०७ । ५ ॥
४०८ । ७ ॥ ४०९ । १२, १७ ॥ ४१० । ११ ॥ ४१२ । २० ॥ ४१३ ।

१० ॥ ४१४ । १४ ॥ ४१६ । ११ ॥ ४१७ । ५ ॥ ४१८ । ३, १५ ॥
 ४२० । ६, २० ॥ ४२१ । ४ ॥ ४२२ । ८, १६ ॥ ४२६ । ११ ॥
 ४२८ । ६ ॥ ४३१ । ३, १०, १७, १६ ॥ ४३६ । ६ ॥ ४३७ । १६ ॥
 ४४० । १६ ॥ ४४१ । ११ ॥ ४४२ । ६ ॥ ४४६ । २, १७ ॥ ४४७ ।
 ६, १६, १७ ॥ ४४८ । ३, ७, ११ ॥ ४५२ । ७, १०, १५ ॥ ४५३ ।
 ८, १२ ॥ ४५४ । ६, २१ ॥ ४५५ । १४ ॥ ४५६ । ११ ॥ ४५७ । ६,
 १५, २१ ॥ ४५८ । ६ ॥ ४५९ । ११ ॥ ४६० । १४ ॥ ४६२ । १०,
 १८ ॥ ४६७ । ५ ॥ ४६८ । १७ ॥ ४७० । ५ ॥ ४७४ । २, १२ ॥
 ४७५ । ५ ॥ ४७७ । ६ ॥ ४७८ । ६, १६ ॥ ४८१ । ४ ॥ ४८४ । २ ॥
 ४८५ । १५ ॥ ४८७ । १ ॥ ४८८ । १२ ॥ ४९० । ६ ॥ ४९१ । १० ॥
 ४९२ । ३, १० ॥ ४९३ । ५, १६ ॥ ४९४ । ७ ॥ ४९५ । ३ ॥ ४९६ ।
 १२ ॥ ४९७ । ३ ॥ ४९८ । १४ ॥ ४९९ । ६ ॥ ५०१ । २० ॥ ५०४ ।
 १६ ॥ ५०६ । २ ॥ ५०८ । २, ६ ॥ ५०९ । ७, ११ ॥ ५११ । १६ ॥
 ५१२ । ३, १५ ॥ ५१३ । १४ ॥ ५१८ । २० ॥ ५२१ । ५, १६, २२ ॥
 ५२३ । ७ ॥ ५२४ । ८ ॥ ५२७ । ३, १२ ॥ ५२८ । ५, १२ ॥ ५२९ ।
 ८ ॥ ५३१ । १३ ॥ ५३२ । १४ ॥ ५३४ । १८ ॥ ५३६ । ११, १७ ॥
 ५३८ । १६ ॥ ५४७ । ११ ॥ ५५३ । ४ ॥ ५५७ । १४ ॥ ५६२ । १७ ॥
 ५६६ । ११ ॥ ५६७ । ८ ॥ ५६९ । ७ ॥ ५७५ । १३ ॥ ५७६ । १२,
 १५ ॥ ५७९ । ६ ॥ ५८० । २० ॥ ५८२ । २२ ॥ ५८६ । १ ॥ ५८७ ।
 १७ ॥ ५९० । २ ॥ ५९१ । ४ ॥ ५९५ । ४ ॥ ५९८ । १३ ॥ ६०० । २ ॥
 ६०५ । १८, २० ॥ ६०६ । १८ ॥ ६०८ । १२ ॥ ६१० । ४, ६, २२ ॥
 ६१३ । ५ ॥ ६१६ । १५ ॥ ६२१ । २० ॥ ६२५ । २१ ॥ ६२९ । २० ॥
 ६३३ । १२ ॥ ६३४ । ६, १८ ॥ ६५२ । ४ ॥ ६६१ । ५ ॥ ६६६ ।
 २१ ॥ ६७८ । ३ ॥ ६७९ । १२ ॥ ६८३ । ४ ॥ ६८४ । २, १४ ॥ ६८५ ।
 १२ ॥ ६८७ । ४ ॥ ६९० । ११ ॥ ६९७ । ३ ॥ ६९८ । ११ ॥ ६९९ ।
 ४ ॥ ७०१ । २ ॥ ७०२ । २ ॥ ७०५ । १८ ॥ ७११ । ११ ॥ ७१२ । ६ ॥

७१६ । २२ ॥ ७१८ । १४ ॥ ७१९ । १, १४ ॥ ७२१ । ९ ॥ ७२५ ।
 ९ ॥ ७२६ । २१ ॥ ७२८ । १५ ॥ ७३९ । ६ ॥ ७४२ । १७ ॥ ७४४ ।
 ६ ॥ ७४६ । ८ ॥ ७४८ । १४ ॥ ७५० । ५, १६, १९ ॥ ७५१ । १३ ॥
 ७५२ । ६ ॥ ७५४ । ५ ॥ ७५७ । ६ ॥ ७५९ । ४ ॥ ७६० । ६ ॥
 मरौचि २१४ । ३ ॥ २१७ । ६ ॥ २५८ । २ ॥ २६५ । ३ ॥ २७९ । १४,
 . १६, १९ ॥ २८९ । ११, १५ ॥ २९४ । ८ ॥ ३१८ । ४, ७, १३ ॥
 ४६७ । १६ ॥ ४८२ । १३ ॥ ६०२ । २१ ॥ ६०३ । ११ ॥ ६०७ ।
 १८ ॥ ६०८ । १६ ॥ ६११ । १९ ॥ ६१२ । ४ ॥ ६२१ । ८ ॥ ६४२ ।
 १३ ॥ ६४७ । १४ ॥ ६७० । १० ॥ ६७४ । ८ ॥ ६७६ । ४ ॥ ७०७ ।
 २० ॥ ७२३ । १०, १७ ॥ ७२७ । १६ ॥ ७५० । २० ॥ ७७१ । ९ ॥
 मार्कण्डेय २०२ । ५ ॥ २३० । ८ ॥ २३८ । २, ११ ॥ २६१ । १० ॥ २६४ ।
 १६ ॥ ३४२ । ७ ॥ ३४४ । ६ ॥ ३५२ । १६ ॥ ३८१ । ४ ॥ ३८८ । २ ॥
 ४०४ । १७ ॥ ४१४ । ४ ॥ ४१७ । २ ॥ ४४३ । ५, १० ॥ ४४५ । ६ ॥
 ४६५ । ११ ॥ ५२४ । १ ॥ ५७९ । १३ ॥ ५८४ । १ ॥ ६४५ । ७ ॥
 ६५२ । १० ॥ ६५९ । १ ॥ ६६३ । २ ॥ ७०३ । २ ॥ ७०४ । १७ ॥
 ७२० । ८ ॥ ७३८ । २० ॥ ७५७ । ३ ॥ ७६१ । ९ ॥ ७८० । ५ ॥
 मेघातिथि २५६ । ५ ॥ ५५२ । ९ ॥ ५६० । ६ ॥

—
य ।

थक्षपाथ्व ७३३ । ८ ॥

यम १२१ । ५ ॥ १३६ । १६ ॥ १७१ । १९ ॥ १७२ । १७ ॥ १८३ । १० ॥
 २०९ । १६ ॥ २१२ । ३, १३ ॥ २१४ । १, १४ ॥ २२२ । १ ॥ २२४ ।
 ७ ॥ २२८ । ५ ॥ २२९ । ८ ॥ २३४ । १० ॥ २३६ । १५ ॥ २४२ । ५ ॥
 २६० । ९ ॥ २६३ । ११ ॥ २६६ । १२, १६ ॥ २७८ । ३ ॥ २८४ । ५ ॥
 २८६ । ३ ॥ २९८ । ६ ॥ ३२४ । ९ ॥ ३३८ । १७ ॥ ३५२ । ३ ॥

३५६ । १६ ॥ ३५७ । ४ ॥ ३५८ । १६ ॥ ३७७ । १ ॥ ३६६ । १५ ॥
 ४३१ । १६ ॥ ४४२ । ११, २० ॥ ४४३ । १६ ॥ ४४७ । ६ ॥ ४४८ ।
 १ ॥ ४५४ । ६, ६ ॥ ४५५ । ८, ११ ॥ ४५६ । १६ ॥ ४५७ ।
 १८ ॥ ४५६ । २ ॥ ४७७ । १५ ॥ ४७६ । १४ ॥ ४८१ । १३ ॥
 ४८२ । १६ ॥ ४८५ । ८ ॥ ४६० । २१ ॥ ४६२ । १३ ॥ ५२७ । ६ ॥
 ५३६ । २ ॥ ५३३ । ५ ॥ ५३५ । ६ ॥ ५३७ । १३ ॥ ६०५ । ११ ॥
 ६२३ । २२ ॥ ६३४ । १४ ॥ ६४६ । ३ ॥ ६५२ । ७ ॥ ६५७ । ७ ॥
 ६६७ । ३ ॥ ६७३ । १७ ॥ ६७७ । १५ ॥ ६७६ । ८ ॥ ६८० । २१ ॥
 ६६१ । १ ॥ ६६४ । ७ ॥ ७०० । १६ ॥ ७०१ । ५ ॥ ७०२ । ५ ॥
 ७१३ । २२ ॥ ७१४ । २० ॥ ७१६ । ३ ॥ ७२४ । १५ ॥ ७२७ । २ ॥
 ७२८ । ६, ६ ॥ ७२० । ८ ॥ ७४० । ८, १८ ॥ ७४७ । १६ ॥ ७६४ ।
 ३ ॥ ७६६ । ५ ॥ ७७८ । ३ ॥ ७७६ । १ ॥

यमदग्नि वा जमदग्नि ७४६ । ११ ॥ ७५० । २ ॥ ७५७ । १७ ॥ ७६५ । १७ ॥
 याज्ञवल्क्य ६६ । ५ ॥ ११६ । १३ ॥ १४१ । १३ ॥ १४५ । ५ ॥ १४८ ।
 १ ॥ १५७ । १८ ॥ १५८ । २ ॥ १६४ । १७ ॥ १७१ । १६ ॥ १७६ ।
 १६ ॥ १७६ । १६ ॥ १८३ । ७ ॥ १८५ । १४ ॥ १८६ । १३ ॥ १८८ ।
 १२० ॥ १६० । ३, १६ ॥ २०६ । ६ ॥ २०६ । ३ ॥ २१३ । ५ ॥ २२० ।
 ७, १४० ॥ २२१ । ६ ॥ २२५ । ६ ॥ २२७ । १२ ॥ २५८ । १५ ॥ २६२ ।
 १४ ॥ २६६ । ३ ॥ २७० । ८, १६ ॥ २७६ । ५ ॥ २८३ । ८ ॥ २६१ ।
 १८ ॥ ३०२ । १७ ॥ ३०७ । ११ ॥ ३०८ । २१ ॥ ३१० । ३, १८ ॥
 ३१४ । १ ॥ ३१५ । २ ॥ ३२५ । ४ ॥ ३४६ । १७ ॥ ३५१ । १३ ॥
 ३५८ । १० ॥ ३७३ । २ ॥ ३८६ । ३ ॥ ३६० । ५, १७ ॥ ३६१ ।
 ४, ७ ॥ ३६५ । १५ ॥ ४०५ । २, १२ ॥ ४०६ । ८ ॥ ४०७ ।
 १६ ॥ ४१० । ६ ॥ ४१६ । ६ ॥ ४१६ । १८ ॥ ४२१ । १६ ॥
 ४२२ । १२ ॥ ४३१ । १ ॥ ४३७ । ८, ११ ॥ ४५२ । १५ ॥ ४५४ ।
 १५ ॥ ४५६ । ८ ॥ ४५७ । ११ ॥ ४५८ । ३ ॥ ४५६ । ८ ॥ ४६० ।

११ ॥ ४६२ । १३ ॥ ४६५ । १ ॥ ४६६ । २० ॥ ४७० । १६ ॥
 ४७८ । १२ ॥ ४७९ । १६ ॥ ४८३ । ८ ॥ ४९० । ३, १२ ॥ ४९४ ।
 ४ ॥ ४९६ । २ ॥ ४९७ । ६ ॥ ४९८ । २१ ॥ ५०१ । ४ ॥ ५०६ ।
 १६ ॥ ५०९ । २, १६ ॥ ५११ । १३ ॥ ५१२ । ८ ॥ ५१३ । १४ ॥
 ५१४ । ८ ॥ ५१५ । ३ ॥ ५१८ । १२ ॥ ५२१ । ५, १३ ॥ ५२६ । ६ ॥
 ५२८ । २, २० ॥ ५२९ । १८ ॥ ५३१ । ६ ॥ ५३२ । ३ ॥ ५३३ ।
 १७ ॥ ५३८ । ४ ॥ ५५८ । १२ ॥ ५७७ । ८ ॥ ५९० । १६ ॥ ५९८ ।
 ६ ॥ ६०२ । १८ ॥ ६१० । १४ ॥ ६१६ । २० ॥ ६२२ । ३ ॥ ६३३ ।
 १६ ॥ ६३५ । ५ ॥ ६३८ । २० ॥ ६४१ । १२ ॥ ६४४ । १, १६, १६ ॥
 ६४५ । १५ ॥ ६५१ । १६ ॥ ६५५ । १२ ॥ ६५८ । १५ ॥ ६६१ । १७ ॥
 ६६६ । १७ ॥ ६७० । १६ ॥ ६७८ । ८ ॥ ६८३ । १ ॥ ६८६ । २ ॥
 ६९६ । १५ ॥ ७१२ । १ ॥ ७१५ । ५ ॥ ७१६ । २० ॥ ७१९ । ६ ॥
 ७२७ । ११ ॥ ७२९ । १५ ॥ ७३२ । ६ ॥ ७३३ । ५, १७ ॥ ७३६ । २,
 ७ ॥ ७४४ । १६ ॥ ७४५ । १५ ॥ ७५२ । ६ ॥ ७५७ । १ ॥ ७५८ ।
 ८ ॥ ७६० । ७ ॥ ७६३ । ३ ॥ ७६८ । ४ ॥ ७७० । १२ ॥ ७७६ ।
 १२ ॥ ७८२ । ७ ॥

योगियाज्ञवल्कर २४१ । १४ ॥ २४३ । ६ ॥ २४६ । ७ ॥ २५१ । ८ ॥
 २५२ । ४ ॥ २५६ । १३ ॥ २५९ । १२ ॥ २६८ । ७ ॥ २७० । १६ ॥
 २७१ । ६ ॥ २८० । १३ ॥ २८२ । १३ ॥ २८३ । १६ ॥ ३१२ । १७ ॥
 ३१८ । १६ ॥ ३२० । ८ ॥ ३२१ । ५ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३२३ । १ ॥
 ३२६ । १ ॥ ५३७ । ३ ॥

ख ।

लघुयम ७४५ । ८ ॥

लोकात्ति वा लौगात्ति ४३८ । १५ ॥ ४४२ । १४ ॥ ४४३ । ३, २० ॥
 ४४४ । ३ ॥ ४७५ । १४ ॥ ६५५ । १८ ॥ ६७६ । ८ ॥ ७५२ । १३ ॥

७६१ । १३ ॥ ७६५ । १० ॥ ७७० । ६ ॥ ७८० । ६, १५ ॥ ७८४
१३ ॥ ७८२ । ७ ॥ ७८३ । ३ ॥ ७८४ । ४ ॥

वा ।

वशिष्ठ वा वसिष्ठ . २३६ । १३ ॥ १४२ । २४, १७ ॥ १४३ । ३ ॥ १५३ ।
५ ॥ १६३ । १० ॥ १७२ । ४ ॥ १८० । १० ॥ २३५ । १६ ॥ २२४ ।
११ ॥ २५२ । १२ ॥ २५४ । १० ॥ २५५ । ११ ॥ २५६ । ८ ॥ २७४ ।
१६ ॥ ३१५ । ७ ॥ ३८१ । ६ ॥ ४३१ । ८, १५ ॥ ४४४ । १८ ॥
४४६ । २१ ॥ ४५८ । १७ ॥ ४५९ । २२ ॥ ४७५ । ६ ॥ ४८१ । २० ॥
४८६ । १६ ॥ ४९२ । १७ ॥ ४९४ । १५ ॥ ५०६ । २१ ॥ ५१६ ।
१३, २५ ॥ ५१८ । १६ ॥ ५२६ । १६ ॥ ५२७ । २० ॥ ५७६ । ८ ॥
५८२ । १० ॥ ५९८ । १७ ॥ ६०३ । १४ ॥ ६०७ । ५ ॥ ६१८ ।
१८ ॥ ६३३ । १५ ॥ ६७६ । १७ ॥ ६८४ । ७ ॥ ६९२ । १ ॥ ६९६ ।
१४, २० ॥ ७१२ । १० ॥ ७६० । १२ ॥ ७६८ । १७ ॥ ७८३ । १६ ॥
विश्वामित्र ८० । २ ॥ २१३ । १३ ॥ २८१ । ४, ७ ॥ ४५६ । ५ ॥ ५५० ।
१६ ॥ ६४६ । १६ ॥
त्रिष्णु ७६ । १३ ॥ १३६ । १० ॥ १८० । ५ ॥ २०३ । ५ ॥ २०७ । ११ ॥
२२६ । १६ ॥ २३२ । १६ ॥ २३४ । ७ ॥ २५१ । ११ ॥ २५६ । २ ॥
२५९ । ६ ॥ २६० । १४ ॥ २६१ । १५ ॥ २७४ । ४ ॥ २९१ । ७ ॥
२९७ । ५ ॥ ३०० । ४ ॥ ३०५ । १५ ॥ ३१७ । ८, २० ॥ ३४१ । १ ॥
३५५ । १० ॥ ३८८ । १२ ॥ ३९८ । १० ॥ ४३६ । ४, १२ ॥ ४५९ ।
१८ ॥ ४८४ । ८ ॥ ४९४ । १८ ॥ ५१० । ६ ॥ ५१२ । १६ ॥ ५२६ ।
६ ॥ ५३० । १२ ॥ ५४६ । १ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५७६ । २० ॥ ५८८ । १३ ॥
५९८ । ५ ॥ ५९९ । २ ॥ ६०२ । १० ॥ ६०५ । ६ ॥ ६०७ । ४ ॥ ६०९ ।
४ ॥ ६१० । ३, १६ ॥ ६११ । ५ ॥ ६१२ । १७ ॥ ६१५ । २० ॥ ६२० ।

७ ॥ ई२२ । ५ ॥ ई३४ । १२ ॥ ई४१ । १६ ॥ ई४६ । १ ॥ ई४८ ।
 २ ॥ ई५४ । ६ ॥ ई६० । ३, ११ ॥ ७०८ । ५ ॥ ७२३ । ५, १२ ॥
 ७३५ । १६ ॥ ७४४ । १ ॥ ७५१ । ४ ॥ ७५४ । ८, १७ ॥ ७५५ ।
 १० ॥ ७७४ । ८ ॥ ७८७ । ४ ॥

वृद्धगार्ग्य ३८३ । १३ ॥ ई६८ । १४ ॥ ७८५ । ६ ॥

वृद्धगौतम ३८२ । २० ॥ ३८३ । २० ॥

वृद्धपराशर १२७ । १४ ॥ २१६ । १३ ॥ २२० । ३ ॥ ५४४ । ५ ॥ ५४५ ।
 ७ ॥ ५७७ । ३ ॥ ५८६ । ४ ॥ ६१६ । ३ ॥ ६३१ । ३ ॥

वृद्धबृहस्पति २६० । १५ ॥ ६६६ । ६ ॥

वृद्धमनु १७५ । ६ ॥ २६७ । १ ॥ ३२३ । २१ ॥ ३७० । १३ ॥ ३७३ । १३ ॥
 ३७५ । ८ ॥ ५६५ । ७ ॥ ६०६ । १८, १५ ॥ ६१३ । ६, १२ ॥ ६४६ ।
 ७ ॥ ६५६ । १६ ॥ ६६३ । २१ ॥ ७०२ । १७ ॥ ७८६ । १४ ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्य २३५ । ३ ॥ ५८३ । ४ ॥ ६३६ । १८ ॥

वृद्धवामिष्ठ वा वृद्धवसिष्ठ १७६ । ५ ॥ ३४० । १७ ॥ ३८२ । १० ॥ ३८३ ।
 ८ ॥ ६०३ । १५ ॥ ६५० । १० ॥ ६५७ । ३ ॥ ६६२ । १३ ॥ ७३१ ।
 ११ ॥

वृद्धशङ्ख २३१ । १३ ॥

वृद्धभातातप ७४३ । १२ ॥ ७४६ । १४ ॥

व्याघ्र ५६६ । ५, १० ॥ ६३२ । ११ ॥ ७५५ । २ ॥ ७७४ । ४ ॥

व्याघ्रपाद वा व्याघ्रपात् २१८ । १६ ॥ २३१ । १० ॥ २४६ । १२ ॥ ३१७ ।
 १ ॥ ५६६ । १३ ॥ ६७५ । २० ॥

व्यास १०३ । ५ ॥ १०६ । ६ ॥ १४४ । १४ ॥ १६६ । ६ ॥ १७३ । ६ ॥
 १७७ । ५ ॥ १८२ । ५ ॥ १८४ । १३ ॥ १८५ । ५ ॥ १८६ । ८ ॥ २३२ ।
 १४ ॥ २३४ । १५ ॥ २३६ । ६ ॥ २४० । १ ॥ २४३ । १२ ॥ २४४ ।
 ७ ॥ २५० । ६ ॥ २५१ । ५ ॥ २६५ । ६, ६ ॥ २६७ । १० ॥ २६८ ।
 ४, ११ ॥ २६६ । १२ ॥ २७१ । १० ॥ २७३ । १३ ॥ २७५ । १५ ॥

२८० । ११ ॥ ३८२ । २, ६ ॥ २८५ । १७ ॥ २८८ । १५ ॥ २९३ । ४ ॥
 ३०३ । १५ ॥ ३०४ । १२ ॥ ३०७ । ८ ॥ ३१६ । १ ॥ ३२४ । १२ ॥
 ३३७ । १७ ॥ ३३८ । २० ॥ ३४४ । १४ ॥ ३५१ । २ ॥ ३६१ । २२ ॥
 ३६३ । १४ ॥ ३६५ । ५ ॥ ३६६ । ३, ११ ॥ ३७८ । १४ ॥ ३८२ । ५ ॥
 ४४० । ५ ॥ ४५२ । १६ ॥ ४५५ । २० ॥ ४७० । २ ॥ ५०४ । १६ ॥
 ५०५ । १५ ॥ ५१६ । १५ ॥ ५५० । १० ॥ ५५२ । २० ॥ ५५६ । १५ ॥
 ५८३ । १५ ॥ ५८६ । १० ॥ ५९३ । ७ ॥ ६२७ । २० ॥ ६५३ । ७ ॥
 ६७३ । २२ ॥ ७०६ । १७ ॥ ७४५ । १८ ॥ ७५० । १२ ॥ ७५२ । ३ ॥
 ७६० । १० ॥ ७६४ । १४ ॥ ७६६ । ६ ॥ ७६० । १२ ॥

श ।

शङ्ख २२१ । ६ ॥ २२६ । १५ ॥ २३६ । १२ ॥ २३७ । १३ ॥ २४८ । १०,
 १६ ॥ २५५ । ३ ॥ २६४ । २ ॥ २६५ । १८ ॥ २७५ । ६ ॥ २८० ।
 ८ ॥ २८३ । ११ ॥ ३०१ । १३ ॥ ३६४ । १७ ॥ ३७४ । ११ ॥
 ४३८ । १६ ॥ ४४० । १५ ॥ ४४१ । ४ ॥ ४४३ । ३, १६ ॥ ४४६ ।
 २० ॥ ४६७ । १८ ॥ ५१३ । १ ॥ ५६६ । १ ॥ ५६७ । ६ ॥ ५६८ ।
 २१ ॥ ६०० । ७ ॥ ६०६ । १३ ॥ ६०८ । १ ॥ ६११ । ११ ॥ ६२३ ।
 ६ ॥ ६२५ । ७ ॥ ६४५ । २ ॥ ६४८ । ५ ॥ ६५२ । १३ ॥ ६५३ । १० ॥
 ६६६ । १५ ॥ ६८१ । २१ ॥ ६९६ । १८ ॥ ७०४ । ६ ॥ ७१० । ३ ॥
 ७१३ । १६ ॥ ७१४ । १६ ॥ ७२२ । १८ ॥ ७३१ । २ ॥ ७४८ । १८ ॥
 ७४९ । १३ ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७७ । १० ॥ ७८६ । २ ॥

शङ्खलिखित १८१ । ६ ॥ २२१ । ३ ॥ ३१६ । १२ ॥ ४४२ । ६ ॥ ४५६ ।
 १ ॥ ४६६ । १७ ॥ ४६७ । १८ ॥ ५२७ । १५ ॥ ५८३ । ३ ॥ ६२४ ।
 १४ ॥ ७४७ । १० ॥

शम्भु ७२५ । ४ ॥ ७२६ । ३ ॥

शास्त्रायनि ६६४ । ३ ॥ ६६५ । २० ॥ ७७६ । ४ ॥

शातातप १६६ । १६ ॥ १७४ । ३, १८ ॥ १७८ । १७ ॥ २१५ । ८ ॥

२१८ । ३ ॥ २२७ । २ ॥ २३८ । ५ ॥ २५१ । १४ ॥ २६५ । १२ ॥

२७१ । १६ ॥ २७५ । २१ ॥ २८२ । ६ ॥ २८६ । १७ ॥ ३०२ । १० ॥

३३८ । १४ ॥ ३५६ । ७ ॥ ३५७ । ८ ॥ ३७४ । ५, १२ ॥ ३८५ ।

१४ ॥ ३७६ । १७ ॥ ४६६ । १८ ॥ ४७७ । ३ ॥ ४८० । २१ ॥ ५७६ ।

२२ ॥ ५८६ । ४ ॥ ५८४ । ४ ॥ ६२४ । १६ ॥ ६४२ । ४ ॥ ६७६ ।

५ ॥ ६८० । १८ ॥ ६८१ । ५ ॥ ७२५ । १५ ॥ ७६३ । १३ ॥ ७८८ ।

११ ॥ ७७६ । ७ ॥ ७८४ । ५ ॥ ७८८ । ३ ॥

शुनःपुच्छ ६४२ । २२ ॥

शौनक १४६ । ७ ॥ २४१ । १७ ॥ २५२ । ६, १६ ॥ २८१ । १२ ॥

२८० । २, ५ ॥ ३१२ । २१ ॥ ३१३ । १० ॥ ३२० । २० ॥ ३४१ ।

१७ ॥ ३६७ । १३, १६ ॥ ४४४ । १ ॥ ५२० । १५ ॥ ५५६ । १८ ॥

६५५ । २२ ॥ ६६२ । १३ ॥ ६६८ । १२, १५ ॥ ७३५ । २० ॥ ७३६ ।

१२ । ७४० । १५ ॥ ७४२ । १० ॥ ७४४ । ११ ॥

श्लोकगौतम ६४३ । १७ ॥ ६६५ । १७ ॥ ६७६ । १६ ॥ ७७१ । १ ॥

स ।

सख्यत्रत २४८ । ३ ॥ ३२० । ३ ॥ ३२२ । ११ ॥ ४३६ । ८ ॥ ७२१ । ३ ॥

सुमन्तु १६३ । ६ । ४५५ । १७ ॥ ४६६ । २२ ॥ ६१६ । १६ ॥ ६६७ । ८ ॥

६७० । २१ ॥ ६७१ । १६ ॥ ७१३ । १ ॥ ७१६ । १५ ॥ ७२६ । १६ ॥

७४८ । ४ ॥ ७५३ । १२ ॥ ७६७ । १४ ॥ ७७३ । १४ ॥ ७८० । २ ॥

७८१ । ३ ॥ ७८६ । ११ ॥ ७८० । ६ ॥

सुश्रुत ७११ । १० ॥

सर्वज्ञ १७३ । २ ॥ १८७ । २ ॥ २५८ । ४ ॥ २८२ । १६ ॥ ४३६ । १५ ॥

४८२ । २, १६ ॥ ४८७ । १३ ॥ ५८२ । १३ ॥ ६१८ । २१ ॥ ६४५ ।
१८ ॥

सांख्यान २०६ । १३ ॥

ह ।

हारीत १३४ । १ ॥ १४४ । १ ॥ १४५ । २ ॥ १५१ । ३ ॥ १५३ । ७ ॥
२१२ । ६ ॥ २२४ । १० ॥ २२० । १७ । २३५ । ६ ॥ २३७ । ३,
१० ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । ३ ॥ २८४ । १२ ॥ २६४ । १० ॥ ३०३ ।
६, १३ ॥ ३१० । २१ ॥ ३१७ । ११ ॥ ३२२ । १८ ॥ ३२५ । ७ ॥
३४१ । ७ ॥ ३६३ । ८ ॥ ३८७ । १ ॥ ४२७ । १४ ॥ ४२८ । १० ॥
४३३ । ११ ॥ ४३६ । १५ ॥ ४३८ । २२ ॥ ४३९ । १६ ॥ ४५२ ।
१२ ॥ ४५४ । १८ ॥ ४५६ । १ ॥ ४६१ । ७, १३ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८५ ।
४ ॥ ५०४ । १४ ॥ ५४३ । ६ ॥ ५४७ । २ ॥ ५५२ । २, १२ ॥ ५७६ ।
७ ॥ ५६६ । १५ ॥ ६११ । ८ ॥ ६१७ । ३ ॥ ६२३ । ६ ॥ ६३१ ।
६ ॥ ६३४ । २१ ॥ ६३८ । १६ ॥ ६७५ । ६ ॥ ६८२ । ७ ॥ ६६६ ।
१३, ७११ । १० ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७२ । ७ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां दार्शनिकाना-
मकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आध्याय्यं २७७ । १३ ॥ ४२४ । १६ ॥ ५२४ । १७ ॥ ५२५ । १३, १६ ॥

ज ।

जैमिनि ४ । २ ॥

त ।

तार्किक ७६ । २ ॥ ८१ । ११ ॥

प ।

पतञ्जलि ३७ । ११ ॥ ४० । ३ ॥ ६५ । ५ ॥

प्रभाकर ३७ । ५ ॥

प्रभाकर ७६ । ११ ॥ ८१ । ११ ॥

भ ।

भट्टपाद १०४ । ७ ॥

भट्टाचार्य ११ । १४ ॥

भाट्ट ७६ । ६ ॥ ८१ । १२ ॥

म ।

मीमांसक ७६ । ५ ॥

व ।

वाद्वायय ४८ । ११ ॥ ८८ । २ ॥ ८६ । ६ ॥

वार्त्तिककार ५५ । ७ ॥

विवरयकार ३४ । १ ॥ १४० । १४ ॥

विश्वरूपाचार्य ५१ । १४ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितनिबन्धकर्तृखामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

द ।

देवस्वामी ६७१ । ११ ॥ ६७३ । १६ ॥ ६८७ । ८ ॥ ७६६ । ५ ॥

स ।

संग्रहकार २८५ । ७ ॥ ४४६ । ४ ॥ ४८२ । १० ॥ ५८५ । ६ ॥ ६०६ ।
१० ॥ ६८६ । ७ ॥ ७३० । ११ ॥

पराशरमाधवोद्धितानां प्रवचनानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपथम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आथर्वण्यघ्राखा वा आथर्वण्य १५४ । ४, १२ ॥ १५५ । ६ ॥

आथर्वणी श्रुतिः ४६७ । १६ ॥

आथर्विश्रुतिः ५४८ । १३ ॥

—

उ ।

उत्तरतापनीय ६७ । ७ ॥

—

क ।

काठक ७२६ । २२ ॥ ७३५ । ३ ॥

कवल्योपनिषत् ३६ । ६ ॥

कौषितकिब्राह्मण १६१ । ६ ॥ ५४९ । १२ ॥ ।

सुरिका ३६ । ११ ॥

—

छ ।

छन्दोगब्राह्मण १६२ । २ ॥

छन्दोगघ्राखा १८८ । ७ ॥

(५१)

कन्दोगम्रुतिः ४६१ । ३ ॥

कान्दोग्म ५१ । ५ ॥ .

ज ।

जावालम्रुतिः ५३३ । १६ ॥ ५३५ । १६ ॥ ५४७ । २० ॥

—
त ।

तांपनीयम्रुति ४६१ । ४ ॥

तैत्तिरीयक ०१६१ । १४ ॥

तैत्तिरीयब्राह्मण १६१ । ७ ॥ २६६ । ५ ॥ ३११ । ६ ॥

प ।

परमहंसोपनिषत् ५५४ । ७ ॥

पिप्पलादशाखा ५४६ । ६ ॥

—
व ।

बह्वचब्राह्मण ५५५ । १७ ॥

बह्वचोपनिषत् ६० । १४ ॥

ब्राह्मण ५३५ । १४ ॥ .

—
म ।

मन्वीपनिषत् ३६ । १४ ॥

(५२)

मैत्रावरुणश्रुतिः ५४६ । ४ ॥

मैत्रेयशाखा ६७ । ३ ॥ ११६ । ८ ॥

य ।

यजुर्वेद २५३ । ४ ॥

व ।

वाजसनेयक ४७१ । १४ ॥ ५०३ । ४ ॥ ५३६ । १५ ॥ ५५४ । १५ ॥
६२६ । १२ ॥ ६२७ । ६ ॥

वाजसनेयब्राह्मण १६३ । २ ॥ १६९ । ६ ॥ १६७ । ६ ॥ ५५४ । १५ ॥

वाजसनेयिब्राह्मण १०० । ६ ॥

वाजसनेयिशाखा १० । ६ ॥ १५४ । ६ ॥

वंशब्राह्मण १० । ६ ॥

श ।

श्वेताश्वतरशाखा ६८ । ४ ॥ १६६ । ३ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् ८६ । १, ६ ॥

पराशरमाधवोऽखितानामनिर्दिष्टप्रवचनानां
श्रुतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

म ।

मन्त्रवा मन्त्रवर्गा १८६ । ८, १२ ॥ ४७१ । ६ ॥ ५०१ । १६ ॥ ५३५ । ८ ॥

श ।

श्रुति ६ । १ ॥ १० । ५, १० ॥ ११ । ४ ॥ ३४ । ५ ॥ ३५ । ८ ॥ ४२ ।
१३ ॥ ४३ । ४, ८ ॥ ४४ । ५ ॥ ४५ । ३ ॥ ४७ । १२ ॥ ४८ । ६ ॥
५३ । १३, १७ ॥ ५६ । १३ ॥ ६१ । १३ ॥ ६२ । ५ ॥ ६८ । ८ ॥
८२ । ६ ॥ ८८ । १३ ॥ ८२ । ८, ११ ॥ ८३ । ६, १२ ॥ ८५ । ३, ७,
१५ ॥ ८६ । ७, १२ ॥ ८७ । ३ ॥ १०५ । ६ ॥ १०८ । ७ ॥ १०९ ।
७ ॥ ११९ । ५ ॥ १३० । १०, ११ ॥ १३७ । ४ ॥ १३८ । १ ॥ १४१ ।
२ ॥ १५१ । १० ॥ १५२ । ६ ॥ १५४ । १४, १६ ॥ १६२ । ८, १२ ॥
१६४ । ७, ८ ॥ १८२ । १२ ॥ १८१ । १ ॥ १८२ । ११ ॥ १८५ । ६ ॥
१८७ । १४ ॥ १८८ । ४ ॥ १८९ । ४, ७, १० ॥ २०१ । ६ ॥ २०५ ।
७, ११ ॥ २०४ । १० ॥ २०६ । १६ ॥ २०७ । ८ ॥ २११ । १७ ॥
२१२ । ५ ॥ २१३ । ४ ॥ २१४ । १२, १८, १९ ॥ २३६ । ४ ॥ २३७ ।
१६ ॥ २४२ । १३ ॥ २४३ । १९ ॥ २४७ । १ ॥ २४८ । ७ ॥ २५३ ।
१६ ॥ २६६ । १८ ॥ २७२ । २ ॥ २७३ । १० ॥ २८८ । १२ ॥ ५०० ।
१२ ॥ ५०१ । १३ ॥ ५०२ । ३ ॥ ५०२ । ८ ॥ ५०५ । ६, ७ ॥
५०८ । १० ॥ ५०९ । ५ ॥ ५१५ । ५, २२ ॥ ५२८ । २२ ॥ ५४८ ।
१, १० ॥ ५५१ । ११, १२ ॥ ५५५ । २ ॥ ५५८ । ८ ॥ ५७० । १९ ॥
५७५ । ५ ॥ ५८२ । १६ ॥ ६६० । १ ॥ ७१५ । २१ ॥ ७७३ । १ ॥

पराशरमाधवोद्धितानां स्मृतीनामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

व्यापस्तम्बसूत्र १६१ । २ ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट ४३८ । १३ ॥

—

क ।

कर्मप्रदीप ७५४ । १३ ॥

कल्पसूत्र ५६ । १३ ॥

—

ग ।

गृह्यपरिशिष्ट २६१ । ५ ॥ ३४० । ७ ॥ ३४६ । ६ ॥ ४४१ । ६ ॥ ४८६ ॥

१६ ॥ ६४२ । १७ ॥

—

च ।

चतुर्विंशतिमत १० । १ ॥ १८४ । १६ ॥ २४० । ७ ॥ २४१ । १० ॥

२४२ । १३ ॥ २५६ । ५ ॥ २६१ । १५ ॥ ३४० । ३ ॥ ६०४ । ३ ॥

६२२ । १५ ॥ ७०७ । १२ ॥ ७१३ । ३ ॥ ७३६ । ७ ॥ ७८४ । ६ ॥

—

(५५)

प ।

परिशिष्ट ३४० । १४ ॥

—

व ।

वैखानससूत्र ५२६ । १५ ॥ ५२७ । १ ॥ ५२८ । ६ ॥

—

घ ।

बट्विंशन्मत २२५ । ५ ॥ २२७ । ५ ॥ २६६ । ६ ॥ २८५ । २ ॥ ५६३ ।

४ ॥ ६०५ । ८ ॥ ६२२ । १२ ॥

घट्टविंशन्मत ६७४ । ५ ॥ ७१० । १५ ॥

—

स ।

सांख्ययनगृह्य ४३८ । १८ ॥

—

पराशरमाधवोल्लिखितानामनिर्दिष्टस्मृत्यानां
स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ४६ । ६ ॥ ५१ । ११ ॥ ५२ । १५ ॥ ५५ । ११ ॥
६६ । १२ ॥ १४१ । २ ॥ १८१ । १७ ॥ २०६ । ८ ॥ २१० । १८ ।
२३१ । ३ ॥ २६८ । १८ ॥ २७२ । १४ ॥ २८४ । २ ॥ २६३ । १३ ॥
३१८ । १० ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२७ । ११ ॥ ३३५ । १३ । ३५० । ३ ॥
३५३ । १६ ॥ ४०६ । २० ॥ ४४४ । १५ ॥ ४६८ । ८ ॥ ४८७ । ६ ॥
४६६ । ८ ॥ ५०८ । १७ ॥ ५१७ । १२ ॥ ५२० । ५, ८ ॥ ५३६ । ८ ॥
५३७ । १८ ॥ ५३८ । ७ ॥ ५४७ । ८ ॥ ५५१ । २, ६ ॥ ५५५ । १४ ॥
५५६ । ३ ॥ ५६७ । २ ॥ ५७४ । ७ ॥ ५७८ । २२ ॥ ५६२ । १७ ॥
५६५ । १४ ॥ ५६६ । १३ ॥ ५६७ । ११ ॥ ६०७ । १ ॥ ६१६ । ७ ॥
६२० । २१ ॥ ६२१ । ४ ॥ ६४६ । १८ ॥ ६५६ । १७ ॥ ६६६ । ६ ।
६७१ । ५ ॥ ६७६ । ११ । ६६० । ६ ॥ ६६२ । ५, ८ ॥ ७०७ । १६ ॥
७०८ । ८ ॥ ७१० । ६ ॥ ७१३ । ११ ॥ ७१५ । १५ ॥ ७२० । १२ ॥
७२१ । ११ ॥ ७२४ । ४, १२ ॥ ७२८ । ३ ॥ ७३८ । १५ ॥ ७४७ ।
८ ॥ ७५२ । १७ ॥ ७६२ । ६ ॥ ७६३ । १० ॥ ७६४ । ११ ॥ ७६५ ।
६ ॥ ७६८ । ३ ॥ ७८१ । ६ ॥ ७६० । ३ ॥ ७६२ । १२ ॥ ७६४ । ८ ॥

पराशरमाधवोल्लिखितानां पुराणानामका-
रादिकमेणं प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आदित्यपुराण ७६ । ५ ॥ १४७ । १२ ॥ १६४ । ११ ॥ २१६ । ३, ६ ॥
३२३ । १० ॥ ३७२ । ११ ॥ ३७३ । १० ॥ ४४० । ८, ११ ॥ ४६६ ।
६ ॥ ७०४ । १४ ॥

आदिपुराण २६१ । १ ॥ ४६१ । २३ ॥ ६०३ । ७ ॥ ६१५ । ७ ॥ ६१६ ।
८ ॥ ६५२ । १७ ॥ ६५५ । ७ ॥ ६६५ । १४ ॥ ६६७ । २० ॥ ६७० ॥
६ ॥ ७०१ । १२ ॥ ७०७ । ६ ॥ ७२७ । ७ ॥

क ।

कालिकापुराण ५५६ । ७ ॥

कूर्मपुराण ५२ । ६ ॥ ६३ । ६ ॥ ८४ । १२ ॥ ८५ । १० ॥ ८७ । ५ ॥
- ११८ । २ ॥ १३६ । १ ॥ १४१ । ५ ॥ १४२ । १० ॥ १४६ । १४ ॥
१४६ । १, ११ ॥ १५२ । १ ॥ २०१ । १७ ॥ २०२ । १५ ॥ २०७ ।
१० ॥ २२३ । १० ॥ २२५ । १५ ॥ २३६ । ६ ॥ २५० । २ ॥ २५८ ।
१० ॥ २७० । ५ ॥ २७४ । ११ ॥ २७६ । २ ॥ २८३ । १६ ॥ २८६ ।
१४ ॥ २८७ । ५ ॥ २९४ । १२ ॥ ३०६ । १७ ॥ ३०८ । ४ ॥ ३०९ ।
६ ॥ ३१२ । १३ ॥ ३१६ । ७ ॥ ३२७ । ७ ॥ ३३३ । १२, १८ ॥
३३५ । १४ ॥ ३३८ । ६ ॥ ३४१ । ४ ॥ ३४२ । १० ॥ ३४४ । ३ ॥
३४५ । ५ ॥ ३४७ । ६ ॥ ३६० । ५ ॥ ३६५ । २, ११ ॥ ३६६ । ७ ॥

३६८ । ११ ॥ ३७२ । १४ ॥ ३७७ । १५ ॥ ३७९ । १ ॥ ३८९ । ६ ॥
४२६ । २० ॥ ४३० । ५ ॥ ४३४ । १४ ॥ ४५७ । २ ॥ ४६१ । १६,
१७ ॥ ५०१ । ११ ॥ ५१९ । ३ ॥ ५२२ । ३ ॥ ५३० । १३ ॥ ५३२ ।
५ ॥ ५३८ । १० ॥ ५३९ । २ ॥ ५६८ । १७ ॥ ५७६ । १५ ॥ ५७९ ।
९ ॥ ५८२ । ३ ॥ ५८६ । १६ ॥ ५८७ । २२ ॥ ५८८ । १० ॥ ६१३ ।
२१ ॥ ६३२ । १९ ॥ ६३५ । ७ ॥ ६३६ । १२ ॥ ६६० । १४ ॥
६९६ । १४ ॥

ग ।

गण्डपुराण १८६ । ५ ॥

न ।

नन्दिकेश्वर २३५ । ८ ॥

नृसिंहपुराण २४२ । १० ॥ २८० । १७ ॥ ३२६ । १६ ॥ ३३७ । ६ ॥
३५८ । १२ ॥ ३५९ । ६ ॥ ५३४ । ४ ॥ ५३९ । ८ ॥ ५६८ । २ ॥

प ।

पद्मपुराण २२३ । १६ ॥ ५४७ । १६ ॥ ७५५ । १९ ॥

प्रभासखण्ड ६७६ । १९ ॥

पुराणसार ६९ । ७ ॥ ७४ । ९ ॥ ११४ । ७ ॥ २३२ । ६ ॥ ३०५ । २६ ॥
३२४ । १८ ॥ ३२७ । १५ ॥ ३५३ । १३ ॥ ५१४ । १५ ॥

ब ।

ब्रह्मपुराण १२० । २ ॥ १२३ । ५ ॥ १६६ । १ ॥ २९५ । ६ ॥ ३६० ।
१२ ॥ ३६६ । १७ ॥ ३७१ । ६ ॥ ५०८ । ५ ॥ ५९२ । १ ॥ ५९३ ।
१८ ॥ ६०२ । २ ॥ ६०७ । २० ॥ ६०९ । ७ ॥ ६१७ । ९ ॥ ६३४ । ३ ॥
३ ॥ ६३७ । १०, १८ ॥ ६४९ । ८ ॥ ७११ । १६ ॥ ७३६ । ९ ॥

ब्रह्माण्डपुराण १८८ । ६ ॥ २१५ । ५ ॥ २२६ । ११ ॥ २४२ । २ ॥ २४६ ।
१२ ॥ ३६६ । २२ ॥ ६५३ । १५ ॥ ६६६ । ८ ॥ ६७६ । १८ ॥ ६८० ।
३ ॥ ६६६ । ६ ॥ ६६७ । ११ ॥ ६६६ । ३ ॥ ७०६ । १४ ॥ ७२२ ।
४ ॥ ७२६ । ६ ॥ ७४२ । ४ ॥ ७४७ । १६ ॥ ७५३ । २, १० ॥ ७७६ ।
२० ॥

भ ।

भविष्यपुराण वा भविष्यत्पुराण २६८ । २ ॥ ३६८ । ६ ॥ ४४१ । ५ ॥
४५३ । २ ॥ ४६० । ३ ॥ ६४३ । ७ ॥ ६८४ । १७ ॥ ७११ । ३ ॥
७१३ । ८ ॥ ७६४ । ७ ॥ ७६६ । ८ ॥ ७७३ । ७, २१ ॥ ७८४ । १० ॥
भविष्योत्तरपुराण १७३ । १४ ॥ १७६ । १३ ॥ १७८ । १ ॥ ५६७ । १२ ॥

म ।

मत्स्यपुराण वा मत्स्य १०२ । ६ ॥ १४६ । १ ॥ १५८ । ६ ॥ १८२ । २ ॥
२४३ । ६ ॥ २६१ । ६ ॥ २६४ । १६ ॥ ३२३ । १५ ॥ ३४४ । ६ ॥
३८३ । २ ॥ ४६५ । ८ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५६० । १ ॥ ५८६ । २१ ॥
६५७ । १६ ॥ ६५८ । ७ ॥ ६६८ । २ ॥ ७०० । ५ ॥ ७०५ । १४ ॥
७२२ । १५ ॥ ७२४ । २० ॥ ७२६ । ६, १३ ॥ ७३२ । ६ ॥ ७४३ ।
१४ ॥ ७५५ । ५, १४ ॥ ७५६ । २ ॥ ७५६ । २ ॥ ७६० । १६ ॥
७६३ । १६ ॥

मार्कण्डेयपुराण १५६ । ११ ॥ २२४ । १५ ॥ २४३ । १५ ॥ ३४७ । १२ ॥
३६४ । ६ ॥ ३६६ । १७ ॥ ४६६ । १० ॥ ७०७ । १६ ॥ ७२२ । ७ ॥
७६७ । ६ ॥

न ।

निकरपुराण ७५ । १० ॥ ८५ । ६ ॥ ३११ । ८ ॥ ५०४ ॥ २२ ॥ ५५६ । ७ ॥

व ।

वराहपुराण २७४ । ७ ॥ ४१६ । १४ ॥ ६६७ । ६ ॥
 वह्निपुराण वा आग्नेयपुराण वा आग्नेय १६५ । ८ ॥ २४८ । १३ ॥ ३१६ ।
 ४ ॥ ३२७ । ३ ॥ ३२८ । १३ ॥
 वामनपुराण १०७ । १६ ॥ २६२ । ६ ॥ २६५ । १६ ॥ ५३७ । ६ ॥
 ५६७ । ८ ॥
 वायुपुराण २८१ । २० ॥ ४५२ । ६ ॥ ७०३ । ७ ॥ ७३८ । १३ ॥ ७५० ।
 ११ ॥ ७४३ । १ ॥ ७४७ । ८ ॥ ७५४ । २ ॥ ७५८ । १७ ॥
 विष्णुपुराण ७६ । २ ॥ ११५ । ११ ॥ १३२ । ४ ॥ १४२ । १ ॥ १४६ । ६ ॥
 २०७ । ४ ॥ २११ । ४ ॥ २१४ । ६ ॥ २४६ । २ ॥ २६४ । ११ ॥
 २७८ । १८ ॥ २७६ । ११ ॥ २८५ । ३ ॥ ३१५ । १३ ॥ ३१६ । १४ ॥
 ३२२ । १४ ॥ ३२३ । १८ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३४२ । १६ ॥ ३४७ । ६ ॥
 ३५२ । ११ ॥ ३५७ । १० ॥ ३६४ । ४ ॥ ३६६ । १६ ॥ ३८० । २ ॥
 ३८५ । १६ ॥ ३८६ । ८ ॥ ३८७ । ७ ॥ ३८८ । १५ ॥ ४१८ । २० ॥
 ४१६ । १५ ॥ ४४१ । ३ ॥ ४४४ । ११ ॥ ४६७ । ६ ॥ ४७४ । ८ ॥
 ४६६ । १० ॥ ६३२ । १५ ॥ ६५७ । २० ॥ ६८३ । १२ ॥ ७०८ । १ ॥
 ७१६ । १८ ॥ ७४३ । १७ ॥ ७८५ । १३ ॥ ७८८ । ७ ॥

श ।

शिवपुराण वा शैवपुराण ३३६ । ७ ॥ ४३४ । २ ॥

स ।

स्कन्दपुराण वा स्कन्द ८६ । ४ ॥ ६७ । १० ॥ १०६ । १४ ॥ ११० । १ ॥
 १२१ । १ ॥ १६६ । ६ ॥ १७२ । ११ ॥ १७५ । ३ ॥ १७८ । ७ ॥
 १८१ । ६ ॥ १८४ । ६ ॥ १८५ । ११ ॥ १८७ । ५ ॥ ३२४ । ६ ॥
 ३८४ । ७ ॥ ४३६ । ६ ॥ ५४४ । ११ ॥ ५४५ । १, १७ ॥ ५४६ ।
 १४ ॥ ७७७ । ६ ॥ ७६१ । २ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितामनिर्दिष्टपुराणनाम्नां
पुराणसन्दर्भानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ॐ

उ ।

उमामहेश्वरसंवाद ७३ । १८ ॥ ४८४ । २१ ॥

प ।

पितृगाथा ३२५ । १६ ॥ ७४४ । २ ॥

प्रगाथा वा पुराणान्तर १२३ । १२ ॥ २२२ । ६ ॥ २३५ । १४ ॥ ३६३ ।

१७ ॥ २८० । २१ ॥ ३०४ । १० ॥ ३१६ । १३ ॥ ३२५ । १ ॥ ३५६ ।

१५ ॥ ३६२ । ३ ॥ ३६३ । ११ ॥ ३७५ । १ ॥ ३८७ । १३ ॥ ४४२ ।

१४ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८२ । ७ ॥ ५०३ । २२ ॥ ५४३ । १८ ॥ ६०५ ।

३ ॥ ६५६ । २१ ॥ ६६७ । ११ ॥ ६७३ । २० ॥ ६८५ । ४, १५ ॥

६६७ । १८ ॥ ७०८ । १७ ॥ ७२० । १८ ॥ ७२८ । १८ ॥ ७२६ । १२,

१७ ॥ ७३० । ५ ॥ ७३५ । ११ ॥ ७३८ । ३ ॥ ७६१ । २० ॥

व ।

वायवीयसंहिता ५३ । २ ॥

स ।

सुतसंहिता ८६ । ४ ॥

(६२)

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां इतिहासग्रन्थानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अनुशासनपत्रं १२ । ८ ॥ ७३ । १८ ॥ १३३ । ७ ॥ १५६ । १ ॥ २१६ ।
१६ ॥ ३६७ । १७ ॥ ४०८ । १४ ॥ ४१६ । १७ ॥ ४१६ । ३ ॥ ४२० ।
५ ॥ ४८४ । १६ ॥ ४६६ । ५ ॥

अश्वमेधपत्रं ६६ । २ ॥ १०६ । १७ ॥ १२० । ४ ॥ १५० । १६ ॥ १५३ ।
१० ॥ ३१३ । १७ ॥ ३२७ । १८ ॥ ३५० । १५ ॥ ३५५ । ३, १३ ॥
३५६ । ४ ॥ ३६३ । २ ॥ ३६५ । ८ ॥ ३६७ । १६ ॥ ३७० । ६ ॥
३७४ । ८ ॥ ३७५ । ११ ॥ ३७६ । २ ॥ ४१८ । ४ ॥ ४२८ । १२ ॥
४६५ । १४ ॥ ५५६ । १६ ॥

आ ।

आरण्यपत्रं ११८ । ११ ॥ १२१ । १३ ॥ १२२ । १८ ॥ १३४ । ६ ॥

ग ।

गौता ५४ । १५ ॥ ५६ । ३ ॥ ७७ । १२ ॥

(६३)

म ।

महाभारत ७६।१२॥ ज्ञ०।२॥ पर।३, १०॥ १७४।६॥ १७६।
७॥ २०३।१३॥ २०४।२॥ २१०।१२॥ २७५।१८॥ ३६३।
५॥ ३६५।१०॥ ५०२।१६॥ ५३४।१२॥ ५७२।३॥ ६६६।
२२॥

र ।

राजधर्म ११६।८॥
रामायण ४१५।६॥

श ।

शाल्यपर्व ४८४।१६॥
शान्तिपर्व ३६६।४॥ ३६८।२॥ ३६९।१८॥ ४०४।२॥ ४०६।
१६॥ ४०८।२१॥ ४१३।७॥ ४१४।१७॥ ४१५।१२॥ ४१६।
२१॥ ४१८।७॥ ४१९।२०॥ ४२०।१४॥

पराशरमाधवोद्धिखितानां श्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासातिरिक्तग्रन्थानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ज ।

ज्योतिःशास्त्र १८० । १३ ॥ २६२ । ११ ॥

न ।

निगम ६७५ । ६ ॥ ७०६ । १५ ॥ ७२६ । १० ॥ ७४७ । १२ ॥ ७४८ । ७ ॥

प ।

प्रपञ्चसार ३५ । ३ ॥

ब ।

ब्रह्मनिरुक्तं ७२६ । १० ॥

घ ।

बिष्णुधर्मोत्तर १६५ । १३ ॥ १७१ । १० ॥ १७२ । ६ ॥ २०५ । ११ ॥
१७८ । १५ ॥ १७९ । १२ ॥ १८७ । १३, १८ ॥ २०९ । १२ ॥ ३६२ ।
५ ॥ ३८३ । १६ ॥ ४४० । २ ॥ ६५२ । ६४ ॥ ६६० । १६ ॥ ७०६ ।
६ ॥ ७२३ । ७ ॥ ७६० । ४ ॥ ७८२ । १० ॥

श ।

शिवधर्म १७७ । २ ॥

शैवागम १२६ । ६ ॥

(. ६५)

पराशरमाधवोद्धितानां दार्शनिकग्रन्थानां
प्रश्नापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

—

उ ।

उत्तरमीमांसा ५२६ । ५ ॥ ५२३ । १५ ॥

—

ज ।

जमिनिस्त्रय • ४६ । १० ॥ ५४ । २ ॥

—

य

योगस्त्रय ३७ । १२ ॥

—

व ।

वार्त्तिक ५१० । ५१४ ॥

वैयासिकभाष्य ३७ । १२ ॥

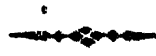
असिस्त्रय १ । ४१ । ४ ॥ ५१ । ११ ॥

—

(६६)

यशस्वरमाधवोऽखिलानां निबन्धयन्वानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अपराधं ६७९ । १० ॥

—

ब ।

अन्निका ६७९ । १० ॥

—

स ।

सूतिसंग्रह ७८६ । ५ ॥ ७८६ । २ ॥

—

